

KT

Zanîngeha Mardîn Artukluyê
Enstitûya Zimanên Zindî yên li Tirkiyeyê
Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî

Teza Lîsansa Bilind

DI KILAMÊN EVÎNÎ YÊN DENG BÊJAN DE TEMAYA
JINÊ

Tekin ÇİFÇİ

10711005

Şêwirmend

Prof. Dr. Kadri YILDIRIM

Mêrdîn 2012

KT

Zanîngeha Mardîn Artukluyê
Enstitûya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê
Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî

Teza Lîsansa Bilind

DI KILAMÊN EVÎNÎ YÊN DENG BÊJAN DE TEMAYA
JINÊ

Tekin ÇİFÇİ
10711005

Şêwirmend
Prof. Dr. Kadri YILDIRIM

Mêrdîn 2012

JI BIRÊVEBERIYA ENSTÎTÛYA ZIMANÊN ZINDÎ YÊN LI TIRKIYEYÊ RE

Ev xebat ji aliyê jûriya me ve di Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî de wekî teza lîsansa bilind hatiye pejirandin.

(îmza)

Serok :
(Unvanê Akademîk, Nav - Paşnav)

(îmza)

Endam :
(Unvanê Akademîk, Nav - Paşnav)

(îmza)

Endam :
(Unvanê Akademîk, Nav - Paşnav)

(îmza)

Endam :
(Unvanê Akademîk, Nav - Paşnav)

(îmza)

Endam :
(Unvanê Akademîk, Nav - Paşnav)

Pesendkirin

Ez pesend dikim ku îmzayên jorîn ên endamên perwerdeyê yê navborî ne.

Îmza

.....
Unvanê Akademîk, Nav-Paşnav
Birêveberê Enstîtûyê
(Mor)

PÊŞGOTIN

Muzîk, di nava jiyana her kesî de kêr zêde cih digire. Ji bo ku mirov li muzîkê guhdarî bike, ne ziman, ne xwendin ne jî aborî divê. Ji bilî guh tu tişt navê. Mirov hîn dema ku di malzaroka diya xwe de ne bi muzîkê re nasyar dibin û ew têkilî heya mirina mirovan jî didome. Çawa ku muzîk di nava jiyana me de ye, wisa jî kêrhatî ye. Di demên xweşî û şahiyê de dibe berdevkê hestên mirov yên bextewariyê. Her wisa, her kêliya ku bêhna mirov ji ber êş û nexweşiyên teng dibe, muzîk digihêje hawara mirov. Afirînerê wê dîsa mirov e. Muzîk bi xwe jî zindî ye, di destê xwediyên xwe de nemir e. Muzîk weke tovekî ye, di binê keviran de zîl dide. Kêngê derfetê bibîne şîn dibe. Lewma jî li ba kurdan muzîk bi ber e. Kurd demeke dirêj e ku ji desthilatîyê bêpar mane. Rastî zilm û zora serdestan hatine. Eşkerekirina hest û ramanên wan hatiye qedexekirin. Bi ser de hin sedemên wekî nezanî û paşdemayîne jî rê li ber azadiya ramanê girtine. Kurdan jî hest, rexne, êş, bertek û gazinên xwe bi rêya muzîkê destnîşan kirine.

Jiyan, ji hemû beşên civakê bêtir li jina kurd herimî ye. Ji aliyekî ve rastî zordestiya dijminan hatiye. Di şer û pevçûnan de li şûna “heqê xwînê” hatiye dayîn. Carinan ji ber tunebûna qelen wekî “berdêl” hatiye dayîn, carinan jî xweşikiya wê li serê wê bûye bela, xwîn hatiye rijandin. Gelek caran jî bêyî dilê wê, di temenê piçûk de hatiye zewicandin, dinya lê tarî bûye. Ji aliyekî ve zarok gihandine, ji aliyê din ve rastî tahdeya mêran hatiye. Evîna wê di nava wê de qûrmiçî ye. Kêr be jî carinan bi tiştên piçûk ên wekî bişirînekê, awirekê, silavekê û du peyvên xweş dilşad bûye. Di rewşeke weha de, jinên kurd bûne afirînerê kilaman û hewl dane ku dîwarên ku civakê û desthilatîyê danîne ber wan, bi kilaman hilweşînin.

Paşê, hin mêran jî mil daye jinan, ev berhemên bi wate lê hinekî xav xemilandine û bi hev re hunerek ava kirine. Lewma jî mirov bi hêsanî dikare bibêje ku jina kurd di navenda muzîka kurdî de ye. Ji van berdevkên jiyana kurdan re “dengbêj” û ji hunera wan re jî “dengbêjî” tê gotin. Dengbêjan bi salan li ode û dîwanan, li dawetan hunera xwe pêşkêş kirine. Bi riya hin kilaman, carinan bûne evîndar, bi çolê ketine; carinan bûne çekdar, doza welatekî azad kirine. Lê her di nava gel de bûne. Hinek ji wan, îro jî di nava me de ne. Dengbêj, di heman demê de notirvanê zimanê kurdî ne, zimanê kurdî tevî hemû dewlemendiyên wê, wekî gencîneyekê diparêzin. Di nava vê gencîneyê de temaya herî balkêş, li gor me, temaya jinan e. Jin him wekî afirînerên muzîkê him jî wekî lehengên kilaman cihekî girîng digirin. Di nava van kilaman de

jiyana jinan, hest û ramanên wan, derûniya wan diyar dibe. Hinek kilam bi serê xwe hêjayî xebatên akademîk in. Di vî warî de hinek xebat hatine kirin. Lê belê bi taybetî di nav kurdên li tirkîyê de xebatên ku bi awayekî akademîk hatine kirin kêma in. Pêdivî bi xebatên berfirehtir heye. Me jî di vê xebatê de hewl da ku temaya jinan bi rêbazeke akademîk li ber çavan raxin. Çarçoveya vê xebatê kilamên ku ji aliyê dengbêjan ve hatine gotin in. Bi taybetî kilamên ku li ser evîne hatine gotin hîmê xebatê pêk tînin. Lê belê li gor mijaran car caran ji kilamên din jî mînak hatine dayîn.

Di bin beşa yekemîn de pênasî folklorê, têkiliya folklorê û zanistên din hate nirxandin. Ji xebatên li ser folklorê kurdan, ji aliyê kurdan û biyaniyan ve, hatine kirin hin mînak hatin dayîn. Statûya jina kurd ya nava malê û nava civakê, mijara “namûs”ê û bi çavê biyaniyan rewşa jina kurd, di beşa duyemîn de cih digire. Muzîka kurdî, hin taybetî û cureyên wê tevî hin mînakên di beşa sêyemîn de hatine vekolîn. Di vê xebatê de, dabaşa hin berhemên kurdên ku li her çar perçeyan dijîn hat kirin, çend mînak hatine dayîn. Xebatên kurdên ku di serê sedsala bîstan de koçberî welatên Sovyeta berê bûne hate danasîn. Ji ber sedemên siyasî, aborî û hwd. gelek kurdan koçî Awrûpayê kirine û li wir dest bi xebatên folklorî kirine. Mînakên van xebatan jî em ê bibînin. Xebatên folklorî ku ji aliyê biyaniyan ve li ser kurdan hatine kirin jî bi kurtî hat nîqaşkirin. Di amadekirina vê xebatê de keda gelek kesan li ser min heye. Helbet ev rûpel wê derfetê nade ku ez navê hemûyan li vir bi bîr bînim. Lê divê ku ez bi taybetî ji bo çend kesan sipasiyên xwe pêşkêş bikim.

Di serî de ji Mamoste Prof. Dr. Kadri Yıldırım re sipas dikim. Wî bi dîtin û ramanên xwe, azadiya xebatê da min, şewirmendiya min kir û bi xebateke gelekî hêja alîkarî da min. Her weha ji Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman Adak û Hayrullah Acar re jî sipas dikim. Deriyê wan her li min vekirî bû. Bi bêhna xwe ya fireh li min guhdarî kirin û bi pêşniyazên xwe alîkarî dane min. Hevalên min yê hêja Çefîn Taş û Mikail Bülbül, bi çavekî pisporî teza min xwendin, ji aliyê rêzimanî ve kêmaniyên min dîtin û ji bo sererastkirinê alîkarî dan min. Zeki Gürür, bi deşîfrekirina hin kilaman wêrekî û pîştgirî da min. Dr. Ömer Uluçay û Yusuf Çiftçi derbarê naveroka tezê de bi şîrove û pêşniyazên xwe alîkarî dane min. Nadîre Güntaş Aldatmaz, ji bo min hinek çavkanî dan hev. Ez ji gişan re sipas dikim. Hevsera min Sema Çifçi, di vê pêvajoya dirêj ya xebatê de, him li min guhdarî kir him jî bi zarokên me Civan Zana û Delal Dicle re mijûl bû. Ez ji wê re jî sipas dikim. Herî dawî, ez ji her kesê ku bi ked şîroveyên xwe alîkarî daye min re sipas dikim.

KURTE

DI KILAMÊN EVÎNÎ YÊN DENG BÊJAN DE TEMAYA JINÊ

Tekin ÇİFÇI

Folklor mirêka civakê ye. Ji xwarinê heya cil û bergan, ta xewn û xiyalan her tiştê civakê dinimîne. Roniyê dide dîrokê û wê digihîne îro. Zayîna folklorê bi ya civakê re yek e. Yê ku vê mirêkê ji wê rojê heta îro bi xwe re digêrin jî piranî jin in. Jin him afirînerê folklorê ne, him jî pêşkêşvanê wê ne.

Folklor, li welatên Rojava piştî sedsala XIXan bûye zanistek û li ser wê xebatên bi rêk û pêk hatine kirin. Ji van xebatan hatiye fêmkirin ku jin di navenda folklorê de ne. Lê mixabin di nava kurdan de xebatên folklorê gelekî dereng dest pê kirine. Yê ku hatine kirin jî piraniya wan berhevok in. Ji aliyê akademîk ve qels in. Ev xebat, bi armanca dagirtina vê valahiyê, weke destpêkekê hatiye kirin. Jinan, di nava beşên folklorê de herî zêde kilam derxistine pêş. Li ser her bûyer û rewşê kilam gotine. Kilamên kurdî, bi piştgiriya dengbêjan bûne beşeke girîng ya çanda devkî û di sazkirina nasnameya civakê de peywireke girîng hildane ser milên xwe.

Di beşa yekemîn de pênas û peywira folklorê, têkiliya çanda devkî û folklorê bi alîkariya berhemên akademîk hatiye nîqaşkirin. Têkiliya folklorê û hin zanistên din bi kurtî hatiye vegotin. Ji bilî kurdên Kurdistanê, xebatên ku kurdên Qafqasya û Awrûpayê kirine jî bi kurtî hatine danasîn.

Beşa duyemîn li ser statûya jinên kurd e. Li gor çavkaniyên nivîskî û devkî statûya jinên kurd ya nava malê û civakê hatiye şîrovekirin. Muzîka kurdî û cureyên wê, taybetiyên wê, têkiliya muzîka kurdî û muzîka welatên cîran di beşa sêyemîn de hatiye nixandîn. Ji bilî danasîna cureyên muzîka kurdî, ji bo her cureyî çarînek an jî du çarîn wekî mînak hatine dayîn.

Hîmê muzîka kurdî ji aliyê jinan ve hatiye danîn. Beşa çaremîn bi armanca naskirina jina kurd ya di nava kilaman de hatiye amadekirin. Ji bilî bejn û bala jinê, xweşikiya jinê, diyardeyên wekî hevnasîn, zewac, fedakarî, gazin, nifir-dia, mêrê xirab û revê jî hatine şîrovekirin. Mijar bi mînakan hatiye dewlemendkirin.

Wekî dawî, bandora jinê ya li ser kilamên dengbêjan, pêşkêşkirina wê û rewşa jinê ya rastî, di çarvoveya vê xebatê de hatiye nîqaşkirin hin encam hatine bidestxistin. Di pêvekê de jî wekî mînak deşîfreya deh kilaman hatiye dayîn.

Miftepeyv: Çanda Devkî, Folklorê Kurdî, Muzîka Kurdî, Jina Kurd, Kilamên Dengbêjan.

ÖZET

DENGBÊJLERİN AŞK ŞARKILARINDA KADIN TEMASI

Tekin ÇİFÇİ

Folklor toplumun aynasıdır. Giyimden, beslenme biçimine, hayâl ve rüyalara kadar her şeyi gösteren bir aynadır. Tarihe ışık tutar ve onu bugüne taşır. Folklorun doğuşu toplumun doğuşuna paraleldir. O günden bugüne bu aynayı elinde tutanlar çoğunlukla kadınlardır. Kadınlar, folklorun hem üreticileri hem de icracılarıdır. Batılı aydınlar bunun farkına varır varmaz çalışmaya koyuldular. Kafkasya ve Avrupa'da yaşayan bir kısım Kürt aydınları da bu konuya ilgi duymuşlardır. Fakat bu konu ile ilgili olarak, özellikle Türkiye'de yaşayan Kürtler arasında bugüne kadar çok az çalışma yapıldı. Yapılan çalışmaların çoğu ise bilimsel analizden yoksun derlemeler biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, kadınların şarkılardaki konumunu akademik bir düzlemde ortaya çıkarmak amacıyla yapıldı.

XIX. yüzyıldan sonra folklor, bir bilim dalı olarak kabul edildi ve folklor ile ilgili bilimsel çalışmalar yapılmaya başlandı. Bu çalışmalardan sonra, kadının folklorun merkezinde olduğu gün ışığına çıktı. Kadınlar, folkloru oluşturan öğelerin içinde en çok şarkılarla öne çıkmaktadır. İnsanı ilgilendiren her şey kadınlar sayesinde müziğe dönüştü, dengbêjlerin (ozan) de katkısıyla sözlü kültürün vazgeçilmez bir parçası haline geldi.

Bu çalışmanın ilk bölümünde sözlü kültür, bellek ve folklor ilişkisi üzerinde duruldu. Folklor ile ilgili yapılan çalışmalardan hareketle çalışmanın teorik altyapısı oluşturuldu. Folklorun diğer bilimlerle ilişkisi kısaca işlendi. Kürdistan, Avrupa ve Kafkasya'da yaşayan kürtlerin yaptıkları folklor çalışmalarından örnekler verildi. Yabancı araştırmacı ve yazarların Kürt folkloru ile ilgili yaptıkları çalışmalara yer verildi.

İkinci bölüm Kürt kadının statüsü ile ilgilidir. Bu bölümde, yerli ve yabancılara ait, yazılı ve sözlü kaynaklar ışığında Kürt kadının evdeki ve toplumdaki statüsü işlendi. Üçüncü bölümde Kürt müziğinin temel özellikleri, çeşitliliği ve isimlendirilmesiele alınıp şarkılardan yapılan bir kısım alıntılarla konuya açıklık getirildi.

Kürt müziğinin şekillenmesinde kadının rolü önemlidir. Bu çerçevede kadının şarkılardaki konumu dördüncü bölümde incelenmeye çalışılmıştır. Burada erkeğin kadına bakışı ile kadının kendini ifade biçiminin şarkılardaki yansıması, mercek altına alındı. Kadının fiziki görünüşünün yanında, tanışma, evlilik, fedâkarlık, sitem, dua-

beddua, kocadan duyulan memnuyetsizlik, kız kaçırma gibi olgular şarkılar çerçevesinde yorumlandı ve örneklerle desteklendi.

Sonuç olarak, Kürt kadının dengbêj şarkılarındaki yeri, rolü, kadının gerçek yaşantısı ile şarkılardaki sunumu bu çalışma çerçevesinde tartışılmaya çalışıldı ve bazı sonuçlara ulaşıldı. Ekler kısmında ise, bu çalışmada yararlanılan şarkılardan on tanesi deşifre edilerek araştırmacıların bilgisine sunuldu.

Anahtar sözcükler: Sözlü Kültür, Kürt Folkloru, Kürt müziği, Kürt Kadını, Dengbêj Şarkıları.

ABSTRACT

WOMEN THEME IN THE LOVE SONGS OF DENGBEJS

Tekin ÇİFÇİ

Folklore is the mirror of the society. It reflects many things belong to the society such as from clothes to diet and dreams. It sheds light on the history and brings it into the present. Origin of the folklore is parallel to origin of the society. From the beginning the main actors who have carried and brought this mirror into today are mainly women. Women are both producer and performer of the folklore. Although Western intellectuals noticed its importance earlier and made some studies on it there are limited academic studies about this topic among Kurdish society and most of those studies came out as studies lack of scientific analysis. This study has been made to bring out women's presentation of the songs in an academic platform.

After the XIX century, folklore was accepted as a scientific field and scientific studies have been started to made. After this studies it was proved again that women are in the center of the folklore. Women become prominent especially with the songs among the other constituents of the folklore. Everything concerned humankind was transformed into music in virtue of women and with the contribution of the dengbêjs (ozan) it became an indispensable part of the culture.

In the first part of this study, relationship between folklore, culture and memory is emphasized. Theoretical background of the study was formed considering the studies had been made about folklore. The relationship between folklore and other scientific fields was emphasized briefly. Examples were given among the folklore studies made by the Kurdish people living in Kurdistan, Europe and Caucasia. Also the studies which were made by the foreigner researchers and authors have been mentioned.

Second part is about the status of the Kurdish women. In this part, status of Kurdish women at home and in society was emphasized in the light of oral and written studies belong to local and foreigner researchers. In the third part, basic characteristics, variety and entitling of the Kurdish music was emphasized through some quotations from the songs.

The foundation of kurdish music was laid by women. The fourth part of this study mainly aimed at revealing the presentation of the Kurdish women in the songs. Reflection of the men's viewpoint of women and women's self expression manner in the songs put under the scope. Except from their physical appereance, phenomenons

such as meetings, marriages, reprovals, prayers-curses and abduction events were interpreted in the frame of songs and supported by examples.

Consequently, Kurdish women's place in the dengbêj songs, women's real life and their presentation in the songs were tried to be discussed in this study and some suggestions were made. In the appendix part, ten of the songs among which were benefited for the study were given with their lyrics.

Keywords: Oral Culture, Kurdish Folklore, Kurdish Music, Kurdish Women, Dengbêj Songs.

KURTEBÊJIYA PEYVAN

amd.	:	Amadekar
b.n.	:	Berhema navborî
c.	:	Cild
ç.	:	Çap
h.b.	:	Heman berhem
hwd.	:	Her wekî din
j.	:	Jimare
n.d.	:	Nivîsandina navên berhemên pîrnivîskar
r.	:	Rûpel
s.	:	Sal
vgz.	:	Veguhêzêr
wer.	:	Wergêr
weş	:	Weşanxane

NAVEROK

PÊŞGOTIN	II
KURTE	V
ÖZET	VI
ABSTRACT	VIII
KURTEBÊJIYA PEYVAN	X
NAVEROK	XI
DESTPÊK	1

BEŞA YEKEMÎN

TÊKILIYA ÇANDA DEVKÎ Û FOLKLORÊ

1. TÊKILIYA ÇANDA DEVKÎ Û FOLKLORÊ	6
1.1. Çanda Devkî	6
1.2. Têkiliya Wêjeya Devkî û Nivîskî	9
1.3. Hêza Bîra Devkî	11
1.4. Dengbêj û Dengbêjî	12
2. PÊNASE Û PEYWIRA FOLKLORÊ	14
2.1. Teoriyên Folklorê	16
2.2. Folklor û Zanistên Din	18
2.2.1. Folklor û Dîrok	18
2.2.2. Folklor û Mirovnasî	20
2.2.3. Folklor û Civaknasî	20
2.2.4. Folklor û Zimanzanî	21
2.2.5. Folklor û Wêje	22
2.2.6. Folklor û Erdnîgarî	24
2.2.7. Folklor û Muzîk	25
3. LI DINYAYÊ XEBATÊN FOLKLORÎ	26
3.1. Di Nava Kurdan de Xebatên Folklorî	27
3.1.1. Xebatên Kurdên Tirkiyeyê	28
3.1.2. Xebatên Kurdên Sûriyeyê	29
3.1.3. Xebatên Kurdên Îranê	30
3.1.4. Xebatên Kurdên Iraqê	31

3.1.5. Xebatên Kurdên Qafqasyayê	33
3.1.6. Xebatên Kurdên Ewropayê	35
3.2. Lî Ser Folklorê Kurdan Xebatên Biyanîyan	36
4. MUZÎKA KURDÎ	39
4.1. Çend Taybetiyên Muzîka Kurdî	41
4.2. Formên Muzîka Kurdî	41
4.2.1. Lawij	42
4.2.2. Heyranok (Stranên Evînê)	42
4.2.3. Dîlok (Stranên Dîlanê)	43
4.2.4. Pîrepayizok	43
4.2.5. Destan	44
4.2.6. Şeşbendî	44
4.2.7. Stranên Karan	45
4.2.8. Lorîk	46
4.2.9. Stranên Rê û Risman yên Kurdî	46
4.2.9.1. Stranên Şînê	47
4.2.9.2. Stranên Dawetan	48
4.2.9.3. Stranên Olî	48
4.2.10. Stranên Bûyerên Xwezayî	49
4.3. Têkiliya Muzîka kurdî û Gelên Cîran	49
5. STATÛYA JINA KURD	51
5.1. Di Nava Malê de	51
5.2. Di Nava Civakê de	54
5.3. Bi Çavê Biyanîyan Jina Kurd	56
5.4. Jinên Kurd yên Navdar	59
5.5. Jin û Namûs	60

BEŞA DUYEMÎN

DI KILAMÊN EVÎNÎ YÊN DENG BÊJAN DE TEMAYA JINÊ

1. DI KILAMÊN DENG BÊJAN DE TEMAYA JINÊ	64
1.1. Kilamên Evînê	71
1.2. Ji Bo Mêran Xwexemilandin	73
1.3. Şibandin	74

1.4. Gazinên Jinan	76
1.5. Porbirîn	81
1.6. Nifir û Dia	83
1.7. Fedakarî	86
2. PÊVAJOYA ZEWACÊ	89
2.1. Hevnasîn-Hevdîtin	90
2.2. Şertdanîn	92
2.3. Pirzewacî-Hewî	94
2.4. Mêrê Xirab	97
2.5. Dek û Dolab	102
2.6. Qelen	103
2.7. Berdêlî	104
2.8. Revîn û Revandin	106
2.8.1. Revîn	107
2.8.2. Revandin	111
2.9. Sond	112
3. DI STRANAN DE PESNÊ JINAN	113
3.1. Ser, Çav, Bejn û Bal	114
3.2. Sing û Ber/ Memik	115
3.2.1. Bihayê Memikan	126
3.2.2. Peywira Memikan	126
3.3. Ramûsan	130
3.4. Şer û Evîn	130
3.5. Şîretên Jinan li Mêran	135
ENCAM	137
ÇAVKANÎ	139
PÊVEK	155

DESTPÊK

Dîroka xebatên folklorî gelekî kevin e. Di qirnê navîn de hin zanyar û wêjeyanên Awrûpayî dest bi berhevkirina xebatên folklorî kirine. Folklor û çanda devkî du qadên têkilî hev in. Têkiliya çanda devkî û wêjeya devkî, têkiliya wêjeya devkî û ya nivîskî bûye mijara gelek xebatan. Di nava kurdan de dengbêj, “bîra devkî” ya civakê ne. Her tiştê têkilî jiyanê, di nava vê bîrê de ye. Dengbêjan bi berhemên xwe, bandoreke mezin li ser wêjeya nivîskî kirine. Pêşketinên civakê, têkiliya navbera folklor û hin dîsîplînên din yên wekî dîrok, zimanzanî, erdnîgarî, wêje û mirovnasiyê eşkere kiriye.

Dîroka xebatên bi navê folklorê digihîje sed û şêst û şeş sal berê. Cara yekemîn, W.J.Thoms, di sala 1846an de bi navê “folklor”ê gotarek nivîsandiyê.¹ Jê pê ve li gelek welatên cuda, bi navê folklorê gelek xebat hatine kirin.

Kurdan jî ji nîveka sedsala XIXan û şûnde dest bi berhevkirina berhemên folklorî kirine. Wekî her gelên dinyayê, di nava gelê kurd de jî di afirandin û domandina folklorê de jinan roleke sereke lîstine. Jinan di her beşa folklorê de peywîreke girîng hildane ser milê xwe û ew bar bi serbilindî û serfirazî gihandine roja îro. Jinan hebûna xwe spartine kilaman û hemû hest, raman, êş û taybetiyên xwe yên cinsî bi kilamkî strane.

Statûya jina kurd ya di nava malê û civatê de hêjayî xebateke berfireh e. Lê ji ber ku statûya jinan jî di nav kilaman cih girîngî di vê xebatê de weke destpêkekê beşek ji bo vê mijarê hatiye veqetandin. Ji ber ku bingeha xebata me li ser kilaman hatiye avakirin, me jî bi awayekî berfireh rola jinê, statûya wê ya di deng û kilamên kurdî de nixandiyê. Jin carinan bûye kirdeya stranê, carinan jî bûye biresera stranê. Gelek aliyên jinê, li gor armanca vê xebatê, bûne mijara lêkolînê. Lê hevpariya hemûyan jî yek e, ew jî jin e.

Ji ber ku derfetên teze rê nadin, me stranên ku jê sûd hatiye wergirtin hemû yekser negirtin navê xebatê. Lê belê me wekî nimûne, hin beşên stranên di nava xebatê de bi cih kirin. Wekî ku li jor jî hatiye qalkirin, ne guncav e ku hemû kilam û naverok wekî hev bin. Ev xebat di riya xebatên folklorî de tenê gaveke piçûk e. Tu angaştê (îddîa) vê teze ku nasnameya jina kurd ya di nava kilamên dengbêjan de, ji her aliyê ve, derxe holê nîn e. Lê belê em bawer in ku ev xebat wê derbarê jina kurd de hin ramanan derîne holê.

¹ Richard M. Dorson, W.J. Thoms, “William John Thoms ve “Folklor” Başlıklı Yazısı”, wer. Serpil Aygün Cengiz, Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi, Amd. Gülin Ögüt Eker, M.Öcal Oğuz, Nebi Özdemir. weş. Milli Folklor, Ankara, 2003, r.1.

Li gor çarçoveya xebatê piraniya stranên ku hatine hilbijartin, kilam û stranên evîne ne. Ji ber ku di bikaranîna van her du peyvên de nîqaşên cihêreng hene, di nava xebatê de peyvên “stran” û “kilam”ê carinan li dewsa hev û din hatine bikaranîn. Hinek beşên civakê her duyan wekî hev bi kar tînin, hinek jî li gor hin taybetmendiyên wana polîn dikin. Dengbêjên wekî Eliyê Qerecdaxî, Seyitxanê Boyaxçî, lêkolînerên wekî Ahmed Aras ji berhemên ku bê amûr têne pêşkêşkirin re “kilam”, berhemên ku bi amûrê re têne pêşkêşkirin re jî “stran” dibêjin. Lê belê hin dengbêjên wekî Dengbêj Zekî û Dengbêj Êsivê Boronekî jî dibêjin ku di navbera “kilam” û “stran”ê de tu ciyawazî nîn e. Me jî ber van nîqaşan ew mesele pisporên muzîkê re hişt û tu ciyawazî nexist navbera her duyan. Lewma jî heke kêmasiyên me hebin, teqez dê hebin, em vê yekê ji mêj ve dipejirînin û lêborîna xwe dixwazin.

Jin di jiyane de hevparê mêran in. Ji dema civakên kevnare heta îro, jin her di rojevê de mane. Geh bûne şîrîkê şahî û bextewariyan, geh bûne sedema kuştin û mirinan. Geh bûne kaniya kul û derdan, geh jî bi xwe di nava kul û xeman de mane. Ji destpêka jiyana zarokê heta ketina binê axê di her gava jiyane de şopa jinan heye. Jin her gav bûye berdevkê hest û ramanên cuda. Di nava jiyana civakê de her çiqas bandora wê hebe jî, wê bi xwe jî êşên mezin kişandine. Carinan kenîya be jî pîrî caran giriyaye. Bi pey dilketiyê bêbext giriyaye, bi pey zarokê xwe yê ku çûye şer giriyaye, bi pey mêrê xwe yê ku dev jê berdaye giriyaye, li ser qedera xwe ya bêbext giriyaye, li ser bêkesî û bêwariya xwe giriyaye, her giriyaye. Di nav hemû şert û mercên xirab de, di destê wê de tenê dengê wê maye. Wê jî her kilam gotiye. Xela hatiye, jinê kilam gotiye, şer hatiye jinê kilam gotiye, bûk hatiye jinê kilam gotiye, zarok hejandiye kilam gotiye. Ne tenê pîrsgirêkên xwe, her weha pîrsgirêkên civaka xwe jî vegotine. Bûye reng û dengê civaka xwe. Lewma jî nasnameya jinê di nava kilaman de bi cih bûye. Bi demê re jin û kilam bûne yek.

Armanca vê xebatê ew e ku bi alîkariya kilamên dengbêjan em derbarê rola jinan û rewşa wan a di nava civaka kurd de bigihêjin hin agahiyan. Bi alîkariya stranên kurdî-kurmancî statûya jinan ya di nava pêvajoya dîrokê de derxin holê. Rih û hestên mirovan herî xweş di stranên de diyar dibin. Bi vê xebatê, kême be jî, em ê hestên jinê yên di rewşên cuda de nas bikin. Ev xebat wê derfetê bide me ku em dinyayê bi çavê jinan, bi hestiyariya jinan careke din bibinin. Evîn, şer, hezkirin û bext têne çî wateyê, jinan jiyana çawa hûnandiye, em ê bi riya kilaman bibînin. Heta ku ji me hat me rewşên jiyane yên heyî, di çarçoveya kilaman de nixandin.

Yek ji armancên vê xebatê, zelalkirina hestên mêran yên derbarê evîn û hezkirina jinan e. Bi vê xebatê, kême be jî, li gor mêrê kurd pîvanên xweşikiya jinê û evîne wê derkeve holê.

Ev xebat, xebateke folklorî ye. Lê hemû folklorê nahewîne. Di nava folklorê kurdî de muzîk, di nava muzîkê de jî bi kilamên dengbêjan ên derbarê jinan sînorkirî ye. Bi taybetî stran û kilamên dengbêjiyê yên evîne mijara xebatê ne. Lê belê tenê hin kilamên ku li ser mijarên cihê hatine gotin jî hatine bikaranîn. Ji ber ku di nav kilaman de jî gelek cure hene, kilamên ku me hîlbijartine, piraniya wan bê amûr, an jî bi amûrekê tenê hatine gotin.

Her wekî ku tê zanîn zimanê kurdî ji pênc zaravayan û dehan devokan pêk tê. Xebata me, wê li ser stranên ku bi zaravayê kurmançî hatine gotin be. Lê ji ber ku heta îro bi dehan, bi sedan dengbêjên kurd bi kurmançî strane, hunerên xwe pêşkêş kirine û hejmara wan naye hesibandin em nikarin qala hemû dengbêjên kurmançan û hemû stranên wan bikin.

Gihaştina hin agahiyên derbarê folklorê kurdî û bikaranîna zimanê kurdî di nava hunera muzîkê jî di nava armancên vê xebatê de ne. Têkiliya di navbera hunera dengbêjiyê û jina kurd de wê eşkere bibe. Kevneşopiyên kurdan ê derkevin holê. Em ê dewlemendiya ziman û çanda kurdî, bi xêra kilaman careke din bibînin. Di vê xebatê de armanca me ya sereke, di stranên kurdî de derxistina motîfên jinan e.

Di vê xebatê de polîna dengbêjan bi tu awayî nehatiye kirin. Nîqaşên li ser dengbêjan û pîvanên dengbêjiyê hê jî didomin. Lewma jî dibe ku hin kes dengbêjiya hunermendên din rexne bikin. Di amadekirina vê xebatê de me bi dehan dengbêj û bi sedan kilamên wan guhdarî kir. Di nava wan de dengbêjên jin mixabin kême bûn. Lewma jî di nava mînakên ku me jê sûd wergirtine de jî dengbêjên jin kême in. Di berhevkirina stranên de zêde astengî derneketin pêşiya me. Heta ku ji me hat, me hewl da ku em xwe bigihînin orîjînalên wan. Lê belê ji ber ku gelek band bi awayekî amatorî hatine dagirtin, dibe ku hin kilamên kême, an jî xelet hatibin fêmkirin.

Heya ku ji me hat di vê xebatê de me serî li ramanên pispor û kesên ku xwe nêzikî vê mijarê dibînin da. Me bi gelek dengbêjan re hevpeyvîn çêkir. Ji bilî kilamên li ser sêlik û bandan, ji amûrên dijîtal, amûrên wekî e-pirtûk, e-kovar, malper, e-rojname jî sûd hatiye wergirtin. Wekî çavkaniyên nivîskî, ji pirtûk, kovar, gotar, tez û rojnameyan sûd hate wergirtin.

Di pêvajoya vê xebatê de, navê çar dengbêjan zêde derket pêş. Her yek ji wan bi serê xwe hêjayî lêkolînê ne. Yek ji wan Huseynê Farê (? - 2000) ye. Farê, gundekî nêzikî Diyarbekirê ye. Huseynê Farê, bi zimanekî zelal û herikbar, bi taybetî di kilamên evînê de şareza ye. Yek jê dengbêjê herêma Mêrdînê yê navdar Miradê Kinê (1941-1984) ye. Miradê Kinê, bi teşe û naveroka kilamên xwe, tevî ribaba xwe di hêrêmê de bûye ekoleke dengbêjîyê. Îro li Nisêbînê, li ber Ava Sipî, bi dehan şopdarên wî hene. Yekî din jî, dengbêjê herêma Serhedê yê bi nav û deng Şakiro (1939 - 1996) ye. Şakiro, bi eslê xwe ji Agiriyê ye, lê gelek kes ji Erziromê dizanin. Lê belê li gelek bajar û gundên Serhedê geriyaye, li Îzmîrê jî wefat kiriye. Li herêma Serhedê piştî Evdalê Zeynikê û Resoyê Gopala navê Şakiro tê. Navê dawîn Karapetê Xaço (1902-2005) ye. Xaço, li herêma Xerzan (Batman) ji dayik bûye. 25 salên jiyana wî yên pêşî li herêma Xerzan, 15 salên wî li Suriyê (wek leşkerê Frensiyan), salên mayî jî li Ermenistanê derbas bûne. Bi eslê xwe ermenî ye. Lê belê nav û dengê wî bi kilamên kurdî, ku di Radyoya Yêrêwanê de gotine, belav bûye.

Aliyê herî dijwar yê xebatên folklorê devkî deşîfrekirina kilaman e. Hinek kilam berê ji aliyê hin kesan ve hatibûn deşîfrekirin û di kovar, rojname, malper û pirtûkan de hatibûn çapkirin. Me ev kilam tevî çavkaniyên wan nîşan dan. Hin kilam jî, piştî ku bi dehan caran hatin guhdarîkirin ji aliyê me ve hatin deşîfrekirin. Lê belê, ji ber taybetmendiyên devokan û derfetên dagirtinê, dibe ku hin peyv an jî gotin kêman jî xelet hatibin fêmkirin û nivîsandin. Ev yek jî gumana şîroveyên şaş bi xwe re tîne. Wekî ku me li jor jî gotibû, ji ber ku berê di destê dengbêjan de şert û mercên dagirtina şîrî û sêlikên orjînal kêman bûne, dengbêjan bandên xwe bi amatorî, hinek jê jî ji bo xatirê hin kesan, dagirtine. Paşê dildarên muzîkê bant ji ber hev zêde kirine. Di salên dawî de, bi pêşketina derfetên teknîkî, dildarên kurdî beşeke mezin ji van kilaman avêtine ser kompîturê. Me jî arşîva xwe ya heyî, bi kilamên li ser malperên înternetê û arşîvên hezkiriyên muzîka kurdî dewlemendtir kir.

BEŞA YEKEMÎN
TÊKILIYA ÇANDA DEVKÎ Û FOLKLORÊ

1. TÊKILIYA ÇANDA DEVKÎ Û FOLKLORÊ

Folklor zanisteke gelekî berfireh e. Xwarinên gelekî, cil û berg, rabûn û rûniştin, kevneşopî, çand, wêje, ji gihandina zarokan heya avakirina kesayetiye tev bi folklorê ve girêdayî ne.² Çanda devkî tenê beşek ji folklorê ye. Lê ya herî girîng e. Hemû çalakiyên zimanî û hestî di nava çanda devkî de jîn dibin. Bi taybetî gelên ku ne xwediyê çandeke nivîskî ne, xwediyê çandeke devkî ya gelekî xurt in. Gelê kurd jî yek ji van gelan e. Dewlemendiya çanda devkî ya gelê kurd bala oryantalîstên ku li xaka kurdan lêkolîn kirine jî kişandiye. Bazîl Nîkîfîn, Thomas Boîs, A. Jaba tenê çend navên sereke ne.

1.1. Çanda Devkî

Li Barry Sanders ku agahiyên xwe dispêre Neteweyên Yekbûyî, li ser darê dinyayê îro ji sê hezaran zêdetir ziman dijîn lê mixabin ji van zimanan tenê bi heftê û heşt zimanan wêje tê afirandin. Ji van heftê û heşt zimanan jî tenê pênc an jî şeş ziman bi awayekî navnetewî têne bikaranîn.³

Bêjeya “çand”ê, berê bi wateya çandina hin tiştan, hilberîna tiştên ku hatibin çandin dihate bikaranîn. Bêjeya çandê cara yekemîn ji aliyê Voltaîre ve ji bilî wateya xwe ya berê, wekî aliyekî avabûn û pêşketina hişên mirovan hate nixandin. Antropolog Tylor di sala 1871an de wateyeke zanistî li vê bêjeyê bar kir. Li gor Tylor, çand ji dema ku mirov wekî qebîleyan dijiyan û vir ve heye. Dîrokî ye, bi pêvajoyê re ava dibe. Di nav tu welatan de bi carekê derneketiye holê. Lê belê mayinde ye; ji nifşekî digihêje nifşê din. Kêrhatî ye; pêdiviyên kesan yên civakî, derûnî, ramanî û giyanî dibîne. Guherbar e; ji ber ku ew guhertin di jiyana mirovan de hêdî hêdî çêdibin, mirov pê nahise. Lê bi demê re mirov pê dihise.⁴

Paşê hin nivîskar û ramangeran civak li gor hin qaîdeyan dabeş kirine. Yek ji wanan Claude Levi- Strauss e. Ji aliyê Strauss ve civakên ku nivîsê bi kar tînin “hemdem”; civakên ku ji nivîsê ne haydar in jî wekî “kevnare” hatine binavkirin.⁵ Di civakên ku bi nivîsê pêş neketine de çanda devkî gelekî pêşketî ye. Mirov dikare gelek tiştan jê hîn bibe. Gelek ji van tiştan herêmi ne. Lê ev kesên ne xwediyê mêrateke

² Alan Dundes, “Folklor Nedir”, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*, amd. M.Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır, wer. Gülay Aydın, weş. Geleneksel, Ankara, 2010, r. 16-18

³ Barry Sanders, *Öküz’ün A’sı, Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi*, wer. Şehnaz Tahir, amd. Can Kurulay, weş. Ayrıntı, ç. 2, İstanbul, 2010, r. 13-14.

⁴ Abidin Parıltı, *Dengbêjler, Sözüün Yazgısı*, weş. İthaki, Stenbol, 2006, r. 14-15.

⁵ Claude Levi- Strauss, *Irk, Tarih ve Kültür*, wer. Haldun Bayrı û nd., Weş. Metis, Stenbol, 1997, r.29.

nivîskî ne nikarin “lêkolînan” bikin. Di civakên “hemdem” de nivîs, gotinê bi cihekî ve girê dide û ziman xurt dike. Xwendina nivîsekê, bidengkirina nivîsê ye.⁶ Di navbera her du civakan de hin taybetmendiyên bingehîn hene. Wek mînak, ji bo civakên hemdem “dîtin”, bawerkirin e. Lê ji bo civakên devkî “bihîstin, gotin”, rêbaza herî xurt ya fêmkirinê ye. Ew jî “bawerkirin” e. Ji bo civakên devkî lebata esas guh e. Çav, ji lebatekê bêtir navgîneke vînê ye.⁷ Çanda devkî ji ber ku ji nivîsarekê bêpar e, mirov tiştên ku karibe bîne bîra xwe difikire. Ev yek jî bi xwe re herikbarî, dubare û rîtmê tîne. Qalibên wekî gotinên pêşyan û biwêjan pir zêde tînin bikaranîn. Li dijî çanda devkî, di zimanê nivîsê de gihaştin û kombûn heye. Her carê tiştên nû tînin afirandin. Ji aliyê din ve kêmbûn, jibîrkirin û wendakirin heye. Wisa hatiye ku îro çîroka gelek qalibên ku em bi kar tînin hatiye jibîrkirin.⁸

Walter B. Ong çandên devkî dike du beş: Çandên devkî yê yekemîn, agahiya wan ji nivîs û matbaayê nîn e. Xwediyên vê çandê, tîkiliyên xwe tenê bi zimanê axaftinê dimeşînin. Çandên devkî yê duyemîn, îro bi riya telefon, televîzyon, radyo û hwd. hatine avakirin. Di çanda devkî ya duyemîn de mijar, gotin, hest, daxwaz û hwd. berê tîne nivîsîn. Paşê hin kesên din, wan nivîsekan digirin, diqelibînin ser zimanê axaftinê.⁹ Di hîmê çanda devkî de “axaftin” heye. Axaftin, di kêlikê de ye, di nava dema ku tê jiyîn de dijî. Her tişt bi hêza axaftinê ve girêdayî ye. Tiştên ku tîne axaftin, hest, evîn, xem, êş û hwd. hemû bi mebestê ve girêdayî ne. Ev mebest ji ber ku bi riya stran, dûrik, lorîk, çîrok û hwd. tîne ragihandin, bi kevneşopiyên çandî hatine dorpêçkirin.¹⁰ Ji bo ku çanda devkî wenda nebe, dubare kirin û bikaranîna qaliban tiştêkî girîng e û jênegere.¹¹

Navgîna ragihandina çanda devkî ziman e. Ziman, dema ku axaftvanê xwe wenda dîkin dimirin. Tixûbên temenê jiyana zimanekî, axaftvanên wî ne. Îro bi bikaranîna amûrên ragihandinê, peyvên devkî, ji ber ku cihêrengî zêde bûye, hatine qerisandin, peyv qelibîne ser grafîkan.¹²

⁶ Parilti, *Dengbêjler: Sözüün Yazgısı*, r. 16.

⁷ Marshall Mc Luhan, *Gutenberg Galaksisi*, wer. Gül Güven (Çağalı), weş. Yapı Kredi, Stenbol, 2007, r.54.

⁸ Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, weş. Metis, Stenbol, 2011, r. 49-50.

⁹ H. b., r.23-24.

¹⁰ Eser Köker, *Kitapta Kurutulmuş Çiçekler*, weş. Dipnot, Ankara, 2010, r. 42.

¹¹ H.b. r. 13.

¹² H.b. 58.

Çanda nivîskî ya kurdan, li gor çandên cîranan, ji ber ku jiyana nivîskî dereng ketiye nava rojeva kurdan, bandora xwe zêde li ser çanda devkî ya kurdan nekiriye. Lê em dikarin bibêjin ku bi taybetî belavbûna televîzyonan rê li ber belavbûna çanda devkî digire. Zêdebûna televîzyonan li ser pêdiviya têkiliya di navbera kes û koman de bandoreke neyînî dike. Berî ku navgînên ragihandinê yê teknolojîk bi pêşkevin, hin kesên girîng, ku barê çanda devkî bi dilxwazî hildidan ser milê xwe û belav dikirin, hebûn. Her yek ji wan şopgerêk bû. Belê şopgerên çanda devkî çîrokbêj bûn, li gor Walter Benjamîn. Çîrokbêj ew kesên ku pêşiya xwe dibînin in. Tiştên ku dîtine û bihîstine bi awayekî xweş û hêja ji nîfşên nû re radigihînin.¹³ Îro çîrokbêjên me televîzyon in. Lê em baş dizanin ku ew nahêlin ku em tiştêkî bixwe biafirînin. Her tiştî ew amade dikin û didin ber me.

Li gor Ong, bargirê çanda devkî vebêj in. Her yek ji wan xwediyê bertekekê ye. Lê berteka vebêj ne bertekeke şexsî ye. Berteka wî di nava qalibên rihê civakê de veşartî ye. Bi alîkariya vebêj, guhdar bi leheng re dibin yek. Vebêj xwediyê hin mafan e. Lewma carinan qaîdeyên vegotinê li gor rewşê diguherîne. Bi qabiliyet e, bi devê kesê sêyemîn axaftina xwe didomîne û her kesî dikişîne nava cîhana mijarê. Ji ber ku di çanda devkî de ferheng nîn e, divê vebêj li gor cih û demê bin. Divê peyv eşkere û yê fêmkirinê bin.¹⁴

Ong, taybetiyên çanda devkî û vebêj di bin çend xalan de dinirxîne; ya yekemîn, di hevokên dirêj de, hevokên kin û bi pey hev bi kar tîne, ya duyemîn vebêj, di cihê veçirînê de, berhevkinê esas digire. Tiştên ku tim li hev tînin bi kar tînin. Piştî demekê ev gotin, di nava vebêjan û çanda devkî de dibin qalib û zû bi zû ji bîr nabin. Xala sêyemîn, dubareya zêde û bi ber e. Bi vê rebazê, vebêj plana xwe ji bîr nake û ji bo berdwama vegotina xwe ji xwe re demekê vediqetîne. Ahenga gotinê wenda nabe. Xala çaremîn, “kevnepêstî” ye. Kesên ku çanda devkî diparêzin, ji bo ku tiştên ku bi kedê hînbûne ji bîr nekin, hişk bi adetên digirin. Bi vî rengî vebêj dibin kevnepêstî. Civata ku di bin bandora çanda devkî de ye jî rûmeteke mezin dide vebêjan.¹⁵

Di nava kurdan de jî vebêjên herî mezin dengbêj in. Dengbêj “bîra civakî” ya kurdan e. Bêguman bîra civakan çênabe, lê belê civak bi nirx, erdnîgarî, dîrok û hin faktorên din bîra endamên xwe diyar dikin. Bîra kesan jî bi xwe çênabe. Bîr ya kesekî

¹³ Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, r. 42.

¹⁴ H.b. r. 21.

¹⁵ H.b. r. 18-20.

ye, lê ev bîr di nava civakekê de çêdibe. Bi carekê jî çênabe. Civak bi ceribandînên sedsalan digihêjin hin encaman.¹⁶ Bîr ji nû ve sazkirin e. Serpêhatî di wê bîrê de weke xwe namînin. Li gor pêşveçûna demê, ji aliyê mêjî ve ji nû ve têne afirandin. Dengbêj jî ji van encaman hunerekê dertîne holê û careke din dide ber civaka xwe.

Di bîra çandî de civak, divêtiya dema borî û serhatiyên kevin bi xwe diyar dike. An jî ji serhatiyên sazkirî, ji efsaneyan, ji cejnan, ji rojên bibîranînê, ji dubarekirina rîtûelan nasnameya xwe ya civakî ava dike.¹⁷ Wêjeya devkî li ser vî hîmî bilind dibe. Civak bi xwe dibe afirînerê çand û nasnameya kesayetiyên. Her kesek di nava şert û mercên civaka ku tê de mezin dibe de dibe şîrkê çalakiyên zimanî.

1.2. Têkiliya Wêjeya Devkî û Nivîskî

Dîroka wêjeya devkî, ji wêjeya nivîskî pir kevintir e. Berê gotin hebû. Wêjeya nivîskî li ser wêjeya devkî bilind bûye. Ew weke model ji xwe re negirtiye. Heman ziman bi kar aniye û li ser heman rastiya civakî û çandî pêş ketiye. Berhemên wêjeya devkî, encamên xebata hezar salan e. Berhema nivîskî naguhere, lê ya devkî dikare gelek caran biguhere. Ji vî aliyê ve berhemên devkî serbixwe ne. Berhemên devkî bê çarçove ne. Lê yên nivîskî, sînoren wan diyar in.¹⁸ Di wêjeya nivîskî de nivîskar di odeya xwe de, di nav cîhana xwe de ye. Di pêvajoya afirandina berheman de xweser e. Dikare berhemekê, beriya ku biweşîne, deh caran xera bike û ji nû ve lê bike. Ji bandora civakê ya rasterast dûr e. Lê belê piştî ku pênuşa xwe danî û pê ve êdî tu têkiliya nivîskar û berhemê namîne. Di wêjeya devkî de guhdar û vebêj di heman demê de dijîn. Lewma jî derfet û mafê xerakirin û ji nû ve çêkirina berhemê nîn e. Di wêjeya nivîskî de kesekî lal (lê ne ker) dikare berhemekê biafirîne. Lê di wêjeya devkî de tiştêkî wisa ne guncav e.

Wekî afirandinê, rexne jî li gor civakan diguhere. Her gelek xwediyê afirandin û rexneyeke xweser e. Ji kêmasiyên hêza afirandinê bêtir, ji kêmasiya rexneyê bê hay e. Rexne bêtir karê wêjeya nivîskî ye. Carinan bi demê re peywira cureyên wêjeyê jî diguherin. Wek mînak berê helbest tenê di çalakiyên ayînî yên olî de dihate bikaranîn. Lewma jî peywirê taybet ya civakî ya helbestê hebû. Wek mînak destan û stranên

¹⁶ Jan Asmann, *Kültürel Bellek*, wer. Ayşe Tekin, weş. Ayrıntı, Stenbol, 2001, r.40.

¹⁷ Mithat Sancar, *Geçmişle Hesaplaşma*, weş. İletişim, Stenbol, 2010, r. 46.

¹⁸ Şerefhan Cizîrî, *Kultur û Edebiyata Devkî*, weş. Nüdem, Stockholm, 1999, r. 20-26.

mêrxasiyê, berî ku bibin cureyeke civakî ya şahiyê, ji bo ragihandina bûyerên dîrokî navgînek bûn.¹⁹

Di nava kurdan de ji ber du sedemên sereke çanda nivîskî di nava jinan de pêş neketiye. Yek jê sedema siyasî ye. Jina kurd ji demên berê heya sedsala bîstan, ji derfetên xwendinê bêpar maye. Ji bilî hin îstîsnayên wekî Mah Şeref Xanima Kurdistanî (1805-1847) û çend jinên Eyubî di medreseyan de derfeta xwendinê nedîtîye. Sedema duyemîn jî rewşa aborî ye. Jina ku ji aliyê aboriyê ve serxwebûna xwe bi dest nexistibe, di civaka modern de nikare bi hêsanî bikeve nava çalakiyên wêjeyî. Lewma jî, di dema ku jinên kurd yên ku di nava tixûbên Tirkiyeyê de dijiyan derfeta axaftinê nedidîtin de, li Sovyeta kevin jinên kurd yên wekî Sîma Semend, Nûra Cewarî di çalakiyên wêjeyî de berhemên baş diafirandin.²⁰ Lê belê ev naye wê wateyê ku jina kurd di nava wêjeyê de tu xebat nekiriye. Di nava çanda devkî de rola sereke her ya jinê bûye û îro jî wisa ye. Berdevkên vê çanda devkî yên fermî jî dengbêjên jin in.

Heke em bi vî çavî li hunera dengbêjiyê ya kurdan binihêrin, kilam û çîrokên dengbêjan berhemên herî berbiçav yên çanda devkî ne. Ji aliyê naverokê ve gelekî dagirtî ne. Rehên kilamê digihîjin dîroka kurdan. Bi taybetî jî kilama kurdî ya gelerî bi gelemperî çavkaniya xwe ji bûyerên dîrokî û rastî digire. Hêmin kilam awayekî hunerê ye, lê ji aliyê din ve navgîna ragihandina dîrokê ye. Kilamên ku qala lehengiyê dikin, gelek in. Ev lehengî, piranî beşek ji çîroka têkçûyîna lehengekî ya di şerekî de an jî evîneke qurmiçî ne. Mijar çi dibe bila bibe, ya li holê ev e ku kilama kurdî yek ji cureyên berhemên devkî yên herî xurt e.

Di berhemên devkî de bi demê re şaxên kilaman çêdibin. Li gor şaxan di stranan de bi demê re guhertin çêdibin. Wek mînak, kilama “Ehmedê Mala Mûsa” di sala 1943an de weke nivîskî di kovara “Ronahî” de hatiye çapkirin.²¹ Lê di şaxên ku paşê hatine gotin de gelek guherandin çêbûne. Heke ne ji xêra wê nivîsê bûya, dibe ku me guherandinên ku bi demê re çê bûne, nedîtina. Di vir de girîngiya zimanê nivîskî careke din dertê holê. Kesên ku ji nivîsê hîn dibin, paşê bi afirandinên xwe careke din tevli çand û wêjeya nivîskî dibin. Bîra ku bi çanda nivîsê hatibe dagirtin qet namiçiqe. Her

¹⁹ T.S.Elîot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, wer. Sevîm Kantarcıoğlu, weş. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1983, r. 190.

²⁰ İbrahim Seydo Aydoğan, “Di Medbexa Ziman û Wêjeyê De Jina Kurd”. *Uluslararası Kürt Kadın Kongresi 1-5 Ekim 2009 Hakkari*, weş. Zanîngeha Hakkârî, amd. Vahîd Tane û Kemal Varol, 2011, r. 44-49.

²¹ Stranvan, “Hesenê Musa”, *Ronahî*, s. 2, j. 13, r. 2, amd. Rênas Jiyan, weş. Belkî, 2010, Diyarbekir, r. 226.

wekî xwe dimîne. Lê wêjeya devkî rasterast bi hêza vebêj ve girêdayî ye. Her gav gumana têkçûyîne heye.

Heke em vegerin ser mînaka “Ehmedê Mala Musa”, dema ku em dêhna xwe didinê ev kilam heya îro ji aliyê gelek dengbêjan ve hatiye gotin. Her yek bi awayekî ye. Ji aliyê din ve kesek nikare bibêjê ku şaxa ku filan dengbêj gotiye, ji sedî sed rast e. Ji ber ku her dengbêjek kilam li gor xwe ji nû ve şîrove kiriye. Heke em mînakeke din li vir bidin, em ê bibînin ku strana Hesên û Asê²², bi navê Heso²³, Hesênko²⁴, Asê²⁵ jî hatiye gotin. Her yekê jî, digel ku çarçoveya kilamê yek e jî, di nava xwe de taybetiyên wan jî hene. Li gor lêkolînan dibe ku şaxên din jî lê zêde bibin. Zêdebûna şaxan hîmê rastiya bûyerê, kilamê û hunerê naguherîne. Di ser de dewlemendiya zimanê kurdî û ciyawaziya devokan jî nîşan dide.

Di çanda devkî ya kurdî de barkêşê herî mezin dayik in. Paşê jî dengbêj in. Dayik vê çanda ku ji parzûnê dîrokê ya hezar salan daweriviye û gihaye roja îro, “bêhemdî”be jî, di dema mezinkirina zarokan de bi kar tînin. Dengbêj jî bi bikaranîna hûnera xwe dibin bargirê vê çandê.

1.3. Hêza Bîra Devkî

Yek ji devera ku hêza devkî baş lê diyar dibe, honandina bûyerê ye. Honandina bûyerên di çanda devkî de ji yên çanda nivîskî cudatir e. Di çandên nivîskî de di serî de, berê bûyerê didin kaş, kelecana zêde dibe, paşê herikîna bûyerê berevajî dibe, bûyer berjêr dibin û bi çareserkirina pirsgerêkê axaftin, gotûbêj bi dawî dibe. Lê belê di vegotina bûyerên çanda devkî de, qewimîn tu caran bi rêzê, li gor demê naherikin. Jiyan mirovan ya rastîn jî wisa ye. Heke hozanê devkî neçar biba ku bûyeran bi rêzê bigota, ê teqez li hin cihan şaşitî bikira.

Heke yek ji rêbaza rastgotina berhemên dirêj, wekî rastî pejiwandina bûyeran be, rêbaza din jî bikaranîna dorveger û dubareyên bi hostetî ye. Gelek kilam di nîveka bûyerê de dest pê dikin. Di nîveka berhemên dirêj de destpêkirin ne qurnazî ye, çareseriyêke xweser ya vegotinên dirêj, ku jêneger e.²⁶

²² Mehmet Bayrak, *Kürt Müziği: Dansları ve Şarkıları*, c. 2, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 323

²³ H.b. 324.

²⁴ H. b. r. 325.

²⁵ H. b. r. 326.

²⁶ Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, r. 165-169.

Yek ji taybetmendiyan dengbêjan hêza jiberkirinê ye. Hêza jiberkirinê ya hozanên gel, bi qasî ku mirov matmayî bihêle xurt e. Lê naşibe jiberkirina nivîsekan. Hozan berî ku kilama ku careke tenê lê guhdar kiriye, ji hinekên din re bibêje, gelek caran du-sê rojan disekine. Dema ku kilamê tîne bîra xwe ne guncav e ku stran bi kêtekî wekî yê ku lê guhdarkirî, jiber kiribe. Di rastiyê de mirov dikare bibêje ku kilam ji aliyê dengbêj ve ji nû ve hatiye afirandin. Di vê afirandinê de, gencîneya dengbêj ku naguhere, dewlewendiya mijar û qalibên wî ye.²⁷ Wek mînak, em dizanin ku qalibên wekî gotinên pêşiyên û tiştanokan, tenê ne embarên zanînê ne, her weha mirovan dixin nava pêşbirkeke devkî jî.²⁸ Di çanda devkî de axaftina bi qaliban, dibe rêbaza perwerdeyê.

1.4. Dengbêj û Dengbêjî

Dengbêjî yek ji hunerên herî kevin e. Li gelek welatan ev huner hatiye sepandin (îcrakirin). Dengbêj bûne berdevkê çanda devkî. Wekî çandên welatên din di çanda devkî ya kurdî de jî rola sereke helbet ya jinê ye. Jin wekî dayik, wekî evîndar, wekî keçik afirînerên xwezayî yên hunerê ne. Di rûpelên pêş de em ê bi berfirehî li ser vê mijarê rawestin. Lê dengbêj wan afirandinên jinan yên xav digire û wekî teşîrêsekê dirêse, di tevna xwe de dihone û berhemeke bêhempa dertîne holê. Navê hunera dengbêjan, dengbêjî ye. Ew bi xwe jî çî jin, çî mêr dibin, vebêj in. Ji sepandina hunera xwe çêjeke mezin distînin, bi hunera xwe ve tîne girêdan. Dengbêjî wekî nexweşiyekê ye, kesê ku bi vê nexweşiyê ketibe nema jê xilas dibe. Dermanê vê nexweşiyê jî tenê kilam in.²⁹ Dengbêj her ku kilaman dibêje bi ser hişê xwe ve tê.

Pênaseke dengbêjan û dengbêjiyê ya hevgerî nîn e. Gelek folklorzan û lêkolîner dîroka dengbêjiyê digihînin Homeros. Ew jî, wekî dengbêjê kurdan yê navdar Evdalê Zeynikê, kor bûye.³⁰ Digel ku pênaseke zelal ya dengbêj û dengbêjiyê tune ye jî em ê çend pênasan wekî mînak li jêr bidin. Her pênasek aliyekî dengbêj û dengbêjiyê şîrove dike.

²⁷ H. b. r. 78.

²⁸ H. b. r. 60.

²⁹ Mehdi Mutlu, "Reso û Zimanê Kurdî", *Panela Bîranîna Dengbêj Reso*, Turizm İl Müdürlüğü, 29 Gulan 2012, Muş.

³⁰ Abdullah Kıran, "Di Dengbêjiya Kurdî de Rola Reso", *Panela Bîranîna Dengbêj Reso*, Turizm İl Müdürlüğü, 29 Gulan 2012, Muş.

Dengbêj, gundiyeke hosta ye ku xwediyê dengê pir xweş e û carinan hostayê lédana amûrekê ye. Dengbêjen kurdan, li ser hemû bûyerên takekesî, civakî û siyasî kilam û destan afirandine. Ji ber vê yekê, dengbêjî arşîva kurdan e. Bi xêra kilaman haya kurdên herêmen cihê, ji hev çêbûye. Ji vî aliyê ve kilama kurdî, peywira medyayê jî bi cih aniye.³¹ Dengbêj bi ger û hunera xwe, welatê kurdan ji seriyekî heya seriyê din daye hev û bi vî awayî di pêşketina çanda kurdî ya netewî de roleke aktîf hildaye ser milê xwe. Her weha bi xwe jî afirîner, helbestvan û bestekar e.³²

Dengbêj kesê ku berhema bi xwe re digêrîne, bi demê re dike gelerî, hostayê deng û peyvê ye.³³ Di warê danasîna dengbêjan de W. Jwaideh dibêje ku, ji kesên ku çîrok û destanên kurdî ji ber xwe ve dibêjin re, li Başurê Kurdistanê “helbestvan”, li Bakurê Kurdistanê jî “dengbêj” dibêjin.³⁴ Evdalê Zeynikê him herêmi bû, him jî gerdûni bû. Ji ber ku tiştên ku digotin, vegotina wî herêmi û xweser bû. Qala hestên xwe û mirovên xwe dikir. Lê belê qala her kesî dikir. Ji xwe ya girîng jî ne ev e? Tu yê xwe vebêjî lê her kes wê xwe tê de bibîne.³⁵

Di rewşeke weha de folklorê kurdî an jî çanda devkî, bi taybetî muzîka kurdî, di sazkirina nasnameya kurdî ya nijadî de xwediyê roleke sereke ye. Jiyana kurdan, guherînen civakî, di zaravayên cuda de, bi awayekî domdar ji nifşekî gihaye nifşekî din. Bi kurtî her tişt, lehengî, qewimîn, adet, kevneşopî, rê û rism, destan û çîrok bi awayekî rêk û pêk bi strankî hatine honandin û bîreke hevpar ya civakî hatiye sazkirin. Tengbûna qada edebiyata nivîskî rê li ber çanda devkî fireh kiriye.³⁶ Di gihandina berhemên çanda devkî ya heta îro de para mezin ya dengbêjan e. Berhemên çanda devkî gelekî cihêreng in. Hema bêje her tişt bûye mijara çanda devkî. Şer, evîn, koç, jiyana rojane, mîr, beg, jin, bûk û hwd.³⁷ Di çanda devkî de bandora jiyana koçeriyê gelek e. Hema bêje di her stranê de pesndana zozanan, deştan, çiyayan, newalan heye. Şibandin bi sewalan û fêkiyan tê kirin. Çav reş û mezin in wekî yê xezalan in; bejin dirêj û zirav e, wekî takî rihanê ye; sing û ber hênîk û sipî ne wekî berfa zozanan, çiyayan û hwd.

³¹ Ahmed Aras, “Kilama Kurdî û Dengbêjiya Serhedê”, *Bîr*, j. 7, www.kovarabir.com, 12.12.2011.

³² Kendal Nezan, *Kürt Müziği*, wer. Necdet Hasgöl, weş. Avesta, Stenbol, 1994, r. 12-13.

³³ Erol Mutlu, “*Kürt Müziği Üzerine*”, weş. Avesta, Stenbol, 1996, r. 55.

³⁴ W. Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, wer. İsmail Ekem û Alper Duman, weş. İletişim, Stenbol 1999, r.47.

³⁵ Mehmed Uzun, *Dengbêjlerim*, weş. İthaki, Stenbol, 2006, r.44.

³⁶ Nezan Newzat Çelebi û nd., “Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış”, www.daplatform.com/news.php?nid=25. 01Berfanbar 2011.

³⁷ H.b. r. 3.

Tu dibistana dengbêjiyê tune ye. Lê belê hin dildarên dengbêjiyê çûne mala dengbêjan û carinan bi mehan li mala wan mane. Bi vî rengî, hînî kilam û qaîdeyên dengbêjiyê bûne. Dengbêjî bi desthilatîyê ve girêdayî ye.³⁸ Dema ku xwediyê dengbêjan hebûne, dengbêjî jî pêş ketiye; gelek dengbêj gihane. Kîngê ku desthilatiya kurdan li welatê wan qels bûye, dengbêj jî bê xwedî mane. Gelek dengbêj ji ber xizaniyê neçar mane ku dev ji karê dengbêjiyê berdin. Evdalê Zeynikê (1800?-1913)³⁹, Eyşe Şan (1938-1996) û Şakiro (1939-1996) mînakên herî nêzîk in.

Digel hemû pirsgirêkan jî îro çanda dengbêjyê, bi taybetî jî li herêma Serhedê bi awayekî berfireh didome. Li gelek bajarên wekî Diyarbekir, Wan û Erziromê malên dengbêjan vebûne. Li wan deran dengbêj têne ba hev, zanîn û serhatiyên xwe bi hev re parve dikin. Hunera xwe pêş dixin. Lê mixabin, di nav van malan de hejmara jinên dengbêj gelekî kême.

2. PÊNASE Û PEYWIRA FOLKLORÊ

Folklor têgeheke Îngilizî û zanistî ye. Cara yekemîn di sala 1846an de ji aliyê W.J.Thoms ve hatiye bikaranîn. Ji folk (gel) û lore (zanist) pêk tê. Ango folklor zanista gel e. Gelê alman ji bo vê zanistê peyva “volksunde”, îtalyan, “le tradîzonî popolarî” bi kar tînin.⁴⁰ Francîs Le Utley, Folklorê wekî “wêjeya ku bi awayekî devkî tê ragihandin” pênase dike. Li gor Utley, ev şîrove him kêrhatî ye him jî têgihîştina wê hêsan e. Di nava vê pênaseyê de hemû berhemên wêjeya devkî têne hebandin.⁴¹ Di nava kurdan de ji bilî “Folklor”ê li dewsa vê peyvê, “zargotin”⁴² û gelerî (malê gel)⁴³ jî tê bikaranîn.

Folklor bi şano û muzîkê re jî têkildar e. Folklor dengvedana dema borî ye. Lê belê di heman demê de dengê bilind yê îro ye. Peywireke folklorê ya civakî heye. Lewma jî divê em rola folklorê ya li ser îro jî bibînin. Ji bo vê yekê, her kesê ku di nava folklorê de dijî, hindik be jî, afirînerê folklorê ye. Hin tiştan li folklorê zêde dike. Her berhemeke

³⁸ Abdullah Kıran, “Di Dengbêjiya Kurdî de Rola Reso”, *Panela Bîranîna Dengbêj Reso*, Turizm İl Müdürlüğü, 29 Gulan 2012, Muş.

³⁹ Hilmî Akyol, *Antolojiya Dengbêjan* 1, Edît: Azad Zal, weş. Şaredariya Bajarê Mezin a Amedê, ç.2, 2011, r.136.

⁴⁰ Yuri M.Sokolov, *Folklor, Tarih ve Kuram*, wer. Yekê Özer, weş. Geleneksel, Ankara 2009, r. 11-12.

⁴¹ Francis le Utley, “Folklorun Tanımı”, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar* 2, wer. Tuba Saltık Özkan, amd. M.Öcal Oğuz û Selcan Gürçayır, weş. Geleneksel, ç.2, Ankara, 2010, r.

⁴² Zana Farqînî, *Ferhenga Kurdî-Tirkî*, weş. Enstitûya Kurdî ya Stenbolê, 2004, r. 2088.

⁴³ Cemil Oğuz, “Hevpeyvîn: Zeynelabîdîn Zinar”, . www.bydigi.net. 04 Avrêl 2012.

folklorî di nava xwe de hostatiyeke hunerî û çanda devkî dihewîne.⁴⁴ Folklor beşek ji çandê ye. Çand, tiştê ku mirov wekî endamekî civakê, hînbûyî tev in. Çand zanîn, huner û kevneşopî jî di nav de, yekîtiyeke têkel e. Li gor vê yekê, dewlemendiya çandî ya her civakê û pêvajoya hînkirina her endamê civakê, li gor taybetmendiya wê civakê cuda ye. Folklor jî, navgîneke perwerdekirina kesan ya xwezayî ye.⁴⁵

Ji bo dabeşkirina berhemeke folklorî, divê berhem ji çar aliyan ve bê nixandin. Çarçoveveya naverok û mijara berhemê, dema afirandina berhemê, teşe û şêwaza berhemê û peywira berhemê. Bi alikariya van her çar rêbazên nixandinê, berhemeke folklorî ji aliyê ziman, naverok, civaka ku bûyer lê qewimiye, erdnîgariya berhemê û danberheva berhemekê bi berhemeke din, em dikarin berhemê bi çavekî zanistî binirxînin.⁴⁶ Lê belê, berhemên ku qeydên wan yên şerîdê an sêlikê negihabin roja îro, ji aliyê deng ve nikarin bêne nixandin. Yek jî dijwariyên nixandina berhemeke devkî ew e ku, em pêvajoya guherînên di berhemê de nikarin bipeytînin. Bi demê re wateya hin peyvan diguhere.⁴⁷

Dema ku bi van rêbazan em berhemeke kurdî ya devkî binirxînin, em ê bigehên hin encamên zanistî. Xeletiyên ku em bikin ê kêmbibin. Şîroveya berhemana ê li ser hin qaîdeyan rûnin. Bi vî awayî tespîtên ku bêne kirin ê li ser hîmên zanistî bin.

Çavkaniyên dîroka devkî, berhemên çîrokî ne. Piştî bûyeran hatine afirandin. Ev çavkaniyên devkî yên gelên bê desthilatî, xwediyê kevneşopiya vegotinê ne. Lewma jî rastbûna bûyerekê bi qasî ku çîrokek e, ewqas jî bi serpêhatiyan û bîra wî kesî ya dîrokî ve girêdayî ye. Naveroka berhemên devkî bi têkiliyên şexsî, diyalog û pirsên li cî ve girêdayî ye.⁴⁸ Helbet hemû xisletên folklorê her gelî, ne wekî hev in. Gelek tiştên ku dişibin hev jî hene. Li gor Thompson di folklorê dinyayê de gelek motîfên hevpar hene. Ji wan motîfan yên sereke ev in:

Motîfên mîtolojîk wek teyrê sîmir; mirin, awartebûn, xapandin, jîr-kavik, zayend, xweza, qeder, bawerî, zext û hwd.⁴⁹

⁴⁴ Yuri M.Sokolov, *Folklor, Tarih ve Kuram*, r. 22.

⁴⁵ Güvenç Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, weş. Remzi Kitabevi, Stenbol, 1996, r. 280.

⁴⁶ Metin Ekici, *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, weş. Geleneksel, Ankara, 2010, r.125-134.

⁴⁷ Lord Raglan, "Geleneksel Kahraman" wer. Metin Ekici, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, amd. M. Öcal Oğuz û hwd, c. 1, weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r. 112-138.

⁴⁸ Alessandro Porteli, "Sözlü Tarihi Farklı Yapan Şey" wer. Kürşat Korkmaz, *Milli Folklor*, s. 17, j. 68, 2005, r. 222-234.

⁴⁹ Ekici, *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, r.113-114.

Li gor Engels peywira folklor û wêjeyê, bicihanîna kêfa gundiye ku êvarê bi awayekî jihaldeketi, ji karê xwe ye dijwar vedigere malê ye. Anîna gundî ya bi ser hişê xwe ve ye. Divê folklor, mala karkerekî ya ji axê, bike qesreke zêrînê û jina wî jî bike keybanûyekê. Peywireke wê jî hişyarkirina hestên welatperweriyê, çêja azadiyê û sinca paqij e.⁵⁰

W.R. Bascom, peywirên folklorê hinekî din zelal dike. Bascom peywirên folklorê yê sereke bi çar xalan formûle dike:

1- Peywira şahî, dilşadkirin û xweş derbaskirina demê: Di bin piraniya çîrok û gotinên kenok de wateyên kûr hene. Mirov bi şadî, bê acizî digîhije wan wateyan.

2- Peywira piştgiriya saziyên civakî û rîtûelan: Rê û rism û rîtûelên din yê folklorî wekî rêberekî ji civakê re xebatê dikin.

3- Peywira ragihandina perwerdehî û çandê ya ji bo nifşên nû: Folklor, ji bo zarokan wekî mamosteyekî ye. Wek mînak, ji bo ku zarok bibin xwediyê kesayetiyeke baş, ji aliyê diya zarokan ve ji wan re lorîk têne gotin. Ji bo ku tevgera xwe qontrol bikin, ji wan re çîrokên hûtan têne gotin.

4- Peywira xilasbûna ji zordestiyên civakî û takekesî: Bilêvkirina hin peyv, gotin û tevgerên ku ji aliyê civatê ve hatine qedexekirin, di nav civakê de peywireke erênî dibîne. Kesê ku li wan gotinan guhdarî dike, vebêj wekî berdevkê xwe dibîne. Bi taybetî jî di rewşên ku hest û daxwazên zayendî bi cih nayên de, kes bi van gotinan ji bin zext û zordestiya civakê xelas dibe.

Ji bilî peywirên li jor, li gor ramana folklorzanên marksîst, peywira folklorê ya protestoyê jî heye. Şer û pevçûnên çînî ku di rewşên asayî de pêk nayên, di van berhemana de xwe didin der.⁵¹

Wekî ku di mînakên jor de jî xuya dibe, bi nêrîna kîjan bîrdozî dibe bila bibe, peywira folklorê her girîng e û erênî ye.

2.1. Teoriyên Folklorê

Ji roja ku folklor weke zanistekê hatiye pejirandin heta îro, gelek folklorzan bi folklorê re serê xwe êşandine. Piştî xebatên dûr û dirêj de gihaştine hin encaman. Hinek ev in:

⁵⁰ Sokolov, *Folklor, Tarih ve Kuram*, 2009, r. 34.

⁵¹ Metin Ekici, *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, r. 125-126.

Pirtûkxaneya wêjeya devkî ya rastî arşîva folklorê nîn e, bîra mirov e.⁵² Heke em li gor vê teoriyê biçin, divê em bibêjin ku folklor, ked û berhemeke şexsî ye.

Berhemek, bêyî derfetên dema afirandinê, rewşa kesên afirîner, rewşa civakî û faktorên din nayê analîzkirin.⁵³ Ev teorî jî tam berovajîya angaştê li jor e, û berhemên folklorî wekî xebateke piralî dihesibîne.

Folklor tu caran bi kêtekî nayê dubarekirin. Mînakên vê yekê yên herî baş jî kilamên şînê ne. Tu kilamên şînê, bi heman bêjeyan û hestan cara duyemîn nayên strîn. Rê û rismên şînê bi serê xwe bûne çandêke rengîn û berfireh. Çanda şîngerandinê û strandina kilaman li gelek welatan heye. Di vî warî de xebatên zanistî jî hatine kirin. Bi qasî ku em dizanin, di nîveka sedsala bîstan de li herêmên Sovyetîstan, Estonya û Fînlândiyayê li ser kilamên şînê û jinên ku van kilaman dibêjin xebatên zanistî hatine kirin.⁵⁴ Li gor van xebatan, di nava muzîka gelerî de cihekî kilamên şînê yê taybet heye, ev kilam tenê carekê ji devê şînbêj derdikevin. Kesê ku vê kilamê bi kêtekî dubare bike nîn e. Lê belê her kesê ku li kilamê guhdarî kiribe dikare çarçoveya wê vebêje.

Di nava folklorê her welatî de kêm zêde mît hene. Mît, li ba guhdaran, weke bûyerên ku berê hatine jiyîn, tên pejirandin. Li gor bawerîya giştî, mît ne ji bo bawerkirinê û baweriyê ne. Li dijî bêbawerîbûnê hatine afirandin. Pirê wan pîroz in. Lehengên wan li binê erdê, li asîmanan dijîn, xwedayî ne. Ji bilî mîtan efsane jî hene. Efsane jî wekî mîtan xwedayî ne, mirovî ne, li gor mîtan paşê çêbûne. Guhdar bi hebûna wan bawer dikin.”⁵⁵

Îro nîqaşên li ser angaştên folklorê didomin. Du pirsên sereke hene ku hê jî nehatine bersivandin. Yek ji van, şîbîna çîrok û bûyer û lehengên li welatên cihê divê çawa bê nirxandin? Ev pirs, pirsên din jî bi xwe re tîne: Gelo hîmê van çîrokan di demên berê de yek bû yan na, gelo ev çîrok çawa belav bûn, bi destê mirovên destpêka mirovatiyê belav bûn yan na? Pirsê din jî, ew hevşîbîn tenê ji derûniya civakê tê an jî encama şer û koçan e?

Ji bo çarşeriya vê pirsgerêkê, Kaarle û kurê wî Julîus Krohn, di nîveka sedsala XIXan de li Fînlândiyayê metoda “Dîrokî-Erdnîgarî” derxistin pêş. Li gor vê rêbazê,

⁵² H. b. r. 139.

⁵³ H.b. r. 141.

⁵⁴ Lauri Honko, “Yeniden Yaratma, Yapı ve Tür Problemleri”, Çev. İsmail Görkem, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, amd. M.Öcal Oğuz û nd., weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r.144.

⁵⁵ William. R. Bascom, “Folklor Biçimleri: Nesir Anlatılar”, wer. Nur Aktaş û nd., *Halk Biliminde Kuramlar Ve Yaklaşımlar 1*, amd.: M.Öcal Oğuz û nd., weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r.178.

çîrokên ku taybetiyên wan yên sereke dişibin hev, eslê wan yek e. Yekî hosta bi riya ji nû ve lêkirinê dikare bigihêje ziman, dem, erdnîgarî û dîroka çîroka yekemîn. Kesekî ku ji şer û koçên dîrokê fêm bike, dikare bide ser riya çîrok û efsaneyan.⁵⁶

2.2. Folklor û Zanistên Din

Folklor ji ber naveroka xwe ya dewlemend û jêderka xwe, bi gelek zanistên din re têkildar e. Beriya her tiştî folklor, tevgerê mirovî ye. Lewma jî hemû zanistên civakî kêr zêde, dûr û nêzik bi folklorê re têkildar in. Lê belê wekî destpêkekê em ê bi kurtî li ser têkiliya hin zanistan û folklorê rawestin.

2.2.1. Folklor û Dîrok

Zanîna derbarê hemû çalakîyên mirovan de tenê bi şopandina bermayiyên wan çêdibe. Ev bermayî çî kevirek be, çî peyveke ku çandê nîşan dide be ferq nake. Lewma jî hêza mezin (pergala serdest), dema ku bixwaze civakê ji hişmendiya netewî û çandî bêpar bihêle, serî li rêbaza danjibîrkirina bi pergala û dîvîdirêj dide.⁵⁷ Ango karê xwe bi zanetî û planên demdirêj dimeşîne. Wisa dike ku gelek mirov bi pêvajoyê jî nahisin. Lê ew plan her carê bi ser nakeve.

Digel hemû hewldanên desthilatiyan, bîra civakê li nav gundan, bi awayekî balkêş, bi riya fesadiyê tim dagirtî dimîne. “*Fesadî*”, navbera tiştên ku tên zanîna û nayên zanîna dadigire. Bi vî awayî fesadiya li gundan, çandê hevpar, a ku bi hezar salan e didome, ava dike. Vegotina serpêhatîyan, du tiştên girîng bi hev re çê dike. Yek jê, liv û tevgera kesên ku qala wan dibe, ya din jî bi vegotina serpêhatîyê re eşkerekirina rewş û dema bûyerê ye.⁵⁸ Li gor Halbwachs, kes serpêhatîyên xwe bi riya endamtiya civakê, merivantî, bawerî û têkiliyên çînî bi bîr tînin. Dema ku em serî li bîra civakê didin, rewş û dema bûyerê bi civaka wê demê re tên bîra me.⁵⁹

Yek ji navgînên domandina folklorê, bîra civakî û rê û rism in. Du cureyên rê û risman yên sereke hene. Yek jê rê û rismên olî ne, ya din jî rê û rismên girêdayî salê, salvegerê û jiyana rojane ne. Rê û rismên olî, ji ber ku nivîskî ne, bi hezar salan dikarin

⁵⁶ Lauri Honko, “Halk Anlatısı Araştırma Metodları, Bu Metodların Durumu ve Geleceği”, wer. İsmail Görkem, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, amd. M.Öcal Oğuz û nd., weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r.144

⁵⁷ Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?* wer. Alaeddin Şenel, weş. Ayrıntı, Stenbol, 1999, r. 25-27.

⁵⁸ H. b. r. 38.

⁵⁹ H. b. r. 60.

bê guhertin bidomin. Her rê û rismek di nava xwe de bîreke civakî û çalakiyeke kevnare dihewîne. Dîrok bi vî rengî dijî. Pîrozbahiyên cejnê, rojî û rê û rismên veşartina miriyan tenê çend mînak in. Rê û rismên girêdayî jiyana rojane, li gor civakan, herêman, demê û pêşketinên teknolojîk diguherin. Cil û bergên folklorî û dawet mînakên van in.⁶⁰ Heke em dawetên berê û yên niha bidin ber hev em ê gelek guherînan bibînin.

Dîroka kurdan jî piranî di nava folklorê de dijî. “Min dîroka kurdan ji kilaman hîn kiriye. Kilamên kurdî ji belegeyên fermî saxlemtir in.” dibêje lêkolîner/nivîskar Ahmed Aras.⁶¹ Kesên ku di kilaman de navê wan derbas dibin ne kesên razber in. Ji vegotina bûyeran tê fêmkirin ku ew, kesên dîrokî ne, bi goşt û hestî ne. Neviyên gelek hê jî li ser darê dinyayê ne. Digel ku di kilaman de bûyer bi rêzê nayên vegotin jî, em bersiva pirsên wekî, “şer li ku derê qewimiye?”, “di navbera kîjan aliyan de qewimiye?”, “encam çi bûye?” û “di şer de kî û kî mirine?”, dibînin.

Di nava kurdan de, di warê kilamên şeran de, hosteyê herî mezin ye sedsala bîstan, bêguman Karapetê Xaço (1902-2005) ye.⁶² Karapetê Xaço, ku bi eslê xwe ermenî ye, li herêma Xerzan ji dayik bûye û demekê li mala Filîtê Quto (Filîtê Quto yek ji malmezînan herêma Xerzan e, lê ji ber sedema sitandina “baca rê” hatiye kuştin. Li ser vê bûyerê Xaço kilameke dirêj dibêje.) dengbêjî jî kiriye. Piştî gelek zor û zehemetiyan diçe Ermenistanê û dawîya emrê xwe li wir dijî. Xaço, bi stranên weke Filîtê Quto û Usivê Seydo,⁶³ derbarê rewşa herêma Xerzan ya serê sedsala bîstan de gelek agahiyan dide me.

Di folklorê de hêza kevneşopiyê gelekî zêde ye. Hunera devkî, ji ber ku bi awayekî nivîskî nikare bê qeydkirin, heta gelek salan bi riya folklorê dikare bê parastin. Gelek caran ji bo bîranînê, serî li alikariya folklorê tê dayîn.⁶⁴ Li gor lêkolîner/nivîskar Ahmed Aras, bûyerên ku di kilamên dengbêjan de hatine vegotin, ji sedî sed rast in. Mînaka vê yekê ya herî nêzik jî şerê mala Êsivê Seydo ye. Aras dibêje ku: “Piştî ku min li kilamê guhdarî kir, ez bi pey belgeyên fermî yên derbarê vê bûyerê ketim. Min hin belge bi dest xistin. Min dît ku kilam û belge wekî hev in. Di ser de, hûrgilîyên kilamê

⁶⁰ H. b. r. 113.

⁶¹ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Ahmed Aras”, Muş, 29 Gulan 2012.

⁶² Salihê Kevirbirî, *Sedsala Qêrinekê Karapetê Xaço, weş.* Do, Stenbol, 2009.

⁶³ Salihê Kevirbirî, *Filîtê Quto, Bîst Kilam û Bîst Qewimîn*, weş. Do, Stenbol, 2009.

⁶⁴ Sokolov, *Folklor, Tarih ve Kuram*, r. 19-20.

zêdetir in. Heke hûn ji min bawer nakin, neviyên wan jî hîn sax in, herin jê bipirsîn. Ew dikarin gotinên min piştrast bikin.”⁶⁵

Di têkiliya folklor û dîrokê de, ji bilî kilaman, berhemên devkî yên wekî çîrok û destanan jî çavkaniyên baş in. Lê belê li vir me xwest ku, di çarçoveya kilaman de wekî destpêkekê, çend agahiyan bidin.

2.2.2. Folklor û Mirovnasî

Folklor û mirovnasî, bi taybetî jî wekî binbeşa mirovnasiyê, mirovnasiya çandî, sazî û adet û kevneşopîya civaka îroyîn dikin mijara xwe. Lewma jî folklor, dibe yek ji hîmên çanda civakê.⁶⁶ Di nava mijarên ku mirovnasiya çandî pê re mijûl dibe de, kevneşopiyên zewacê, ol, pergala baweriyê, ziman, rêxistinên civakî û kevneşopiyên din jî hene. Folklor tevahiya van mijaran e. Ji ber ku hemû çalakiyên civakî kêm zêde di nava çandê folklorî de pêk tên.⁶⁷ Wekî mînak em dikarin li dîwanên dengbêjan binihêrin: Sazkirina dîwanên dengbêjan, di nava kurdan de him kevneşopiyek e, him çalakiyeke civakî ye, him jî awayekî rêxistinbûnê ye. Aliyekî dîwanê derûniya civakê nîşan dide, aliyê din jî pergala perwerdebûna civakê nîşan dide.

Berê zanista mirovnasiyê tenê bi civakên kevnare re mijûl dibû. Lê belê îro bi civakên zindî re jî mijûl dibe. Bi giştî mirovnasî, bi çanda civakê re têkildar e. Wekhevî û cihêrengiyên di nava mirovan de bi awayekî danberhevî raçav dike. Ji vî aliyê ve jî folklor û mirovzanî bi hev re têkildar in.

2.2.3. Folklor û Civaknasî

Mîna ku tê zanîn, civaknasî ji aliyekî ve li ser tevgerên civakan, cureyên van tevgeran û sedemên derketina wan; ji aliyekî din ve li ser kevneşopîyan disekine û bi vî awayî keresteyên folklorî jî di xwe de digire. Civaknas çawa ku van daneyan didin folklornasan, ji folklornasan jî hinek daneyan digirin. Ji şaxên civaknasiyê, “civaknasiya gelî” ji yên din bêtir nêzîkî folklorê ye.

⁶⁵ Ahmed Aras, “Dengbêjiya Reso”, *Panela Bîranîna Dengbêj Reso*, Turizm İl Müdürlüğü, 29 Gulan 2012, Muş.

⁶⁶ William R. Bascom, “Folklor ve Antropoloji”, wer. Metin Ekici, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, amd. M.Öcal Oğuz û nd., weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r. 80.

⁶⁷ Şerif Baykurt, *Türkiyede Folklor*, weş. Kalite, Ankara 1976.

Civaknasek, ji bo ku karibe derbarê civaka xwe de analîzên di cî de bike, divê çand û folklorê civakê ji nêzik ve binase. Ji ber ku her çand û folklorê civakê, li û tevgerên endamên wê diyar dikin.

2.2.4. Folklor û Zimanzanî

Folklor û zimanzanî du zanistên gelekî nêzikî hev in. Ji ber ku zimanzan, ji bo ku ji xwe re navgînan bidin hev, li nav gel digerin. Mît, çîrok û stranên devkî didin hev. Bi xêra van berhevan hin taybetmendiyên ziman derdikevin holê.

Hemû dewlemendiya zimanê kurdî, hêza wî, rûmeta wî tev di nava kûrayiya berhemên devkî yên kurdî de veşartî ne. Divê mirov xwe bigihîne wan xişrên giranbuha.⁶⁸ Stranên kurdî ji aliyê bikaranîna zimanê kurdî ve nimûneyên herî xweş in. Bi taybetî kilamên ku wekî deng heta îro hatine parastin û yên ku bêyî destwerdanê hatine deşîfrekirin, ji aliyê dewlemendiya ziman ve berhemên bêhempa ne. Serboriya zimanê kurdî di kilaman de veşartî ye. Rist li gor qaîdeyên zimanê kurdî hatine danîn. Qalibên ziman yên wekî biwêj û gotinên pêşyan û dubare hemû di nava tevneke xweş de hatine bikaranîn. Fonetîka kurdî bi hemû taybetiyên xwe xuya dibe. Di hin stranên de du zaravayên kurdî (kurmançî û kirmanckî) wekî nav derbas dibin.

Hostayên ziman, dengbêj bixwe ne. Dengbêj ji xwe re şîrîkan jî dibînin. Li gor wan ne tenê kurd, wekî dayîneke Xwedê teyr û tilûr jî zaravayên kurdî xweş dizanin. Ji derdê dengbêj fêm dikin. Bi taybetî jî bilbil, wekî mîtolojiya gelên cîran, ji derdê dilan fêm dikin. Ji êşa dil re li çareseriyên digerin. Dema ku dengbêj dikeve tengasiyê bilbil tê hawara wî.

“Bilbilkê ji esmanî heftan hato vê sibê li ser çonk û ceniyê min danî.

Bi min ra xwendiyê bi kurmançî bi zazakî bi romanî vê sibê dîsa bi çil û çar zimani.”⁶⁹

Dengbêj ji bo ku bi dilketiyê re biaxife, serî li zanîna xwe ya derbarê zaravayên kurdî dide.

“ ...

Ez nizanim tu kurmançî

wez ê ba kim bibêjim were, ez nizanim tu dinbilî yî

wez ê bi zazakî bang kim bibêjim keyna min bê ye”⁷⁰

⁶⁸ Mehmet Uzun, *Dengbêjlerim, weş.* İthaki, Stenbol, 2006, r. 88.

⁶⁹ Huseynê Farê, “Têlî”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür

⁷⁰ Huseynê Farê, “Erebê”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Bi taybetî zimanên ku heta îro nebûne zimanê nivîsê, parastina wan tenê bi riya folklorê pêk hatiye.

2.2.5. Folklor û Wêje

“Folklor hêzeke ku civata bê xwendin û nivîsandin bi hev ve girê dide ye.” dibêje Mehmed Uzun.⁷¹ Rûmeta berhemên folklorî, bi jêhatîbûna vebêj ve girêdayî ye. Kî dikare bibêje ku berhemên nivîskî bêalî ne? Berhemên devkî ne bêalî ne; çêkirî ne, guherbar in û alîgir in. Yek ji aliyê dîroka devkî ya baş, derfeta bihevredîtina rastiya şexsî û civakî ye. Ji serpêhatiyan, derfeta dîtina sazkirina pira navbera bîra şexsî û ya civakî çê dibe.⁷² Berhemên devkî ji bo dîroka gelên ku hê nebûne dewlet, çavkaniyên ferz in. Her ku berhem derbasî ser kaxizê bibin ê ev taybetmendî jî ji holê rabe. Lê heya wê demê divê ev berhem bêne parastin. Tu nivîs nikare cihê “deng” bigire. Lewma jî rêya parastina berhemên devkî ya herî baş, qeydkirina “deng”e.⁷³ Wek mînak, em çiqas berhemên Evdalê Zeynikê bixwînin jî, em ê tu caran bi tahma dengê Evdal nehisin.

Rastbûna bûyereke devkî li gor bîr, zanîn û ceribandina şexsî diguhere. Lewma jî carinan rastî û fantezî tevlihev dibin. Lê her çi be jî divê ew serpêhatî, wekî dewlemendiyeke çandî û bîra civakî bêne dîtin û parastin. Çanda kurdî, him bi cihêrengiya xwe, him jî bi teşe û naveroka xwe gelekî dewlemend e. Li dijî astengiyên siyasî, çandî, derûnî û aborî, mayîna ziman û çanda kurdî ya heta îro, bi tevkariya helbestvanên wekî Ehmedê Xanî ku berhemên nivîskî dane û bi dengbêjên wekî Evdalê Zeynikê bûye. Di berdewama jiyîna wêjeya kurdî de divê mirov keda ku malbata Bedirxaniyan li mişextiyê dane jî ji bir neke.⁷⁴

Ziman bingeh û çavkaniya edebiyatê ye. Mirov bi zimanê xwe, hisên xwe, xeyalên xwe û hêrsên (xeyd) xwe bi lêv dike.⁷⁵ Di belavbûn û xurtbûna wêjeyê de rola desthilatîyê jî gelekî zêde ye. Desthilatî li ku belav bûbe, wêje jî li wê derê pêş ve çûye. Mirov dema ku li dengbêjan guhdarî dike û li çîrokên wan kilaman dinihêre, tê dîtin ku di wir de qala mîr û began tê kirin. Hin nivîskar û lêkolînerên kurd, ji van kilam, destan

⁷¹ Uzun, *Dengbêjlerim*, r. 30.

⁷² Handan Çağlayan, *Analar, Tanrıçalar, Yoldaşlar*, weş. İletişim, Stenbol, 2010, r. 29.

⁷³ Alessandro Porteli: “Sözlü Tarihi Farklı yapan Şey” wer. Kürşat Korkmaz, *Milli Folklor*, s. 17, j. 68, Stenbol, 2005, r. 222-234.

⁷⁴ Vecdi Erbay, “Li Ser Wêjeya Kurdî Ya Hemdem Ramanên Kesane” wer. Mahsum Taşkesen, Vesta, Bihar-Havin 2004, Stenbol, 2004, r. 109.

û çîrokan berhemên wêjeyî yên nivîskî afirandin. Romana *Dewrêşê Evdî*⁷⁶ ya Eyüp Kıran û berhema lêkolînî ya Ömer Uluçay a bi navê *Derwêşê Evdî Destanî* çavkaniya xwe ji destana Derwêşê Evdî ku heta îro ji aliyê gelek dengbêjan ve hatiye stran girtine. Uluçay di berhema xwe de bi awayekî zanistî, qewimînên vê destanê yek bi yek vedibêje û dinirxîne.⁷⁷

Divê mirov bi kûrahî li ser dengbêjiyê bisekine. Dema ku mirov têkeve nava kûrahiya dengbêjiyê mirov dê gelek tiştan bibîne. Yek ji van şahidbûna stranan ya dîrokê ye. Ji ber ku zimanê nivîskî di nava civata kurdan da zêde belav nebûye, dîroka şerê nava dagirker û eşîran, yan jî şerê eşîrên li dijî hev û sedemên wan tevahî bi devkî ango bi çîrok û stranan gihîştîye roja me. Lewma jî lêgerîn û lêkolînên ku li stranên kurdî çêbibin, ji bo nasîna adet, wêje, huner, erdnîgarî, jiyana manewî û dîroka kurdan ê bibin çavkaniyên girîng.⁷⁸ Hebûna nav û cihên ku di nava stranan de derbas dibin, derbarê dem û cihê serpêhatîyan de agahiyan dide me.⁷⁹ Dibe ku hemî ne rast bin û zêdekirin tê de hebin. Lê ev yek nikare rastiya hebûna bûyerê ji holê rake. Her ku dema qewimîne kevin dibe û mirov ji herêma qewimînê bi dûr dikeve di stranê de jî guhertin çêdibin. Lê dîsa jî hin agahî wek rastî hebûna xwe diparêzin. Gelek dengbêjên kurd, li ser şer û qewimînên ku di navbera dewleta Tirkîyeyê û eşîrên kurdan de pêk hatine, stran afirandine. Ji ber ku gelek bûyeran di arşîva dewletê de cih negirtine û arşîvên heyî jî ji gel re nehatine vekirin, çavkaniyên kurdan yên herî zindî stran in. Strana Reso ya bi navê “Nemînim” ji bo peyitandina vê angaşta me mîna keke baş e. Di vê stranê dabaşa zilma ku piştî serhildana Agiriyê ji aliyê serbazê tirk Nîdayî Çakirogullari ve li ser kurdan hatiye meşandin tê kirin. Nîdayî Beg, pêşengên kurdan li hewşa malmezinekî kurdan dide hev. Gelekî zordestiyê li wan dike. Hinek kurdan bi derbên çek û singûya dikuje. Yên mayî jî ji kurdistanê mişext dike. Berê wana dide bajarên cuda yên Anadolê. Wê demê mişextkirin û niştecihkirina mecburî wekî rêbazeke sereke dihate bi kar anîn. Em bi alîkariya vê stranê bûyereke dîrokî ya dema piştî damezirandina Komara Tirkîyeyê ji nêz ve binasin.

⁷⁶ Eyüp Kıran, *Dewrêşê Evdî*, weş. Mîr, Stenbol, 2003.

⁷⁷ Ömer Uluçay, *Derwêşê Evdî Destanî*, weş. do, Stenbol, 2006.

⁷⁸ Seid Veroj, “Folklorî Kurdî”, War, j. 1, Diyarbekir, 1997, r.112-132.

⁷⁹ Cemil Oğuz, “Hevpeyvîn: Dengbêj Mihemedê Serhedî”, Tîroj, j. 46, s. 8, Stenbol, 2010, r. 45.

“ ...

Nîdayî Beg ji êvar da sekiniye derê hepsa Bazîdê
Vediqetîne egîd û cindiya
Hewşa Şewêş Efendî da
Cinazê egîd û xweşmêra ji êvara xwedê da
Xemilandiye di xûnê da bi singûya
Herçî kuştin, herçî mayî girtin sirgûn kirin
Berê wan dan Anadolê, Sînopê, Zongildaxê
Dayê nemayê nav girtiya..”⁸⁰

Dema ku em hinekî li van nav, herêm û bûyeran dinihêrin, gelek rastî derdikevin pêşiya me.

Nîdayî Beg: Serbaz Nidayi Çakıroğulları,

Bazîd: Navçeya Agiriyê (Ağrı),

Hepsa Bazîdê: Girtîgeha wê demê,

Hewşa Şewêş Efendî: Şewêş Efendî, kalikê wezîrê perwerdehiyê yê Partiya Demokrat e.

Sînop û Zongildax: Ji gelek warên ku di dema 1926-1932an de kurd dihatin mişext kirin, du bajarên Tirkîyeyê ne.⁸¹

Wekî ku tê dîtin ji bilî dîroka bûyerê, gelek agahiyên rasterast di stranê de cih girtine. Ev yek jî diyar dike ku heke lêkolînên baş li ser stranan werin kirin, wê di derbarê dîroka kurdan ya nenivîsandî de gelek agahî bêne berhevkirin. Bi taybetî jî kilamên şeran her yek bi serê xwe rûpelek ji dîroka kurdan e. Ji aliyê din de, bi teşeya xwe, bi naveroka xwe, bi tevn û hunandina ristan û bi meqam û awaza xwe kilama li jor, ji serî heta binî huner û wêje ye. Hostatiya dengbêj li ber çavan ne. Dibe ku dengbêj qewimîna bûyerê, ji devê hin şahidan bihîstibe. An jî li hin dengbêjên din guhdarî kiribe. Lê belê ev kilam huner bixwe ye û neynika rastiyê ye.

2.2.6. Folklor û Erdnîgarî

Her folklor li ser erdnîgariyekê şîn dibe. Li gor şert û mercên erdnîgariyê xwarin, cil û berg, rê û rism, çalakiyên rojane, lîstik, kilam û çîrok diguherin. Li her

⁸⁰ Dengbêj Reso, “Nemînim”, Deşîfrekirin: Nedîm Dît.

⁸¹ Nedîm Dît, “Şîir ve Stran Tahlilleri-4”, www.kovarabir.com. 31 Çile 2012.

welatî folklor, bi taybetî jî kilam û çîrok bi destê veguhêzêran cih diguherin. Di vê guhastinê de veguhêzêr, li gor erdnîgarî û derûniya civakê di berheman de guhertinan çêdikin. Car caran du sê çîrokan bi hev ve girêdidin, car caran leheng û qewimînên cuda tevlihev dikin.⁸² Li herêmên germ yên wekî Behra Spî, lîstikên dawetan bi sistî, bi kesekî an du kesan têne lîstin. Lê li herêmên sar yên wekî Serhedê lîstik, bi şid û bi govendkî têne lîstin. Ev yek jî bandora rewşa hewa û xwezayê ya li ser folklorê diyar dike. Kilamên herêman û bikaranîna amûrên muzîkê jî li gor erdnigariya herêman diguherin. Wekî mînak li Kurdistanê, li herêmên germ amûrên muzîkê yên wekî tembûr û biskê pir têne bikaranîn. Li herêmên sar jî bêtir bilûr û amûrên din yên pifkirinê têne bikaranîn.⁸³

Her kilam derbarê erdnigariya Kurdistanê de hin agahiyên cihêreng dide me. Dema ku em li kilamên dengbêjan guhdarî dikin, derbarê deşt, çiya, newal, zozan heya gund û bajaran gelek agahî dikevin destê me. Bi kurtî di navbera folklor û erdnigariyê de têkiliyeke xuyayî heye.

2.2.7. Folklor û Muzîk

Folklor, qadeke zanistî û gelekî fireh e. Ji ber vî qasî bi zanista muzîkê re jî têkildar e. Bi taybetî muzîka gel û lîstikên muzîkî wekî binbeşeke folklorê ne. Her cure kilamên gelerî, durik, mamik û hwd. navgînên folklorî ne. Muzîk piştî xwe dide rêbazên teknîkî û zanistî û bi vê hişmendiyê berhemên muzîkê yên nava gel dide hev, polîn dike, dinirxîne û diparêze. Bi vî awayî di parastina berhemên folklorî de berpirsiyariyekê hildide ser milê xwe. Çawa ku kilam û cureyên din yên muzîka gelerî folklorê xurt dikin, folklor jî bi navgînên din yên gelerî muzîka gel dewlemend dike.

Li Awrûpayê muzîk di hin pêvajoyan re derbas bûye û gihaye roja îro. Dema ku ronesansê li Awrûpayê dest pê kir, muzîk kete salonên bûrjûwaziyê. Paşê guherînên din jî çêbûn û muzîk ji salonan derket. Di nava kurdan da jî muzîk ji qesr û qonaxên beg û mîran derket çû kete nava dawetan. Îro jî tê dîtin ku muzîk dadikeve kolanan. Dikeve nava dilê mirovan. Ev jî tê vê wateyê ku di siyaseta kurdan de biryargirtin pêş ketiye û vê yekê jî desthilatî belav kiriye.⁸⁴

⁸² Carl Wilhem von Sydow, "Coğrafya ve Masal Ekotipleri", wer. Tuğçe Işıkhân *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*, amd. M.Öcal Oğuz û Selcan Gürçayır, weş. Geleneksel, ç.2., Ankara, 2010, r.61-70.

⁸³ Nezan Newzat Çelebi û nd., "Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış". www.daplatform.com/news.php?nid=25. 01Berfanbar 2011.

⁸⁴ Nuri Firat, Hevpeyvîn: Îrfan Amîda, Vesta, Bihar-Havîn 2004, Stenbol, 2004, r. 157.

Muzîka kurdî meyla wê li ser folklorê kurdî ye. Bi gotineke din, ji bilî muzîka li hin qesran, muzîkên din tev gelerî ne, di nav gel de ne. Bi demê re navên gelek afirînerên muzîkê wenda bûne. Lê navê hin dengbêjên wekî Ewdalê Zeynikê, Reso, Şakiro û Ayşe Şanê gihane roja îro.

Kilameke kurdî ya evînê, ji bilî hest û melodiyê, çandeke hezar salan jî bi xwe re tîne û dixê bîra me. Di beşên pêş de em ê li ser nav û naveroka muzîka kurdî rawestin.

Bi kurtî, muzîk û folklor du zanistên di nava hev de ne.

3. LI DINYAYÊ XEBATÊN FOLKLORÎ

Di serî de li welatên rojava, li hemû welatên dinyayê kêma zêde xebatên folklorî hatine kirin. Lê destpêk û naveroka van xebatan helbet cuda ne. Çarçoveya vê xebatê rê nade ku em qala xebatên folklorî yên hemû dewletan bikin. Lewma jî em ê bi kurtî qala xebatên li hin welatan bikin.

Li Îspanyayê Qral Phîlîpê Duyemîn, di sala 1580î de rêzepsîsan dişîne mêtîngehên xwe û paşê bersivên ku hatine dayîn polîn dîke. Bi vî rengî derbarê çand, erdnîgarî heya efsaneyên welatê ku dagir kiriye de digihêje gelek agahiyên.⁸⁵

Xebatên J. Grîmm li Almaniyayê, wekî destpêka nivîsandina folklorê tîne pejirandin. J. Grîmm di xebatên folklorî de, pîrsgirêka rewşa zimanê almanî û zaravayên wê û zimanên xizmên almanî bi rêbaza “danberhevê” bi kar anîye.⁸⁶

Li Rûsyayê, di navbera pîrbûna berhevkerin û çapkirina berhemên folklorî û zêdebûna meylên şoreşgerî û demokratîk de têkiliyeke xurt heye. Di sala 1846an de saziya “Erdnîgarî” yê tê saz kirin. Weke binbeşeke erdnîgarîyê etnografya, bernameya ger û geştê gelek deveran pêk tîne. Bernameyên berhevkerina daneyên folklorî amade dîke.⁸⁷

Li Japonyayê, di sedsala VIIIan de nexşeyên bi navê “Fudokî” hatine amadekirin. Paşê di sedsala XII û XIIIan de berhevokên çîrçîrokan hatine amadekirin û ji aliyê gelê Japon ve bi dilşadî hatine xwendin. Ji sedsala XVIIIan û vir de xebatên lêkolînî hatine destpêkirin.⁸⁸

⁸⁵ Frances Gillmor, “Îspanya’da Folklor Çalîşmaları”, wer. Umay Günay, *Dünya Halkbilimi Çalîşmaları Tarihi*, amd. Gülin Ögüt Eker û nd. weş. Milli Folklor, Ankara, 2003, r.48.

⁸⁶ Sokolov, *Folklor, Tarih ve Kuram*, r. 44.

⁸⁷ H.b. 116.

⁸⁸ Ronald A. Morse, “Japonya’da Folklor Çalîşmaları”, wer. Nebi Özdemir, *Dünya Halkbilimi Çalîşmaları Tarihi*, amd. Gülin Ögüt Eker û nd. weş. Milli Folklor, Ankara, 2003, r. 278-281.

Li Misirê xebatên folklorê li gor “têkiliya folklorê û wêjeyê” pêş ve çûne. Li Misirê jî wekî welatên din, çîrok hîmê folklorê ne. Ev çîrokên ku gel rûmeteke mezin dane wan jî aliyê lêkolîneran ve hatine berhevkirin. Xebatên berhevkirinê digihêjin bi sedan salên beriya niha. Di dema “Hikumdariya navîn” de gelek pirtûkên ku ji “şîret” û “gotinên pêşyan” pêk tînin hatine amadekirin.⁸⁹

Li Tirkiyeyê xebatên li ser folklorê piştî nîveka sedsala bi kesên wekî Ahmet Vefik Paşa, Şinasi, Ebüzzîya Tevfik, Tekezade Sait, Çaylak Tevfik, Çelesalabi Abdülhalim Hakkı Bey dest pê kir. Paşê di sedsala bîstan de Zîya Gökalp di kovara bi navê “Halka Doğru” de gotarek weşand. Fuat Köprülü di sala 1914an de li ser vê mijarê diweşîne. Di vê gotara xwe de Köprülü folklorê ji bo pêşxistina neteweperestiyê wekî navgîneke girîng destnîşan dike. Köprülü, di sala 1924 an de li zaningeha Stenbolê dibe serokê “Enstitûya Tûrkolojiyê” û heya 20 salan xebatên girîng dike. Rıza Tevfik di sala 1913 cara yekemîn peyva “folklor”ê bi kar tîne. Piştî damezirandina Komara Tirkiyeyê xebatên di vê qadê de dewlemendtir dibin û wekî zanistekê di dibistanan de û zanîngehan de di qadeke perwerdehiyê. Gelek pispor gihîştin. Lê belê di pêşxistina warê folklorê tirkî de Pertev Naîlî Boratav kesekî gelekî bi nav û deng e.⁹⁰

3.1. Di Nava Kurdan de Xebatên Folklorî

Ji aliyê kurdan ve xebatên folklorî yê pêşîn, di sedsala XIXan de hatine dest pê kirin. Di vî warî de xebata pêşî ku îro di destê me de ye, xebata Mela Mehmûdê Bayezîdî ye. Mela Mahmûd, di navbera salên 1853 û 1856an de li herêma Erziromê, li ser daxwaza balyozê Rûs A. Jaba, dest bi xebata berhevkirina berhemên folklorî kiriye. Mela Mehmûdê Bayezîdî bi navê “Tercumeyî Mesel û Hîkmetên Kurdî” û “Adat û Rusûmatnameê Ekradiyye”⁹¹ du berhemên hêja nivîsîne. Her weha Mela Mahmûdê Bayezîdî destana kurdî ya navdar “Mem û Zîn” jî bi awayekî pexşan nivîsiye.⁹² Ferhad Pîrbal lêkolîneke hêja li ser Mela Mahmûd û berhemên wî kiriye⁹³ Bi pey Bayezîdî, di demên cuda de gelek xebatên folklorî hatine kirin. Bi taybetî jî di sedsala bîstan de

⁸⁹ Nesrin Akkurt, “Mısır’da Folklor Çalışmaları”, *Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi*, amd. Gülin Ögüt Eker û nd. weş. Milli Folklor, Ankara, 2003, r.217-236

⁹⁰ İlhan Başgöz, “Türkiye’de Folklor Çalışmaları ve Milliyetçilik”, wer. Serdar Uğurlu, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1533393645_97_serdar_u%c4%9furlu.pdf 18.12.2012

⁹¹ Mele Mahmudê Beyazîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiyye*, amd. Jan Dost, weş Nûbihar, Stenbol, 2010

⁹² Mele Mahmudê Beyazîdî, “Çîroka Mem û Zînê”, *Antolojiya Çîrokên Kurdî (1856-2003)*, amd. Fîrat Cewerî, weş Nûdem, Stenbol, 2003, r.42-53.

⁹³ Ferhad Pîrbal, “Mella Mahmûdê Bayezîdî û Berhemên Wî” Gotara Konferansa Ziman û Wêjeya Kurdî Ya Zaningeha Hekariyê, 15-18 Tîrmeh 2010, Hekarî.

xebatên li ser folklorê gihastine astekê. Li herêma Sovyetên berê, bi taybetî li Ermenistanê, bi alîkariya folklorzanên ermenî gelek berhemên folklorî hatin amadekirin û çapkirin. Di nava rûpelên kovarên wekî Jîn, Hawar û Ronahiyê de gelek berhemên folklorî hatine çapkirin. Piştî nîveka sedsala bîstan, kurdên ku berê xwe dane welatên Awrûpayê dest bi xebatên folklorî kirine. Di vê xebatê de ne guncav e ku em li ser hemû xebatên folklorî rawestin. Lê belê ji bo destpêkê wekî gaveke piçûk em ê qala xebatên ku li ser folklorê kurdî hatine kirin, li gor herêmên ku kurd lê dijîn, bikin. Beriya ku em dest bi danasîna van berhemên bikin, divê em diyar bikin ku gelek ji van xebatan ji analîz û nirxandina berhemên folklorî bêtir, xebatên berhevkerî ne.

3.1.1. Xebatên Kurdên Tirkiyeyê

Digel ku hejmara kurdên Tirkiyeyê ji yê perçeyên din çend qat zêdetir e jî, ji ber zext û zorên li ser zimanê kurdî wekî xebatên din xebatên li ser folklorê jî pir bi derengî dest pê kirine. Di nîveka salên 1970an de kurdên ku li nav sînorên Tirkiyeyê dijîn jî dest bi xebatên folklorî kirin. Lê belê liv û tevgera zêde ji destpêka salên 1990î û şûnde çêbû. Di vê demê de qedexeyên li ser ziman û weşanên kurdî hinekî kêm bûn. Bi dehan weşanxane vebûn. Bi dehan kovarên ku bi kurdî weşanê dikin derketin. Ji bilî pirtûkên kurdî, ferhengên Kurdî-Tirkî, Tirkî-Kurdî, Kurdî-Îngilîzî, Îngilîzî-Kurdî çap bûn. Kurdan, komeleyên ziman û çanda kurdî ava kirin. Digel derfetên kêr jî bi sedan hunermendên muzîkê gihastin. Bant û sêlikên kurdî li nav kurdan belav bûn. Kilamên dengbêjan bi awayekî eşkere li nav kuçe û kolanên kurdan belav bûn. Xwedîlêderketin û tomarkirina berhem û kevneşopiyên kurdan zêde bû. Ji van xebatan çend mînak jê ev in:

Nivîskar : Mehmet Kômür

Navê Berhemê : Taw Dilo

Dem û çap : 2003, Stenbol

Berhevkar : Alî Alxasî

Navê Berhemê : Ji Mereşê Xeberek Hat

Dem û çap : 2003, Stenbol

Nivîskar : Çiya Mazî

Navê Berhemê : Ferhenga Gotinên Pêşyan

Dem û çap : 2005, Stenbol

Nivîskar	:	Roşan Lezgîn
Navê Berhemê	:	Ferhengê Îdyomê Kurdî (Kirmanckî/Zazakî)
Dem û çap	:	1995, Stenbol
Nivîskar	:	Mehmet Öncü
Navê Berhemê	:	Çîrokên Kurdan
Dem û çap	:	2009, Stenbol
Berhevkar	:	M.Emîn Bozarlan
Navê Berhemê	:	Ji Dînan Dîntir (Çîrokên Gelî)
Dem û çap	:	2009, Amed (Çapa Yekem Swêd 1987)
Berhevkar	:	Hîlmî Akyol
Navê Berhemê	:	Antolojiya Dengbêjan 1-2
Dem û çap	:	2011 Weşanên Şaredariya Mezin a Amedê

3.1.2. Xebatên Kurdên Sûriyeyê

Bi qasî lêkolînên me, li Sûriyeyê xebatên li ser folklorê kurdî, cara yekemîn di nav rûpelên “Hawar”ê de cih girtine. Bi taybetî Celadet Elî Bedirxan wekî her qadê, girîngî daye folklorê kurdî jî û bi vê hestiyariyê kilam, çîrok, meselok û cureyên din yê folklorê berhev kirine û çap kirine. Li ser mijara jina kurd û rola wê rawestiye. Têkiliya di navbera jina kurd û folklorê kurdî de bi awayekî zelal, li ber çavan raxistiye. Celadet dizanibû ku xelasiya ziman û çanda kurdî, bi axaftin û pêşxistina zimanê kurdî ve girêdayî ye. Lewma jî di rûpela pêşîn ya Hawarê de hin ji armancên weşandina Hawarê wekî berhevkirin û belavkirina çîrok, çîrçîrok û her cureyê stranan eşkere kiribû.⁹⁴ Xaleke din jî hînbûyîn û belavkirina reqs û qaîdeyên (meqam) kurdî bû. Em ê li jêr hin mînakên berhemên folklorê ku li Suriyeyê çap bûne bidin.

Rêvebir	:	Celadet Elî Bedirxan
Navê Berhemê	:	Hawar (Kovar)*
Dem û çap	:	1932-1943, Şam

⁹⁴ Celadet Elî Bedirxan, Hawar, j. 1, 1932, r.1. amd. Firat Ceweri, weş. Nûdem, 1998, Stockholm.

* Ev Kovar bi tevahî ne Folklorê ye. Lê belê hin berhemên Folklorê jî di nav vê kovarê de çap bûne.

- Nivîskar : Cegerxwîn
 Navê Berhemê : Serpêhatiya Reşoyê Darî
 Dem û çap : 1956 Şam
- Nivîskar : Cegerxwîn
 Navê Berhemê : Gotinên Pêşiyân
 Dem û çap : 1957
- Nivîskar : Cemîl Kunneh
 Navê Berhemê : Terîbû Hîkemin we Emsalin Kurdiyye
 Dem û çap : 1958⁹⁵

3.1.3. Xebatên Kurdên Îranê

- Nivîskar : Şêx Mihemed Merdûx Kurdistanî
 Navê Berhemê : Ferhengê Merdûx
 Dem û çap : ?
- Nivîskar : Mela Xefûr Debaxî (Hafiz Mehabadî)
 Navê Berhemê : Diyarî Mehabad
 Dem û çap : ?
- Nivîskar : Qadir Fettah Qadî
 Navê Berhemê : Emsal û Hîkem dê Kurdî
 Dem û çap : Tebrîz 1365
- Nivîskar : Seyîd Ebdulhemîd Secadî
 Navê Berhemê : Pendê Pişîniyan
 Dem û çap : 1369 Urmîye
- Nivîskar : Îbrahîm Efxemî
 Navê Berhemê : Bineretî Metelî Kurdî
 Dem û çap : 1368 Tebrîz

⁹⁵ Kadri Yıldırım, *Wêje û Folklorê Gelerî*, (pirtûka çapnebûyî)

Nivîskar : Mehmûd Ehmedî
Navê Berhemê : Pendî Pîşîniyan û Menzûmey Hîcab
Dem û çap : 1369

Nivîskar : Mihemed Kazim Mefaxirî
Navê Berhemê : Derbûmeselhayê Milelê Muxtelif
Dem û çap : 1377

Nivîskar : Elî Rexzadî
Navê Berhemê : Guwarî Kurdewarî
Dem û çap : 1382 Senendec⁹⁶

3.1.4. Xebatên Kurdên Iraqê

Nivîskar : Îsmâil Heqî Şaweys
Xebata wî : Qise-î Pêşinan
Dem û çap : 1933 Bexda

Nivîskar : Merûf Ciyawik
Xebata wî : Hezar Bij û Pend
Dem û çap : 1938

Nivîskar : Eladîn Secadî
Xebata wî : Mîjûy Edebi Kurdî (çend rûpel li ser gotinên pêşiyên in)
Dem û çap : 1952

Nivîskar : Şêx Muhemmed Xal
Xebata wî : Pendî Pîşîniyan
Dem û çap : 1957

Nivîskar : Mihemmed Tewfîq Wehbî
Xebata wî : Folklorî Kurdî

⁹⁶ H.b. r.

- Dem û çap : 1961
- Nivîskar : Çend Mamoste
 Xebata wî : Serenciyêk le Derwazey Folklorî Kurdewe
 Dem û çap : 1961⁹⁷
- Nivîskar : Sacid Aware
 Xebata wî : Lêkolînewey Edebi Nûyî Kurdî
 Dem û çap : 1967
- Nivîskar : Osman Şarbajêrî
 Xebata wî : Gulşen
 Dem û çap : 1969 Kerkûk
- Nivîskar : Îzedîn Mistefa Resûl
 Xebata wî : Adabî Folklorî Kurdî
 Dem û çap : 1970 Bexda
- Nivîskar : Cemal Nebez
 Xebata wî : Pendî Pîşîniyan û Qisey Nesteq Le Kurdistan de
 Dem û çap : 1970 Elmanya
- Nivîskar : Umer Şeyxullah Diştkî
 Xebata wî : Pendî Kurdî
 Dem û çap : 1972 Hewlêr
- Nivîskar : Muhemmed Kerîm Şerîf
 Xebata wî : Folklorî Hunrawekanî Kurdewarî
 Dem û çap : 1974 Kerkûk
- Nivîskar : Mela Mehmûd Dêrşewî
 Xebata wî : Miştaxa Çiya Ji Gotinên Pêşiya

⁹⁷ H.b. r.

Dem û çap	: 1979 Bexda
Nivîskar	: Şukriye Îbrahîm Resûl û Celal Teqî
Navê Berhemê	: Pendî Pêşîniyan û Qisey Nesteqî Kurdî
Dem û çap	: 1986 Hewlêr ⁹⁸

3.1.5. Xebatên Kurdên Qafqasyayê

Xebatên berhevkirina folklorê kurdî li herêma Sovyeta berê, di serê sedsalê XXan de dest pê kirine. Lê em dizanin ku beriya kurdên li herêma Qafqasyayê jî, ji aliyê kesayetên wekî A. Jaba ve di salên 1850î û vir de xebatên folklorê kurdî hatine kirin. A. Jaba di wan salan de li herêma Erziromê gelek berhemên folklorî, bi alîkariya Mela Mehmûdê Bayezîdî, berhev kirine û şandine pirtûkxane û arşîvên Rusyayê. Piştî şerê dinyayê yê yekemîn gelek kurdên êzîdî neçar dimînin ku koçî Ermenistanê û welatên din yên di bin destê Sovyeta Sosyalîst bikin. Gelek kes bê dê û bav, li sêwîxanan mezin dibin. Di salên 1930î de bi alîkariya dostên kurda yên wekî Lazo (Hagop Xazaryan) û Îshak Maragulov, wan kurdên sêwî dest bi xebatên perwerdehiya kurdî bi elîfbaya kurdî-latînî kirin. Beriya wê di sala 1921ê de bi tîpên ermenî dest bi perwerdehiyê hatibû kirin. Ev xebat bi piranî li herêma Ermenistanê dimeşyan.

Eskerê Boyîk xebatên kurdên li Sovyetê ku 65-70 sal ajotîne dike sê beş: Dema pêşîn, ji 1920î dest pê dike heta 1937an diajo. Di vê serdemê de gelek xebatên folklorî hatine meşandin. Konferans û komcivînên ziman çêdibin. Heciyê Cindî, Emînê Evdal, Casimê Celîl, Cerdoyê Gêncî hin kesên ji vî nîşî ne. Di sala 1932an de berhevoka kurdan ya pêşîn bi navê “Afirandinê Ewlîn” tê weşandin.⁹⁹ Di vê berhevokê de Heciyê Cindî, Emînê Evdal, Etarê Eşo û hinekên din helbest, kilam û çîrok berhev kiribûn. Paşê di sala 1934 û 1935an de berhevokên din çap dibin. Di van berhevokan de keda kesên wek Ahmedê Mirazî, Wezîrê Nadîrî, Etarê Şero û Emînê Evdal li pêş e. Lê keda Heciyê Cindî ji tevan zêdetir e. Lewma jî bi çend rêzikan be jî divê em qala Heciyê Cindî bikin.

Heciyê Cindî, di salên 1930an de bi girîngiya zargotina kurdî hisiyabû û dest bi berhevkirina zargotina kurdî kiribû. Di encama vê xebatê de di sala 1936an de pirtûkek ku ji 650 rûpelan pêk tê (jê 80 rûpel yê Emînê Evdal bû) weşand.* Di vê berhevokê de

⁹⁸ H.b. r.

⁹⁹ Eskerê Boyîk, “Nihêrîna Li Ser Edebiyata Kurdên Sovyetê”, Gotarên Konferansa Ziman û Wêjeya Kurdî ya Zanîngeha Hekariyê, 15-18 Tîrmeh 2010, amd. Îbrahîm Seydo Aydoğan, Selim Temo Ergül, weş. Zanîngeha Hekarê, Gulan 2011, r.70-76.

* Ev pirtûk di sala 2008 an da ji aliyê weşanxaneyê Avesta ve li Stenbolê ji nû ve hate çapkirin.

30 şaxên destana Kerr û Kulikê Silêmanê Silîvî, 172 kilamên bengîtiyê, 66 berhemên zarokatiyê, 41 kilamên govendê, 11 kilamên Evdalê Zeynikê, 31 beyt û serpêhatî û 25 çîrokên geleri hebûn. Heciyê Cindî navê pirtûka xwe “Folklor Kurmanca” danî.¹⁰⁰

Dema duyemîn ji sala 1937an heta 1955an didome. Ew serdema Stalîn e. wekî hemû civakên li sovyetê, kurd jî ji zilma Stalîn para xwe distînin. Tîpên latînî têne qedexekirin. Gelek zanyar û ronakbirên kurd têne nefî (mişext) kirin. Lê ji aliyê din ve destanên kurdan yê wekî “Mem û Zîn”, “Siyabend û Xecê”, “Kerr û Kulik” wek şano hatin nivîsîn.

Dema sêyemîn jî ji sala 1955an heta hilweşîna pergala Sovyetê diajo. Di vê serdemê de kurd careke din derfeta xebatên çandî û hunerî dibînin. Weşana kurdî ya li radyoya Yêrêvanê (Rewanê) dest pê dike. Ev radyo li hemû herêmên Kurdistanê weşanê dike. Dîgel ku dema ku jêre hatiye veqetandin hindik bû jî, ji bo parastina çanda kurdî ya devkî, bi awayekî dijîtal (sêlik, şerîd û band), dibe zêrê zer. Bi keda xebatkarên radyoyê dengê bi dehan dengbêjên kurd li dinyayê belav dibe. Bi xêra wan qeydên ku wê demê hatine kirin, dengê dengbêjên wekî Karapetê Xaço, Fatma Îsa, Meyremxan û bi dehan dengbêjên din, gihaştîye roja îro. Her weha kilamên kurdî, tevî meqam û gotinan hatine parastin. Ji peyrewên dengbêjan re bûne mîrateke bêhempa.

Ji aliyê din ve xebata berhevkirina berhemên folklorî her berdewam bû. Casimê Celîl, Heciyê Cindî, Ehmedê Mirazî berhemên pir hêja weşandin. Di vê serdemê de bi dehan hunermendên hêja gihaştine. Keça Heciyê Cindî, Firîda Hecî Cewarî jî yek ji kedkarên dema dawî ya xebatên folklorî kurdî ye.

Radyoya Rewanê di xebatên berhevkirina berhemên folklorî de derfeteke zêrîn e. Xebatkarên radyoyê wekî şoreşgerên çanda kurdî ya devkî tevgeriyan. Bi hezaran berhem hildan bin qeydê û ji mirinê xelas kirin. Radyo ji kurdan re dibistan bû; bi sedan hunermend di vê dibistanê de gihaştin. Warê dengvedanê bû, kesên ku di salên şer de, meriv û malbatên xwe wenda kiribûn carinan di radyoyê de navê gundê xwe hildidan û bi vî awayî li merivên xwe digeriyan.¹⁰¹

¹⁰⁰ Frîda Hecî Cewarî, *Heciyê Cindî, Jiyana û Kar*, weş. Lîs, Îlon 2008, Diyarbekir, r. 48-49.

¹⁰¹ Ayhan Erkmen, “Di Dengbêjiyê de Rola Radyoya Yêrêvanê”, www.lemonde-kurdi.com, j. 8, 4 Avrêl 2012.

3.1.6. Xebatên Kurdên Ewropayê

Ji destpêka sazkirina Komara Tirkiyeyê heta îro li ser zimanê kurdî gelek zext û zor û qedexe hatine danîn. Heta bist sal berê, di nav tixûbên Tirkiyeyê de pejirandina kurdan û zimanê kurdî qedexe bû. Lewma jî ew kesên ku hebûna kurdan dipejirandin û doza mafê wan yê çandî û siyasî dikirin, rastî gelek astengiyan dihatin. Bi salan di girtîgehan de diman. Jixwe serê deh salan carekê darbeyek çêdibû. Leşkeriyê dest datanî ser rêvebiriya dewletê. Li saziyên fermî axaftina bi kurdî qedexe bû. Di nava tu nivîsên fermî de peyva kurd û kurdî derbas nedibû. Di gelek çavkaniyên ku li ser daxwaza saziyên dewletê dihatin amadekirin de jî kurd wekî şaxeke tirkan dihatin hesabandin. Di şert û mercên weha de li Tirkiyeyê, kurdên ku dixwestin xebatên wêje û çanda kurdî bimeşînin, gelek zext û zor didîtin. Derfeta çapkirina berhemên tunebû. Lewma jî hin kesên ku di vî mijarê de hestiyar bûn, berê xwe dan gelek welatên Awrûpayê, xebatên xwe li wir domandin.

Bi demê re hin bajarên dewletên Awrûpayê ji bo xebatên kurdî bûn navend. Wek mînak, di warê xebatên wêjeyî û folklorî de Parîs û Stockholm bûn du navendên girîng. Helbet ew kesên ku li ser folklorê kurdan xebat kirine û hîn jî dikin, tenê kurdên ji Tirkiyeyê nînin. Gelek kurdên din ku, ji ber sedemên cur be cur, ji beşên Kurdistanê yê cuda, hatine Awrûpayê jî xebatên xwe domandine. Hinekan ji wan paşê berhemên xwe, li Stenbol, Diyarbekir û Hewlêrê jî çap kirine. Lewma jî di rêzkirina berhemên folklorî de wekî qaîde, em ê cihê ku berhem lê hatine çapkirin esas bigirin. Ev berhem bi piranî piştî salên 1980yî hatine çapkirin. Hinek ji van xebatan ev in:

Nivîskar : Cegerxwîn
Navê Berhemê : Folklorê kurdî
Dem û çap : 1988, Stockholm

Nivîskar : Mûnzûr Çem
Navê Berhemê : Tayê Kilamê Dêrsimî (Arêkerdox)
Dem û çap : 1993, Stockholm

Nivîskar : J. Espar
Navê Berhemê : Tanî Estanîkî û Deyîrî Ma (Arêkerdox)
Dem û çap : 1995, Berlîn

- Nivîskar : Zeynelabidîn Zinar
 Navê Berhemê : Xwençe (10 Cild)
 Dem û çap : 1996-?, Stockholm
- Nivîskar : Rohat (Alakom)
 Navê Berhemê : Di Folklorê Kurdî de Serdestiyeke Jinan
 Dem û çap : 1994, Stockholm
- Nivîskar : Şerefxan Cizîrî
 Navê Berhemê : Kultur û Edebiyata Devkî
 Dem û çap : 1999, Stockholm
- Nivîskar : Zeynelabidîn Zinar
 Navê Berhemê : Balafira Jînê (Çîrvanok)
 Dem û çap : 1993, Stockholm
- Nivîskar : Zeynelabidîn Zinar
 Navê Berhemê : Kadîna Mişkan (Çîrvanok)
 Dem û çap : 1993, Stockholm

Divê em xebatên ku bi riya pêlên radyo û weşanên televîzyonê hatine kirin jî jibîr nekin. Piştî salên 1990î, kurdan li Awrûpayê dest bi weşana radyo û televîzyonê kirin. Li wir jî bilî bernameyên siyasî, bernameyên çandî jî hatin amadekirin. Dengê dengbêjan û hunermendan jî wir derket û li çar aliyê dinyayê belav bû. Îro jî li seranserê Awrûpayê, çî herêma, çî jî gerdûnê bin, bi dehan radyo û televîzyon weşana kurdî dikin. Ev yek jî ji bo berdewama ziman û folklorê kurdî derfeteke baş e.

3.2. Lî Ser Folklorê Kurdî de Xebatên Biyanîyan

Derbarê folklorê kurdî de kevintirîn xebat, li ser gotinên pêşîyan hatiye kirin. Ev xebatê ku wekî destnivîsê gihêştîye roja me, di sala 1711an de li Ermenîstanê bi alfabe

ermenî hatiye nivîsandin. Tê de 115 gotinên pêşyan hene, lê navê nivîskarê wê ne diyar e.¹⁰²

Dîsa bi qasî ku em gihaştinê kilamên dengbêjiyê yên kurdî cara yekemîn ji aliyê Peter Lerch ve hatine berhevkerin. Lerch, di sala 1856an de li ser daxwaza Beşa Ziman û Dîrok ya Akademiya Hikûmdariyê bi qasî 11 hefteyan diçe bi kurdên ku dîl ketine re dimîne. Li hinekî hînî kurdî dibe. Lerch, bi alîkariya dengbêjên bi navê Hesên ku ji zazayên Paloyê (îro navçeya Çewligê ye) ye û Mehmet ku ji kurmancên Semsatê (îro navçeya Semsûrê ye) ye, hin çîrokên bi zaravayê kurmancî û zazakî berhev dike. Dîsa ji devê Hesên 8 kilamên zazakî, ji devê devê Mehmet 15 û ji devê kesê bi navê Alî jî 2 kilamên kurmancî jî berhev dike û tevî wergera wan ya almanî çap dike.¹⁰³ Peter Lerch îdda dike ku beriya wî kesekî bi awayekî rêk û pêk kilamên dengbêjên kurd berhev nekirine û nenivîsandine.

Du berhemên folklorî ji aliyê Mela Mehmûdê Bayezîdî ve hatine nivîsîn. Yek li ser gotinên pêşyan e. Di vê xebatê de bêtir gotinên pêşyan ên kurdên Serhedê hatine berhevkerin. Ev xebat niha bi navê “Tercumeya Mesel û Hikmetên Kurdî” li Lenîngradê di Pirtûkxaneya Rojhilatnasyîyê de ye. Rojhilatnasê navdar Peter Lerch hinek ji van gotinan wergerandine rûsî û almanî û di sala 1875an de daye çapkirin. Yek jî li ser adet û toreyên kurdan e, ku bi navê “Adat û Rusûmatnameyê Ekradiyye” hatiye nivîsîn. Ev berhem ji aliyê folklorî ve gelekî dewlemend e.* Weşanxaneya Nûbiharê ev berhem di salên dawî de li Stenbolê, ji nû ve çap kiriye. Ji bilî Jaba û Lerch gelek rojhilatnasên din jî li ser folklorê kurdan xebat kirine. Hin ji wan, tevî navê berhemên wan û hin agahiyên din li jêr in:

Nivîskar : K. Aygonî
Xebata wî : Folklorê Kurdî
Dem û Çap : 1838-1908

Nivîskar : Yegîzarov
Xebata wî : Serpêhatiya Etnografiya Kurdî

¹⁰² Yıldırım, *Folklor û Wêjeya Kurdî ya Gelêrî*, (Pirtûka çapnebûyî)

¹⁰³ Peter Lerch, “Savaş Esiri Kürtler Hakkında Hazırlanan Rapor (1856-Roslow)”, wer.: Seyîdxan Kurij, Bîr J. 6, 2010, Gihaştin: www.kovarabir.com. 25.8.2012.

*Wergera vê pirtûkê ya Tirkî, ji aliyê weşanxana Pêrî ve, bi navê “Kürtlerin Örf ve Adetleri” di sala 1998an de hatiye çapkirin.

- Dem û Çap : 1878 Tîflîs
- Nivîskar : Peter Lerch
 Xebata wî : Lêkolînên li Ser Keldaniyên Bakûr Yênanî û Kurdan
 Dem û Çap : 1857 Moskova
- Nivîskar : F. Lococ*
 Xebata wî : Tekstên Kurdî
 Dem û çap : 1901 Elmanya
- Nivîskar : Hogo Makas**
 Xebata wî : Exlaq û Adetên Kurdan Di Gotinên Pêşyan de
 Dem û çap : 1926 Lenîngirad
- Nivîskar : M. B. Rudenko-Qanatê Kurdo
 Xebata wî : Pendî Pîşyan
 Dem û çap : 1961 Moskova
- Nivîskar : Ç. Bakayev
 Xebata wî : Zimanî Kurdekanî Azerbaycan
 Dem û çap : 1965 Moskova
- Nivîskar : T. F. Aristova
 Xebata wî : Kurdekanî Pişt Qefqas
 Dem û çap : 1966
- Nivîskar : J.S. Musaelyan
 Navê Berhemê : Zembilfroş (10 Şax)
 Dem û çap : 1983-?

** Rojhelatnasê Elmanî F. Lococ, di sala 1901ê de li hinek deverên bakûrê Kurdistanê geriyaye, hinek çîrok û gotinên pêşyan civandine û digel Nûbihara Biçûkan ya Ehmedê Xanî û Mewlûda Kurmancî ya Melayê Bateyî li Elmanyayê dane çapkirin. (Prof. Dr. Kadri Yıldırım)

4. MUZÎKA KURDÎ

Muzîka kurdî beşeke girîng ya folklorê kurdî ye. Bi nivîskî û qeydê (şerîdê) heya îro hatiye. Hin ji van kilaman hatine nivîsîn (deşîfrekirin), hin bi notayan hatine nivîsîn, hin jî wek qeyda mekanîkî hatine parastin.¹⁰⁴ Di warê berhevkirina kilamên kurdî de cara yekemîn keşeyê ermenî yê bi navê Vartabed Gomîtîs (1869-1935) gavekê diavêje. Gomîtîs, hin kilamên kurdî berhevkirine û qelibandine ser notayan. Di nava kurdên li Qafqasyayê de Heciyê Cindî û Emînê Evdal, ji salên 1925an û şûnde xebatên folklorî dikin. Dîsa Nûra Cewarî, li Tîflîsê di sala 1960î de 33 kilamên kurdî yên govendê berhev kirine û qelibandine ser notayan. Cemîla Celîl di salên 1964 û 1965an de di vî warî de du xebatên hêja li Yêrêvan û Moskovayê dane çapkirin.¹⁰⁵ Jê pê ve di vê qadê de gelek xebat hatine meşandin.

Kevneşopiya dengbêjiyê û stranbêjiyê hema hema li nava hemû gelên Hînt-Ewropa û cîranên wan heye. Heke mirov li dîroka destpêka dengbêjiyê li Kurdistanê bigere, kêzêde mirov dikare hatina Ariyan ya li Kurdistanê weke dîrok bipejirîne.¹⁰⁶ Bi qasî kevnarebûna xwe, bi cihêrengiya xwe jî muzîka kurdan bala gerokên biyanî kişandiye. Thomas Boîs vê yekê weha rawe dike. Kurd li her derê, her gav stranan dibêjin. Hemû pîrozbahiyên nava malê, bûyîna zarokan, sinet, dawet, şevbûhêrk, dem û zikir, heya dema ku yek dimire, li her qadê û gavê kilam têne gotin.¹⁰⁷ Naverok û xwezaya stranê, ji navê ku stranbêj lê dike diyar dibe. Goranî (kurdên soran, vî navî bi kar tînin), stranên evînê ne. Kalhurî (eşîra kurda ya bi navê Kelhurî vî navî bi kar tîne), stranên kar û jiyana rojane ne. Herwiha gelek navên din yên stranan jî hene.

Stranên kurdî li ser hîmekî dîrokî hatine avakirin. Hin taybetiyên wan hene. Çawa ku di melodiyê de destpêk, bilindbûn û encam heye, gotinên stranan jî xwedî naverok û çîrokê ne. Stranên gelerî yên kurdan çîrokên muzîkalî ne. Muzîk tenê bi amûran çênabe. Di stranên ku bê amûr têne gotin de ji bo bêhnvedanê û ramanê pêdiviya dengbêj bi demê heye. Di demên weha de dengbêj ji bo ku navbera stranê dagire gotinên wekî “lê lê” an jî “lo lo lo” ku ji kîteyekê pêk tînin dubare dike.¹⁰⁸ Dubare ne tenê kîteyek e. Gelek dengbêj hin beşên stranê, kilamê dubare dikin. Dubare, him ji bo dengbêj him jî ji

¹⁰⁴ Nura Cewari, “Kürt Şarkılarının Tarihsel ve Teorik Sorunları”, Mehmet Bayrak, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, c. 1, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 315.

¹⁰⁵ Thomas Bois. “Kürtlerde Toplumsal Yaşam”, *Kürtler, Kürdistan*, amd. V.Minorsky û hwd, wer. Kamuran Fıratlı, weş. Doz, Stenbol, 2004, r.158.

¹⁰⁶ Mehrard R. Izady, *Kürtler, Bir El Kitabı*, wer. Cemal Atilla, weş. Doz, Stenbol, 2011, r. 427-428.

¹⁰⁷ Bois, “Kürtlerde Toplumsal Yaşam”, r. 160.

¹⁰⁸H. b. 429.

bo guhdar pir girîng e. Dubare, xweşikiyekê li deng û peyvê zêde dike. Piştî ku kilam diqede, dubare di hişê guhdar de dimîne. Navê kilamê, melodî û awaza kilamê diparêze. Jixwe ku melodî û awaz carekê diyar bû nema hinda dibe.¹⁰⁹

Hin dengbêj hene hunera xwe bi amûreke muzîkê pêşkeş dikin. Huseynê Omerî, Miradê Kinê ji wan in. Hin taybetiyên herêmên ku amûran bi kar tînin hene. Wek mînak li herêmên çiyayî yên nêzikî Qafqasan bilûr, tûtik û keman tên bikaranîn. Li herêmên deştê yên wekî Amed, Mêrdîn û Rihayê amûrên bi tîl yên wekî tembûr û ribabê tene bikaranîn.¹¹⁰

Gelek dengbêj jî amûrên muzîkê bi kar nînin. Sedemên vê yekê mirov dikare bi çend xalan bi rêz bike. Binyada muzîka kurdî jî wekî muzîka rojhilata nêzik yekdengîbûn e. Armanca enstrumanê tenê motîvekirina guhdar e. Giranî li ser peyvê ye. Divê gotin jibîr nebin, mijar qut nebe. Dengbêj ji bo ku di dilê guhdaran de miraq çêbibe, kilamê an jî destanê di cihê herî xweş de dihêle. Paşê li gor rewşê kilamê didomîne.¹¹¹

Sedema afirandina kilaman ya sereke êş e. Êş, mirovan dike helbestvan û dengbêj. Kesê ku xemên wî tunebin, nikare biafirîne. Mijar çî dibe bila bibe, her huner yan êşê vedibêjin yan jî berhemên êşê ne, dibêje Mehmed Uzun.¹¹²

Di warê dabeşkirina cureyên kilamên kurdî de, biryareke hevbeş nîne, niqaş didomin. Li gor Nura Cewarî stranên kurdî çar cure ne: Stranên gundan, stranên olî, stranên evînî û stranên bajarên. Ji van cureyan beşa herî xurt stranên gundan e. Di bin vê beşê de stranên kar, stranên zarokan, stranên evîniyê û stranên şer û lehengiyê jî hene.¹¹³ Stranên bajarên bêtir ji aliyê hunermendên diyar ve hatine avakirin. Naveroka van kilaman welatparêzî, evîn, jiyana û hezkirin e. Di demên dawî de Bilind İbrahîm, Tara Caf û Şivan Perwer ji van hunermendan in.

Helbet muzîka kurdî ne ewqas e, ji bilî van cureyên ku li jor hatibûn rêz kirin li Başurê Kurdistanê muzîka profesyonelî jî heye û xurt e. Qewl û beytên Êzîdiyan jî ji muzîka kurdî re hîmekî baş danîne.¹¹⁴

¹⁰⁹ Mehmed Uzun, *Dengbêjlerim*, r. 122-123.

¹¹⁰ Kendal Nezan û nd., *Kürt Müziği*, weş. Avesta, Stenbol, 1996, r.14.

¹¹¹H. b. 15

¹¹² Mehmed Uzun, *Dengbêjlerim*, r.93.

¹¹³ Izady, *Kürtler, Bir El Kitabı*, r. 319.

¹¹⁴H. b. 320

Ji aliyê naverok û wateyê ve kilamên kurdî piranî ne kilamên qesra ne. Kilamên gundî û koçer-nîvkoçeran e. Di warê mijaran de gelekî dewlemend in. Gelek kilam li ser serhatiyên ku berê hatine jiyîn hatine gotin. Di van kilaman de jiyana kurdan bi awayekî zelal tê destnîşankirin. Gelek kevneşopî bi demê re winda bûne, an jî li ber wendabûnê ne. Dilketiyên ku dizewicin, yên ku ji ber sedemên cuda nazewicin; mêrên yekjinî, pirjinî dibin mijara kilaman. Zewaca bi kesên pîr re an bi xortan re ku ne bi dilê her du aliyane bi serê xwe ketiye ser zarê dengbêjan. Jiyanê belawela ku şer, pevçûn, bextewarî, karê şivaniyê, koçeriyê, çandiniyê û hwd. hemû di nava hev de ne bûye mijara kilaman.¹¹⁵

4.1. Çend Taybetiyên Muzîka Kurdî

Çend taybetiyên muzîka kurdî weha ne: Bingehê muzîka kurdî gelerî ye, afirînerê stranên epîk (destanî) piranî mêr, afirînerê kilamên lîrik piranî jin in.¹¹⁶

Muzîka kurdî ya kevneşopî li ser dubareyan e. Tenê gotin diguherin, ji bilî destanan hemû stran ji serî heya binî bi heman ruhê didomin.

Muzîka kurdî yekdeng e. Amûr di rêza duyemîn de ne. Muzîk, gelek caran ji bo ku guhdar têxin bin bandora peyvan tê bikaranîn.

Muzîka kurdî ya deştê û çiya ji hev cuda ye. Muzîka li herêmên çiya hişk û bi bandor e; amûrên pifkirinê bêtir tê karanîn. Li deştê hesteke nerm heye û amûrên bi tîl serdest in.

Di muzîka kurdî de berhemên ku bê lîstik bin kêr in. Ji bilî kilamên şeran, li ber kilamên evînê, kilamên karan û hwd. lîstik tene lîstin.

Gelek meqamên wekî rast, newrozî, kurdî, çargah hene.¹¹⁷

4.2. Formên Muzîka Kurdî

Formên muzîka kurdî gelekî rengîn in. Ji bilî vê rengîniyê di warê binavkirinê de jî gelekî dewlemend e. Li gor naverok, teşe û şewaza kilaman navê kilaman jî diguhere. Hin formên muzîka kurdî, tenê li hin herêmên Kurdistanê hene. Li gor herêman carinan binavkirina kilaman de tevlihevî çêdibin. Derfeta vê lêkolînê rê nade ku em zêde li ser van cureyan rawestin. Li jêr hin cureyên kilaman yên sereke bi kurtî hatine danasîn.

¹¹⁵ Christine Allison, *Yezidi Sözlü Kültürü*, wer. Fahriye Adsay, Avesta, 2007, r. 276-277.

¹¹⁶ Remezan Alan, "Kürt Halk Şarkıları İçin Küçük Bir Poetika", *War*, j.2,1997, r. 11-13

¹¹⁷ Nezan Newzat Çelebi û nd., "Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış". www.daplatform.com/news.php?nid=25. 01Berfanbar 2011.

4.2.1. Lawij

Dema ku kesek dimire, jin û keçên kesê/kesa mirî porê mirî jê dîkin û pê şînê digerînin. Paşê wî porê ku hatiye jêkirin bi kêla gorê ve girê didin.¹¹⁸ Jin di pêvajoja mirinê heya definkirinê kilaman distên. Ji van kilaman re lawij, lawje, lawik an jî kilamên şînê tê gotin.

Rîtmeke van stranan ya eşkere nîn e. Li gor çîrok û destanan kin in. Di nava gotinan de beşa dubareyê (dîsgotin) heye. Di dawiya peyva dawî ya rêzikê de tîpên weke –e, -o, lê û hwd. tê zêdekirin û peyv tê dirêjkirin. Dengbêj ji bo ku bêhna xwe bidin, “hawînî”yan dikişînin. Mijara van kilaman bêtir, hestên evîndarên ku, ji ber sedemên cuda, ne gihaştine mirazê xwe ne. Kilamên ku piştî mirina hin kesan hatine gotin jî mijara lawijan in. Li herêma Serhedê, Cizîrê û Behdînanê pir têne gotin.

“ ...

Ax de yo yo de yo yo de yo yo

Hê Besê digo, lo lawo ez bi qurbano

Seyîtxano, xweşmêro, keko, tek peya yo

Lawo ez ê nizamim tu kevirî, tu polayî, tu hesinî ”¹¹⁹

4.2.2. Heyranok (Stranên Evînê)

Stranên evînê ku ji aliyê jin û mêran ve li hember hev têne gotin in. Di dema listikên govendê de aliyek dibêje û aliyê din lê vedigerîne. Kelecan cihekî girîng digire. Hestên evînê, bextewariyê xurt in. Şibandin û pesin zêde ne. Muzîka wan herikbar e. Gotina wan hêsan e. Cureyekî dûrikan e. Erotîzm bi awayekî xwezayî di nava kilamê de dimeye. Dema ku li dîwana têne xwendin, mijarên lehengiyê jî dihewîne. Her çarîn bi heman rêzikê diqede. Rîtim û awaz heta dawiyê wekî hev didome. Her çarîn tê dubarekirin.

¹¹⁸ Mella Mahmudê Beyazidî, *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, wer. Abdullah Babek Pişderî, weş. Pêrî, Stenbol, 1998, r.27.

¹¹⁹ Bayrak, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları, Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, weş. Özge, Ankara, 2002, c. 3, r. 1590.

“ ...

Hewşa me di hewşa we de
Wey lûr wey lûr wey lûr
Hewşa me di hewşa we de
Her govendê govendê”¹²⁰

4.2.3. Dîlok (Stranên Dîlanê)

Di dawet û dîlanan de têne gotin. Di dema lîstikê de ji aliyê yekê/î ve têne gotin, yê din dûbare dike. Mijar serbest e. Di dema porkurkirina zava, di dema derxistina bûkê ji malê û hwd. de têne gotin.

“ ...

Qendîl û qendîl û qendîl
Qendîl û qendîla min
Qendîl û qendîl û qendîl
Kubar ka mendîla min”¹²¹

4.2.4. Pîrepayizok

Stranên xemgîniyê ne. Berevajî heyranokan hestên xembar dihewînin. Payizê têne gotin. Dema ku koçer ji zozanan vedigerin, li ser evîne têne gotin. Payiz destpêka zivistanê ye. Ji ber berfa zêde û zivistana dijwar gundî neçar dimînin ku 5-6 mehan li malê, di hundir de bimînin. Pîrepayizok ji aliyê kesekî ve têne gotin.¹²² Dengbêj li ba hev rûdinin û bi dorê pîrepayizoka xwe dibêjin. Li ber pîrepayizokan govend nagere. Bi taybetî li herêma Çolemêrgê bi nav û deng in.

¹²⁰ Cewad Merwanî, *Kilam-Stranên Kurdî (Bi Nota-Gotin)*, weş. Avesta, Stenbol, 2010, r. 225.

¹²¹ Huseynê Farê, “Qendîl”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

¹²² Nezan Newzat Çelebi û nd., “Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış”.
www.daplatform.com/news.php?nid=25. 01Berfanbar 2011

“ ...

Ay hooooo ay haoooooo

Wey li min hatî payîzeeaooooo

Hatînakî sedema xeyda bûkê haoooooo¹²³

4.2.5. Destan

Stranên ku qala şer, evîn, koç û serpêhatiyên ku di demên kevin de hatine jiyîn (bi gumana mezin) in. Ji aliyê gelê li deştê ve wekî “Delal”; ji aliyê gelê li herêmê çiyayî ve wekî “Lawijê Siwaran” têne binavkirin. Rîtima wan li gor pêvajoya destanê diguhere. Carinan giran dibe, carinan jî bilez û bilind dibe. Li hin herêman li ber kilaman govend jî tê gerandin. Kesek dertê ortê û her wekî şanogerekî dilîze. Kela Dimdimê, Siyabend û Xecê, Mem û Zîn destanên kurdî yên navdar in.

“ ...

Min go nema dilî min liyan e, dilê min liyan e

Kekê dilî min liyan e, liyan e

Xwedê dibînê her sê qîzikên pêriyan e

Li xwe kirin postê kewan, firriyan hilkişîn qatê ezmanî heftan e

Şeveka nîvê şevê, xwe berdan ser bajarê Cizîra Botan e

Ketin devê qesra rengîn, Birca Belek warê hûtan e

Çûn meqamê dilbera reben Zîna Zêdan e

De wêl wêl, wêl wêl, de ha wêl wêl..”¹²⁴

4.2.6. Şeşbendî

Ev stran li dîwanxanan têne gotin. Piştî dawetan mêr li maleke fireh têne ser hev. Dengbêj bi dorê stranên xwe dibêjin. Mijara van kilaman her cure pirsgerêkên civakî ne. Hevok bi ser hev ve têne girêdan. Gotin û şîroveya wan zehmet e.

¹²³ “Ay Hao”, <http://www.bgst.org/muzik/egitim.asp?id=6&bn=2> 13 Sibat 2012.

¹²⁴ Cemîl Horo, “Memê Alan”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

“ ...

Îbo Beg serê sibê tere ber deriyê bi desmêyo

Bala xwe didê sê suwar destekî wê da li min têyo

Îbo Beg bang dike jina xweyo

Min re bîne cotê darê dirbûnîyayo

Mêze'kim van hersê suwarê hanê, êlê xwe re kîyo, li min kîyo¹²⁵

4.2.7. Stranên Karan

Di gelek kar û xebatên rojane de gel wek komekê ku bi kêmanî ji du kesan pêk tê dixebite. Ji bo ku kesên dixebitin dema xwe xweş derbas bikin û westîna kar hinekî jibîr bikin, di dema kar de stran têne gotin. Stran piranî derbarê karê ku tê kirin de ne. Taybetiya van stranan ya herî mezin, ev stran li gorî taybetmendiya karê ku tê kirin xwediyê rîtim û awazekê ne. Heke di rîtim an jî di qaliban de guhertineke piçûk çê bibe ê rê li ber bûyerên neyînî veke. Wek mînak, dema ku genim di coniyên de tê kutan, du kes li hember hev disekin û di destê her yekî de mîrkutek heye. Dor bi dor li genimê nava conî dixin. Heke teqla stranê bê şaşkirin, gumana ku mîrkut li destê yê din bikeve heye. Gotinên stranê bi heman rengî û rîtimê têne dubarekirin. Di vir de armanc ew e ku ji hevalê xwe re bêje, “Dora min e, mîrkût li destê min nexî” ye.

Di nava kurdan de, kêr zêde ji bo her karî stran hatine çêkirin û gotin. Stranên destar, stranên palehiyê, stranên dolabê mînakên van in. Îro li ber hin kilaman govend jî tê gerandin.

“ ...

Dolaba darî merxê

Her dolabê dolabê

Yê ristî pirça berx e

Her dolabê dolabê”¹²⁶

¹²⁵ Bayrak, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, c. 3. r. 1446.

¹²⁶ Tekin Çiççi, “Hevpeyvîn: Dengbêj Fatimê”, 18 Serwamêz 2011, Farqîn/ Diyarbekir.

4.2.8. Lorîk

Naveroka lorîkan her cure mijar dibe. Di hişê dayikan de bi demê re çêdibin û ji bo ku zaroka aş bikin têne gotin. Melodiya wan nerm û herikbar e. Peyvên lorîkan tevî muzîkê dilê zarokan xweş dikin.

“ ...

Hopanê hopanê
Keziya min a panê
Avêtî golanê
Gola min a qamiş e
Mara têde fişe fiş e
Kekê min î çawîş e
Çawîşekî piçûk e
Jê ra anî bûk e
Bûk bûka Hesên begê
Sêva ser kulekê”¹²⁷

4.2.9. Stranên Rê û Risman yê Kurdî

Di nava folkora kurdî de mirov dikare bibêje ku tu rîtûelên bêyî kilam dimeşin nînin. Kurd di dawetan de, ji keçikxwestinê heya ku bûk ketiye hundirê mala zavê, bi dehan rê û risman bi cih tînin. Di her gavê de jî kilam û stran cih digirin. Xwestin, xelat danîn, şîranî, hineya bûkê, hineya zavê, porbirîna zavê, xemilandina bûk û zavê, ji mal derxistina bûkê hwd. tenê çend rê û rismanên ku têne bicihanîn in.

“ ...

Buka male male male
Rindika male male male
Male male buka male

¹²⁷ Tekin Çiççi, “Hevpeyvîn: Faîqe Tekin”, 10 Cotmeh 2011, Bismil/ Diyarbekir.

Buka male li ser male
Buka male pir delale
Buka male male male”¹²⁸

Kurd dema diçin şer, dema serkeftinê û dema ku miriyê xwe dispêrin axê jî kilaman dibêjin.

4.2.9.1. Stranên Şînê

Ev stran, li ser kesê ku jiyana xwe ji dest daye têne gotin. Ji bo gotina van stranan tu amadekarî naye kirin. Jinên ji malbata kesê mirî, hestên xwe bi awayekî strankî dibêjin. Pîrekên derdorê jî carê bi girî dengê xwe bilind dikin. Bi demê re, di nava civakê de, hin jin bi xweşgotina stranan têne nasîn. Dema ku yek dimire, merivên kesê mirî bang li wê pîrekê dikin da ku stranan li ser kesê mirî bibêje. Di van stranan de pîranî pesnê başbûn û mêrxasiya kesê mirî tê kirin. Qala hêvî û bendewariyên wî dikin. Heke kesê mirî xort be, berzewac be, bûka nû be, an jî di şerekî bi şeref de hatibe kuştin, şîna wî û şewata wî zêdetir dibe. Ji ber ku wî kesê/î “*têra xwe nekiriye û nexwariye*”, kilamên ku bînan gotin jî zêdetir bi şewat dibin. Stran bi pîranî “lo lo” (heke mîr be), yan an jî “lê lê” destpêdikin û diqedin. Bi demê re dengbêj van kilaman digirin, bi awayekî hunerî distrên û li nava gel belav dikin.

Heke kesê mirî nasê dengbêjekî be, kilama ku hatiye çêkirin zûtirîn di nava gel de belav dibe. Di rewşên weha de dengbêj bi xwe jî kilaman çêdikin. Wekî mînak kurê dengbêj Zekî beriya neh-deh salan li Enqereyê di qezayeke trafîkê de dimire. Dema ku Dengbêj Zekî vê xebera reş dibihîze, bi lez ji mal dertê. Berê xwe dide nexweşxaneyê. Di erebeya navbajêr de ji ber xemgîniya xwe kilamekê di wê gavê de çêdike û ji rêwîyan re dibêje.¹²⁹ Di van kilaman de çîroka kesê mirî tê vegotin.

“ ...
Xestexana Adiyamanê li ser şeş qata ne
Di qatî çaran de nali nala Menal e

¹²⁸ Mehmet Bayrak, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları, Müzik, Dans û Şarqiyên Kurdî, weş. Özge, c. 1, Ankara, 2002, r.861.*

¹²⁹ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Dengbêj Zekî” 29.05.2012. Muş.

Tixtorê bê îman rahiştiye kêr û meqesan e
Dil û gurçikê Menalê min derane”¹³⁰

4.2.9.2. Stranên Dawetan

Stranên dawetan gelekî rengîn in. Ji bilî stranên girîkirina bûkê (ev kilam, dema derxistina bûkê ji mala bavê wê, têne gotin), hemû stran yê kêf û şahiyê ne. Wekî ku me li jor jî qal kiribû, pêvajoya dawetê ji gelek rê û risman pêk tê. Kilamên van rîtûelan bi qafiye û rîtim in. Gotin û jiberkirina wan hêsan e. Strana “Hinnê” mînaka vê yekê ye.

“...
Çarika bûkê heftreng e
Dayê rabe dereng e
Dawet hafî ber derî
Bîhna zavê pir teng e
Bîhna bûkê pir teng e.”¹³¹

4.2.9.3. Stranên Olî

Medîha û Mewlûd du cureyên muzîka olî ya sereke ne. Medîha stranên ku li dîwanan tên gotin in. Ji pesindana Hz. Muhammed, Hz. Alî û sahabeyên Pêxember pêk tî. Bê amûr tî îcrakirin. Meqamê wan nêzikî stranên gel e. Mewlûd qala serpêhatiya bûyerên xweş û şecereya Hz. Muhammed dî. Ji ber ku mewlûd metnên nivîskî ne di naveroka wan de guherîn çenebûne an jî guherînên piçûk çêbûne.¹³²

Di nava hin terîqetên Îslamê de, di ayînên zikir de, beyt û îlahî bi amûrên wekî tef û erbanê tî îcrakirin. Bi vî aliyê xwe ve kilamên zikir jî bûne cureyekî kilamên olî.

Ji bilî cureyên li jor, di kevneşopiya muzîka kurdî ya olî de, ew cureyên muzîkê yî li jêr jî bi awayekî çalak hebûna xwe didomînin.

- Qewlên Êzîdîyan
- Muzîkên Qadiriyan
- Muzîka Gerokên Îslamê (Bi taybetî li herêma Sêrt û Bilîsê)

¹³⁰ Kürî Remzî, “Menal” mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

¹³¹ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Ayten Daşlık”, 18 Îlon 2011, Sur/ Diyarbekir.

¹³² Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Mele Qûtbettîne Farqînî” 24 Avrêl 2012. Diyarbekir.

- Muzîka Elewiyên Dêrsimê (Tirkî-Kirmanckî)
- Muzîka Elewiyên Mereş-Meletiyê (Tirkî-Kurmancî)
- Muzîka Ehl-î Heq (Kurdên Îranê-Goranî)¹³³

4.2.10. Stranên Bûyerên Xwezayî

Bûyer û qewimînên xwezayî jî bûne mijara stranên kurdî. Dema ku ji aliyê xwezayê ve bobelatek pêk hatiye û bandoreke neyînî li ser gel kiriye. Gel bûyer û bandora wê ya li ser jiyanê wekî stran gotiye û ji nişên nû re ragihandiye. Rîtima van kilaman jî wekî yên din diguhere. Xela, hişkahî (hişkesalî), lehî, aşî û pîrbûna qimil hin mijarên stranên xwezayî ne. Strana “Qimil” yek ji van stranên ya herî navdar e. Qimil kêzîkek e. Dema ku genim nêzikî hişkbûnê ne bi mîlyonan dertên holê. Şîrê nava heba genim dixwin. Bi vî awayî genim pûç dîkin. Gundiyên ku çavê wan li genim in, jar û perîşan dîkin. Genim tune be xela ye. Bi kurtî qimil, dijminê genim û gundiyan e. Strana qimil, di saleke ku qimil gelekî zor daye gundiyan de hatiye çêkirin. Hozan Şivan Perwer jî ew kilam bi muzîk û awazeke xweş xemilandiye.

“...

Îsal jî tene nehat

Qimil qimil qimilo

Qimil xwar û dawî hat

Ha ho ji destê qimilo wî...

.....

Zar û zêç tev birçî man

Qimil qimil qimilo

Xela bi ser me de hat

Ha ho ji destê qimilo wî.”¹³⁴

4.3. Têkiliya Muzîka Kurdî û Gelên Cîran

Muzîka kurdî jî, wekî çanda kurdî bi muzîka cîranan re di nava têkiliyê de ye. Di bin bandora muzîka ereb û farisan de maye lê bi xwe jî wekî “meqamên kurdî” bandor li

¹³³Çelebi û nd., “Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış”, www.daplatform.com/news.php?nid=25. 01 Berfanbar 2011.

¹³⁴ Şivan Perwer, “Qimil”, Ses Plak, 1996, Deşîfrekirin: Tekin Çiçî.

muzîka cîranan kiriye.¹³⁵ Muzîka kurdî piranî muzîkeke xweser e. Ji klamên pirdengî heya klamên yekdengî gelek cureyên wê hene. Digel ku kurd mîletekî şervan in, muzîka wan bi giranî xembar (melankolîk) e.¹³⁶

Muzîka kurdî ne yekser (homojen) e. Sedemên vê yekê heke yek jê erdnîgariya kurdan û zaravayên cihê be; ya din têkiliya muzîka kurdî bi muzîka gelên cîran re ye. Di vê têkiliyê de kurdan, bandor li muzîka cîranan kirine û bandor ji wan girtine. Muzîka her herêmê li gor taybetmendiyên xwe bi muzîkên cîranan re ketiye danûstendinê. Wek mînak muzîka herêma Colemêrgê di bin bandora muzîka Êzîdî, Nasturî û Keldaniyên li wir de maye.¹³⁷

Li Herêma Mereş, Meletî, Sêwaz û Erzinganê muzîka kurdî di bin bandora muzîka tirkî de maye. Bi taybetî jî muzîka olî ya elewiyên li vê herêmê di bin bandora tirkî de maye. Li gelek cemxanan rê û rismên olî bi zimanê tirkî têne meşandin. Hin kilam jî bi her du zimanan (kurdî-tirkî) têne gotin.

“..."

Demê demmê demmê

Çi xweş e demmê

Wer em hev ra bigrin

Tev eşq û semmê

Cema me şûna ehl-î beytân e

Sema me ye têra çend qîblehan e

Riya me riya deh û du îmaman e

Xizir hazir nazir li ser riya me ne”¹³⁸

Bi taybetî jî di bikaranîna amûrên muzîkê de bandora gelên cîran û baweriyên cihê diyar dibe. Mirov dikare bibêje ku bikaranîna erbanê bêtir çanda ereban tîne bîra mirov. Li gor hin gotinan keman û klarneta ku li herêma Dêrsim û Xarpêtê tê bikaranîn, ji

¹³⁵ Christian Poche, “Kürt Müziği”, www.kurdkulturu.com. 16.04.2012.

¹³⁶ Bois, “Kürtlerde Toplumsal Yaşam”, r.159.

¹³⁷ Çelebi û nd., “Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış”, www.daplatform.com/news.php?nid=25. 01 Berfanbar 2011.

¹³⁸ Kardeş Türküler, Geleri. <http://www.sarki-sozleri.net/kardes-turkuler-demme>. 18 Avrêl 2012.

çanda ermeniyan maye.¹³⁹ Dîsa def û zirne ji çanda mitirban (qereçî-çîngene) maye. Ji ber ku di çanda kurdan da ji bilî îstîsnayan li def û zirnê xistin ne karê eşîran e. Îro jî dema yek dixwaze ku li defê bide malbata wî kesî vê daxwazê weke piçûkxistina rûmeta malbata xwe dibîne.

Her weha li bajarên muzîka kurdî di bin bandora muzîka niştecihên wî bajarî yên ne kurd de maye. Muzîka pirdengî çandên bajarvaniyê tîne hişê mirov.

5. STATÛYA JINA KURD

Statûya jinan, di nav civatê de dem bi dem hatiye nixandî. Di vê mijarê de ji aliyê lêkolîneran ve tespîtên dîrokî û civakî hatine kirin. Jinan bi hebûna xwe û çanda ku afirandine her dem bûne xwediyê statûyeke girîng.¹⁴⁰ Statûya jinên kurd, ji statûya jinên gelên cîran xirabtir nîn e. Lê belê statûya hemû jinan jî ne weke hev e. Tevliheviyeke xwezayî heye. Lê bi gelemperî di warê temsîliyetê de pirsgerêkên jinê hîn jî didomin.

Li ser erdnîgariya fireh ya Kurdistanê, statûya jinan, li gor hin faktorên wekî dem, aborî, asta perwerdehiyê, rewşa civakî, malbatî, asta rêxistinbûnê, têkiliyên şexsî û civakî diguhere. Li hin herêman jin ji gelek mafên xwe yên xwezayî bêpar in. Nikarin bixwînin, bigerin, bixebitin, bi dilê xwe bizewicin an jî mêrê xwe berdî, cil û bergan li xwe kin û hwd. Li aliyê din jinên ku dixwînin, pêşengiyê li civakê dikin, ji bo azadiya jinan dixebitin jî hene.

Statûya jinan hinekî jî di destê jinan de ye. Tevî jinên belengaz û bindest, jinên ku bi aqil û tevgera xwe di nav malê û civatê de pêşengî kirine jî gelek in. Wan jinan di gelek waran de xwe parastine, serê xwe hildane û nav û deng dane. Taybetiyên wan yên wekî merdî, mêranî, zanîn û hişmendî li pêş in.¹⁴¹ Jinên wisa bala gerok, lêkolîner û dîplomatên biyanî jî kişandine. Em ê vê mijarê li jêr hinekî din veçirînin.

5.1. Di Nava Malê de

Di nava kurdan de statûya jinan, wekî ku me li jor jî gotibû, li gor, rewşa wan ya zewacê, salên wan, rewşa aborî ya malbatê, siyasî û civakî diguhere.

¹³⁹Çelebi û nd., “Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış”, www.daplatform.com/news.php?nid=25.
01 Berfanbar 2011.

¹⁴⁰Ferman Salmış, *Yorgun Ezgiler Koçerler*, weş. Teknik Tasarım, Malatya, 2009, r. 48-49.

¹⁴¹Konê Reş, “Berriya Mêrdînê û Rola Jinê di Civaka Kurdî de”, Nûbihar, j.119, Stenbol, 2012, r.58-63.

Di nav malê de statûya herî mezin ya mezina malê xesûyê; statûya herî jêrîn jî a bûka ku herî dawiyê tevli malbatê bûye ye. Di malê de statûya kal û pîran nêzikî hev e. Lê berpirsiyariyên wan ji hev cihê ne. Jin berpirsiyariya karên nava malê hildide ser xwe, mêr jî berpirsê karên derve ye. Dema ku mezinê malê yê mêr dimire, jina pîr (xesû), berpirsiyariyên mêrê xwe jî, heya ku baweriya wê bi kurê wê yê mezin hatiye, di destê xwe de dihêle.

Di malbatên ku çanda eşîrtiyê didomînin de, hinekî jî bi bandora baweriya îslamê, mekanên malê hatine parvekirin. Nava malê û warên girtî ji bo jinan hatine veqetandin. Odeya mêvanan jî di nav de, hemû warên vekirî ji bo mêran in. Jûra (ode) mêvanan, jûra herî mezin ya malê ye. Li gor dilê mezinê malê (mêr) tê raxistin. Bi tertîb û pergala e, lihevhatî ye. Statûya mezinê malê ya li derve temsîl dike. Heta ku mêvanek li malê be, ji jinan kesek nikare were vê jûrê û li ba mêvanan rûne.¹⁴² Digel ku Çaglayan ev tespît kiribin jî, mirov nikare bibêje ku li her derê Kurdistanê wisa ye. Di malê de cihê rûniştinê li gor hin rewş û herêman diguhere. Di nava civaka kurd ya şaffî de ev tespît bi piranî rast in. Lê di nava civaka kurd ya elewî de ne weha ye. Di nava kurdên êzidî de, hema bêje qet naye dîtin. Her kes li bal hev rûdine. Jin bi mêvanan re xwarinê dixwin. Şevbihêrka xwe bi hev re derbas dikin. Dema raketinê, heke cîh hebe mêvanan li jûreke cihê radizînin. Malî jî li jûrên din yên malê radikevin. Berê dema ku yek biçûya gundekî, hesabê cihê mayînê dikir, lewma jî xwe li mala/konê herî mezin yê gund digirt da ku mazûvan aciz neke.¹⁴³

Di nav malê de hiyerarşiyê xuyayî heye. Ev hiyerarşî him di nav jinan bixwe de heye, him jî di nav jin û mêran de heye. Jinên wekî Meyan Xatûnê ku bi salan pêşengiya civaka xwe kirine hene. Lê gelek jinên wekî Besnayê ku ji zewacê şûnde şerpeze bûne jî hene. Di navbera mezina malê, bûkan û keçikan de jî statûyên cihê hene.¹⁴⁴ Her çî be jî jina kurd li gor jinên civakên der û dora xwe bêtir azad e. Ne di hundirê malê de ye. Di dawet û şahiyên de, di cejn û pîrozbahiyên de dikeve destê mêran û bi wan re govendê digêrin. Ev taybetî ne tiştekî ji rêzê ye. Vê yekê bala gernasên biyanî jî kişandiye. Lê her kes di mijarekê de hemramane jina kurd “binamûs” e. Wê azadiya xwe, ji bo armancên derveyî civakî bi kar neaniye. Jina kurd di tunebûna mêrê xwe de bi mêvanên xwe re mijûl dibe. Ji bo wan xwarinê amade dike.

¹⁴² Handan Çağlayan, *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar*, r. 49.

¹⁴³ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Çîrokbêj Eliyê Tahtikî”, 25 Çile 2012, Mêrdîn.

¹⁴⁴ Christine Allison, *Yezidi Sözlü Kültürü*, wer. Fahriye Adsay, Avesta, 2007, Stenbol, r. 277-278.

Di rewşa Kurdistanê ya hişk de binpêkirina nirxên exlaqî naye pejirandin. Jina kurd bi “namûs” e, xwe ji xerabiyên diparêze û bi xwe jî serî li rêbazên xerab nade. Fuhuş, di nava kurdan de ne tiştêkî ku tê zanîn e.¹⁴⁵ Jina ku zînayê bike, cezayê wê bi gelemperî kuştin e. Lewma jî jin û mêr serî li zînayê nadin.¹⁴⁶

Em dizanin ku wekî her civakê, di nava kurdan de jî tevgera jinê li gor herêman diguhere. Wek mînak di warê tevgerên civakî de jinên elewî yên kurd li gor jinên sunî (ne hemûyan) yên kurd çalakî in. Çalakiyên olî jî di nav de, di hemû kar û baran de bi mêrê xwe re ne. Lê li herêma Siwêregê îro jî gelek mêr heta êvarê li malê, li qehwexaneyê rûdinin, jinên wan jî him kar û barên malê dikin, him jî diçin palehiyê, patozê. Digel vê mînakê jî herêmên ku çandinî û koçeriyê dikin, ji neçarî be jî, wekhevîya jin û mêran, parvekirina jiyânê zêdetir e. Îro li nav bajaran, jinên ku di karekî de dixebitin ne tê de, jin ji hûndirê malê dernayên.

Mele Mahmûdê Bayezîdî, di berhema xwe ya bi navê “*Adat û Rusumatnamee Ekradiye*” de derbarê statûya jinan de hin agahiyên girîng dide me.

Di nava kurdan de jinberdan şermeke mezin e. Jin ji mala dê û bavê xwe para xwe nastînin. Para xwe ji birayên xwe re dihêlin.¹⁴⁷

Paşê Bayezîdî qala pêvajoya keçikxwestinê dike. Dema ku keçikekê dixwazin kurd bi ciritê dileyîzin, xelatê datînin, şeraniyê dixwin û şerbetê vedixwin. Qelen didin. Di dawetan de stranên “dilokî” têne gotin. Jin û mêr bi hev re dikevin milê hev û dileyizin.¹⁴⁸

Jin bi tena serê xwe diçin aşan û karwanan. Jinên kurd ji mêran narevin. Ruyê xwe ji kesî venaşêrin. Paqij û sincxweş in.¹⁴⁹

Dema ku hezkiriyê keçikekê nexweş dikeve, keçik soz dide ku heke dilketiyê wê baş bibe ê ji malê xwe sê para parekê bide feqîran. Jina ku li ser zînayê bê kuştin, şîna wê nayê danîn, wekî din di şînan da jineke dengxweş li ser kesê mirî distrê û yên derdorê jî hestiyar dibin û digirîn.¹⁵⁰

Jinên kurd wekî malê, di şer de jî mêrê xwe tenê nahêlin. Vê yekê bala Mela Mahmûd jî kişandiye. Jin, di dema şer de radihêjin darekî û li dijî neyarên xwe, alîkariya mêre xwe dikin. Şerê mêran ji bo parastina jinan e. Jinên kurd weke jinên

¹⁴⁵ Wadie Jwaideh, *Kürtlerde Aile Yaşamı*, vgz. Mehmet Bayrak, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 268.

¹⁴⁶ Mela Mahmudê Bayezîdî, *Adat û Rusumatnamee Ekradiye*, weş. Nûbihar, ç.1., Stenbol, 2010.

¹⁴⁷ Mela Mahmudê Beyazîdî, *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, weş. Pêrî, Stenbol, 1998.r. 36.

¹⁴⁸ H. b. r. 38.

¹⁴⁹ H. b. 58.

¹⁵⁰ H. b. 59.

Ewropayî azad in. Li mêrên xwe xayintiyê nakin. Heke bikin, heqê wan kuştin e.¹⁵¹ Mixabin piştî sed û şêst salî kûştina jinan ya ji ber sedema “namûs”ê di rojeva kurdan de ye. Ji aliyê din ve di nava kurdan de jinên ku ji bo azadiya mafên takekesî û civakî têdikoşin jî gelek in.

Statûya jinên kurd di liv û tevgera wan de jî xuya dibe. Dema ku kesekî xerîb jî li karwanekî kurdan binihêre dê cudatiya navbera jinên xizan û dewlemend bibîne. Li gor Bayezîdî, jinên navdar û dewlemend dema ku li cîhekî diçin cihekî din li hespê siwar dibin, li pêşiya karwanî diçin. Jinên xizan û belengaz jî, zarokên xwe bi piştî xwe ve girêdidin û bi pey karwanê dimeşin.¹⁵²

Bêguman ji dema nivîsandina berhema Bayezîdî heta niha, di statûya jina kurd ya nav malê de gelek guherîn çêbûne. Carinan li hin deveran statûya wê baş bûye, lê belê ji bilî çend salên dawî bi giştî, gelek mafên wê ji aliyê mêran ve hatine desteserkirin.

Ji serê salên 1990î û vir de, bi taybetî li Tirkiyeyê ji ber hin pêşveçûnên siyasî û teknîkî derfetên jinên kurd hinekî zêde bûne. Girêdayî hin rûdanên siyasî jina kurd di siyaseta, xwendin û aboriyê de bûye xwediyê hêzekê. Di pey re jî hin mafên xwe bi dest xistine. Lê belê wekî gelên cîran mêrên kurd jî ji jina, çî li bajaran çî jî li gundan dibe, xwedîkirina zarokan, bindestmayîna mêran, bicihanîna kar û barên malê dixwazin.¹⁵³

Bi kurtî di nava malê de statûya hemû jinên kurd ne wekî hev e. Statûya wan li gor hin rewşên wek aborî, siyasî, civakî, çandî û demê diguhere.

5.2. Di Nava Civakê de

Jina kurd di nava civakê de, ji bilî hin rewşên awarte, her gav bi awayekî çalak tevli jiyana civakî bûye û rêvebiriya civakê kiriye. Ji van jinan gelek, di demên cuda de di rêvebirina êl, eşîr û mîrîtiyan de berpirsiyariyên giran hildane ser milên xwe. Hin jinên kurd di dîrokê de pêşengiya civaka xwe kirine.

Adîle Xanimê gelek salan serokatiya eşîra Cafê kiriye. Meyan Xatûnê mezinantiya êzîdîyan kiriye. Fata Reş, weke seroka eşîrê, tevî siwariyên xwe ji Meraşê heta Stenbolê çûye û bi sultanê Osmaniyan re hevdiştin çêkirine. Gelek jinên din ku me

¹⁵¹H. b. 25.

¹⁵²H. b. 26.

¹⁵³ Lale Yalçın-Hekman, “Kurdish Women and Ethnic Identity”, in: Documentation of International Conference on Human Rights in Kurdistan, 14-15 April 1989, Hochschule Bremen, r.117-121. Vgz. Mustafa Aslan, Uluslararası Kürt Kadın Kongresi, Hakkari 2009.

navê wan li vir nenivîsiye jî pêşengî ji malbat û eşîrên xwe re kirine. Piraniya van jinan piştî mirina mêrên xwe dest bi rêvebiriya eşîra xwe kirine. Van jinan bi aqilmendî û zanebûna xwe bandor li civatê kirine.¹⁵⁴ Diya nivîskar û ronakbîrê kurd Musa Anter, Fesla Xanimê jî bi salan keyatiya gundê Zivingê kiriye.¹⁵⁵

Di rewşa civakî û siyasî de pêşengiya jinê, hinekî jî bi statûya malbatan ve girêdayî ye. Rewşa aborî, xwendina jinê û statûya malbata jinê, rê li ber pêşengiya jinan vekirîye. Kêm caran jinên xizan û belengaz pêşengiya civatê kirine.¹⁵⁶ Rewşa jina kurd ya îro, ji tesbîtên Barth hinekî cudatir e. Îro jinên kurd di her qada jiyanê de li pêş in. Bi dehan rêxistin û saziyên jinan hene. Jin, di qada siyasetê de jî pêşengiyê ji civakê re dikin. Wek şaredar, wekîl û hevserok peywîrên mezin hildidin ser milê xwe. Ji van jinan gelek ji malbatên xizan tîn.

Jin aşîxwaz in, ev aşîxwazî di nava kurdan de bûye wekî kevneşopiyekê. Wek mînak, dema ku mêr şer dikin, jin dikevin navbera her du aliyan. Çarika (kitan) serê xwe davêjin erdê. Serqot dimînin. Wateya vê tevgerê ev e ku “Heke hûn dawî li vî şerî neyînin namûsa we nîn e, we erf adet bînpê kirine” ye. Ev yek jî li hesabê mêran nayê. Lewma jî şer radiwestînin. Bi vî awayî jin bi tevgereke xwe dawî li şer tînin. Her weha li gor kevneşopiyên kurdan, destên mêran li ber jinan ranabin. Şerê ku jin bikeve navê, êdî nadome. Lewre “*şer karê mêran e*”. Li aliyê din kesê ku ji şerê mafdar bireve, jina wî tu rûmetê nade wî.

Lê mixabin jina ku bi tevgereke xwe dikare şerekî rawestîne, di biryara zewacê de ne azad e. Beriya zewacê fikra keçikê jî tê pirsîn, lê biryara dawî dê û bavê keçikê didin.¹⁵⁷

Beriya ku kurd baweriya îslamê bipejirînin, berê bi zerdûştîyê, paşê jî bi êzîdîyatîyê bawer dikirin. Piştî pejirandina baweriya îslamê, jinan dev ji gelek kevneşopiyên xwe berdan. Hin lêkolîner vê yekê bi terîqata Mewlana Xalid ve girê didin. Terîqeta Nexşîbendî, strandina kilaman li jina qedexe dike. Li hin pirtûkên şerîetê herame ku jin di nava civata mêran de rûnin û kilaman bibêjin. Lewma jî jin wekî gelek qadên jiyanê, di qada dengbêjiyê de jî pir xuya nabin. Yê wê wekî Meyremxanê û Eyşe

¹⁵⁴ Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara 2002, r. 270-271.

¹⁵⁵ Musa Anter, “Jiyana Apê Musa”, www.apemusa.com. Gihaştin: 18.09.2012

¹⁵⁶ Barth, “Southern Kurdistan”, amd. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara, r.24-25.

¹⁵⁷ H.b. 30-31.

Şanê ku di dengbêjiyê de israr kirine jî, rastî gelek astengiyan hatine.¹⁵⁸ Li vir tiştêkî balkêş jî ew e ku ji bilî jinên kurd yên êzidî wekî Fatma Îsa û Aslîka Qadir, jinên ermenî yên wekî Gula Bavfile û Pêroya Têxûtê jî pêşengî li dengbêjiya jinan kirine.¹⁵⁹ Lê belê digel hemû astengiyan jina kurd yekcar ji dengbêjiyê neqetiyaye. Hin kevneşopiyên wan jî hîn berdewam in. Di civakên kurd yên koçer de, dema ku şevbûhêrkek tê çêkirin kon bi perdeyekê tê veqetandin. Jin li aliyekî, mêr li aliyekî rûdinin. Jin û mêr hev û dinn nabînin.¹⁶⁰

5.3. Bi Çavê Biyaniyan Jina Kurd

Jina kurd bi taybetî ji çaryeka dawî ya sedsala XIXan heya nêveka pêşî ya sedsala XXan bala gelek lêkolîner, siyasetmedar û mîsyonerên biyanî kişandiyê. Millingen (1848-1878), Sykes (1879-1919), Hay (1851-1920), Nikitin (1885-1960) û Edmonds (1889-1979) ji van tenê çend kes in. Van kesan dema ku li Kurdistanê bûne, li gelek malên jinebiyên axa û begên kurd mane û paşê dîtin û çavdêriyên xwe nivîsîne. Ji van gerok û dîplomatan gelek di berhemên xwe de pesnê jinên kurd û statûya wan dane. Lê belê divê neyê jibîrkin ku, ew jinên ku bi rojan, bi mehan kesên biyanî di mala xwe de hewandine, jinên kurdan tevê temsîl nakin. Ew bêtir jinên dewlemend û arîstokrat in.¹⁶¹

Keşe Gîuesppe Campîle cara yekemîn li ser kurdan pirtûkek nivîsandibû. Beşek ji pirtuka wî li ser cil û bergên jinên kurd û baweriyên wan yên batinî bû.¹⁶²

Kurdzanê navdar Martîn van Bruînessen piştî nêveka sedsala bîstan li Kurdistanê digere kurdî hîn dibe û derbarê kurdan de lêkolînên hêja dike. Ev xebatên wî wekî pirtûk ji bo tirkî jî hatine wergerandin.¹⁶³ Bruînessen di mijara jinan de behsa Xanim Sultana ji Kurdistana Îranê, ku di serê sedsala XVIIan de gerokê Îtalyanî Pîetrodella Valle hewandiyê dike. Her weha qala rêvebira herêma Soran û Herîrê ya heman demê Xanzade Sultanê dike.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Ahmed Aras”, 29 Gulan 2012, Muş.

¹⁵⁹ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Dengbêj Zeki”, 29 Gulan 2012, Muş.

¹⁶⁰ Abidin Parilti, *Dengbêjler, Sözüün Yazgısı*, weş. Îthaki, 2006, r. 121-122.

¹⁶¹ Mustafa Aslan, “Kürt Kadınının Toplumsal Statüsü”, Uluslararası Kürt Kadın Kongresi, 1-5 Ekim 2009, amd. Vahit Tane û Kemal Varol, weş. Hakkâri Üniversitesi, Hakkâri, 2011.r.78-80.

¹⁶² Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 286.

¹⁶³ Martîn van Bruînessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, wer. Nevzat Kırçaç û nd., weş. İletişim, ç.7, Stenbol, 2010

¹⁶⁴ Mehmet Bayrak, “Tarihte Kürt Kadını”, Tiroj, s. 8, j. 47, 2010, r. 56.

Jina kurd ya gundî, ji jinên Rojhilata Navîn û Erebiştanê paqijtir e û jê xweşiktir e. Xwe dixemilîne, cilên rengîn li xwe dike û di vê yekê de bandora xwezaya ku kurd tê de dijîn jî heye. Bê eba û bê rûpoş e. Ji aliyê din de, weke gelên cîran, hin kevneşopiyên ku jinê piçûk dixin jî hîn didomin. Nexwendin pirsgirêka herî mezin e. Wek mînak di sala 1952an de li Hewlêrê ji 131 288 jinan tenê 759 kesan dixwend.¹⁶⁵ Helbet hejmara jinên kurd yê xwende, îro gelekî zêdetir e. Bi taybetî piştî hilweşîna rejîma Baasê li Iraqê, li herêma Federal a Kurdistanê jinên kurd berê xwe dan dibistanan. Li zanîngehên Kurdistanê hejmara jinan ji ya mêran kêmtir nîne.

Jinên kurd, bi taybetî yê koçer wekî mijarên dozên xwînê, planên koçê û şerê li dijî xwezayê bi gelek pirsgirêkan re rû bi rû dimînin. Lê di şer de jî, di aşitiyê de jî mêrê xwe bi tenê nahêlin. Her gav amade ne ku li hespê xwe siwar bin û tevî mêrê xwe biçin şer.¹⁶⁶

Mînskoy, di gotara ku ji bo Ansîklopediya Îslamê nivîsandiye de ji bo kurdan; “Kurd di nava civakên îslamî de civaka herî lîberal in.” dibêje.¹⁶⁷

Li gor Nîkîtîn, jinên kurd, ser rûyê xwe nagirin, di civatan de tevli mêran dibin. Di civînan de gotineke wan jî heye. Helbesta kurdî bi piranî ji hestên jinan bandor girtiye. Piraniya lorîk û lawjeyan ji aliyê jinan ve hatine afirandin.¹⁶⁸

Celadet Alî Bedirxan, rûmeteke hêja daye xebatên ku biyaniyan li ser kurdan kirine. C.A. Bedirxan, sedema vê yekê jî weha vedibêje: “Helbet her kes hundirê mala xwe ji xelkê çêtir nas dike. Lê biyanî dema ku dikevin nava malekê, ji xwediye malê bêtir qencî û kêmasiyên mazûvan dibînin. Dibe ku li dijî kurdan jî nivîsandibin. Lê em dizanin ku piraniya wan qenciya me nivîsandine. Heke xirabiya me gotibin jî cardin baş e. Em ê kêmaniyên xwe rast bikin. Heke başiya me gotibin em ê bi xwe bawer bibin.”¹⁶⁹ Di sedsala XVIIan de gerokê Îtalî Pîetro della Valle yek ji kesên pêşî bû ku derbarê jina kurd de nivîsibû. Serqotbûna jina kurd bala wî jî kişandiye. Valle weha digot: “Jin bi

¹⁶⁵ Kemal Mazhar Ahmed, *Tarihin Tarihi, Kürtlerde Tarih, Tarihte Kadın*, wer. Abdullah Babek Pışderi, weş. Pêrî, Stenbol, 1997, r. 150-151.

¹⁶⁶ Lucy Garnett, vgz. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara 2002, r. 26.

¹⁶⁷ Minorsky, “Kürtler”, *İslâm Ansiklopedisi*, weş. MEB, Eskişehir, 1997, r.1110.

¹⁶⁸ Bazil Nikitin, *Kürtler*, wer. Hüseyin Demirhan, weş. Deng, Stenbol 2002, r. 176-184.

¹⁶⁹ Celadet Alî Bedirxan, *Kurd û Welatê Wan Kurdistan*, amd. Abdullah Keskin, weş. Avesta Stenbol, 2009, r. 38.

awayekî azad, bê xêlî digerin. Bi rehetî bi kesên nas û xerîb re dipeyivin. Dema ku mêrê wê ne li mal bû jî mêvan dihewandin.¹⁷⁰

Mareşal Moltke ku di nava salên 1835-1839an de li Kurdistanê geriyaye û bi kurdan dem derbaskiriye, agahiyên girîng dide me. Dema ku qala kurdan dike dibêje ku “Kurdan van rojan ji bo serxwebûnê serî rakirine”. Paşê qala jiyana kurdan ya rojane dike. Li gor dîtînen Moltke, kurd pirê wan ne koçer in. Belê pez xwedî dikin lê jiyana wan piranî li nava gundan derbas dibe. Jin kirasê penbû û nîvhevrişim li xwe dikin. Jin ji bilî karên nava malê, bi çêkirina cawê ve jî mijûl dibin. Caw sor û reş xêz kirî ne. Şal û şapikên mêran jî çêdikin.¹⁷¹

Celadet Alî Bedirxan bi weşandina kovara Hawarê, di doza hişyarkirina gelê kurd de barekî zêde hildaye ser milê xwe. Ji bilî dîtîna û ramanên xwe, ji berhemên ku xwendine jî sûd wergirtiye. Ji berhemên biyaniyan ku bi xwe xwendine, hin beşên ku derbarê kurdan de ne, wergerandine kurmançî û çap kirine. Bi vî awayî xwestiye ku gelê kurd hinekî din hişyar bike. Yek ji van biyaniyan wekî ku me li jor jî qal kiribû, serbazê almanî, Mareşal Moltke ye. Moltke, ji bilî jinan, derbarê rewşa siyasî ya kurdan de jî agahiyên dide me. Li gor agahiyên Moltke, di sala 1838an de serbazê Osmanîyan Hafîz Paşa êriş biriye ser kurdên derdora Çiyayê Xerzan. Di vî şerî de kurd paşve vedikişin. Lê dema ku Hafîz dixwaze kurdan ji cih û warên wan veqetîne, jin û mêr bi hev re serî radikin û ji nû ve radihêjin tifişan. Heta ku Osmanî paşve vedikişin, li ber xwe didin.¹⁷²

Di nava jiyana wêjeyî de jî roleke sereke ya jinê heye. Ev yek, di kovara Hawarê ku di dîroka nivîskî ya kurdan de roleke girîng hildaye ser xwe de jî xuya dibe.

Ji bilî Celadet, birayê wî Kamûran jî li ser rewşa jina kurd gelek gotar nivîsandine. Li gor Kamûran Bedirxan, hemû stranên şînê û şeran berhemên jinan in. Heke li kurdekî bê pirsîn ka ev stran ji aliyê kê ve hatiye çêkirin, ne sosret e ku ew kes bibêje “Ya jinekê ye, lê navê wê nayê bîra mîn”.¹⁷³

¹⁷⁰ Mirella Galetti, “Kürt Toplumunda Kadınların Rolü Üzerine Batılı Tasvirler”, amd. Shahrazad Mojab, *Devletsiz Ulusun Kadınları, Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, weş. Avesta, 2005, r. 285.

¹⁷¹ Bedirxan, *Kurd û Welatê Wan Kurdistan*, r.47.

¹⁷² H.b. r. 48.

¹⁷³ Kamûran Bedirxan, “Le Femme Kurde”, wer. Songül Geldi, Hawar, Hejmar 19, 1933. Şam. amd. Firat Cewerî, weş. Nûdem, 1998, Stockholm.

Jina kurd loranîn û klamgotin, ji xwe re weke teşeyeke jiyânê bi kar aniye. Ji bo jinê stran, çêja jiyânê ye. Bi stranê zarokên xwe dixwe xewê, bi stranê bêriya evîndarê xwe dike, bi stranê serî radike.¹⁷⁴

Di jiyana piştî zewacê de jin, di rêza duyemîn de nînin. Bi gotineke kurdî “stûna malê” ne. Bi mêrên xwe re wekhev in. Di leşkerî, aborî, polîtîka û dîn de mêr serdest in.¹⁷⁵ Lê di karên malê û mezinkirina zarokan û carinan jî biryarên nava malê de jin serdest in. Helbet ev yek ji sedî sed ne rast e. Li gor bawerî, statûya malbat û rewşa civakî rola jinê jî diguhere. Di tekstên terîqeta yaresaniyan de (hinek jê ji aliyê Mama Nergîz Şehrezurî ve di sala 1313an de hatine nivîsîn), em dibînin ku di ayînen vê terîqetê de jin û mêran bi hev re îbadet kirine. Îro hin cemaatên olî vê yekê weke sosretê dibînin. Dibe ku ji ber vê yekê be ku bi sedan salan endamên cemaata yaresanî bi buxtan û tawanên giran re rû bi rû mane.¹⁷⁶

5.4. Jinên Kurd yên Navdar

Di gelek qadên jiyânê û hunerê de nav û dengê jina kurd li dinyayê belav bûye. Lewma jî em ê tenê li ser çend mînakên rawestin.

Di warê helbestvanîyê de jinên kurd yên yaresanî gelekî navdar in. Ji wan ya pêşî Celale Xanima Loristanî (m.985) ye.¹⁷⁷ Paşê yaresaniyan ji sedsala VIIIan heya XIIan, derdora 15 helbestvan gihandine.¹⁷⁸ Ji aliyê din ve em dizanin ku di serdema Eyûbiyan de gelek jinên bi nav û deng, ku bi zanîn û pêşengiya xwe hatine naskirin, jî gihaştine.¹⁷⁹ Thomas Boîs di berhema xwe de dibêje ku “Gelek stranên evîne, şer û lehengiyê ji aliyê jinan ve hatine afirandin. Zarokê kurd, birek stran û çîrok li ber destê diya xwe, xaltiya xwe û pîra xwe hîn dibe.¹⁸⁰ Jinên kurd di nava jiyânê de jêhatî ne. Di dîroka kurdan de gelek jinên wekî Meyan Xatûn û Fata Reş¹⁸¹ pêşengî li civatê kirine. Di destana Zembilfroş de jina mîr bi awayekî eşkere evîna xwe ji Zembilfroş re

¹⁷⁴ Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, r.53.

¹⁷⁵ Mehrardr. Izady, “Kürdistanda Kadının Rolü ve Aile Hayatı”, Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, Özge, Ankara, 2002, r. 333.

¹⁷⁶ H.b. r 335

¹⁷⁷ Selim Temo Ergül, “Modern Kürt Kadın Şairler”, Uluslararası Kürt Kadın Kongresi, 1-5 Ekim 2009 Hakkâri, weş. Hakkâri Üniversitesi amd. Vahit Tane û Kemal Varol, 2011. r.41.

¹⁷⁸ Bayrak, “Tarihte Kürt Kadını”, r.54-58.

¹⁷⁹ Muhammed Yusuf Hayr, *İslam Tarihinde Kürt Kadını*, wer. M. Demirdağ û A.R.Seven, weş. Nûbihar, Stenbol, 2004, r.5-15.

¹⁸⁰ H. b. 250.

¹⁸¹ Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, r.84.

dibêje û piştî ku daxwaza wê qebûl nabe, ji bo ku bigihêje meqsed û miradê xwe gelek dek û dolaban dizivîrîne. Tiştê balkêş ew e ku tevgera Xatûnê, bi qasî ku ji destan/kilamê tê fêmkirin, ji aliyê civakê ve rabe tu astengiyan nehate. Bi ser de civakê hinekî barê tesewîfê jî lê bar kiriye û piştgirî daye tevgera Xatûnê.¹⁸² Bi kurtî em dikarin bibêjin ku civata kurd her ne wek hev e. Li gor rewşên civakî, aborî, demê, bawerî û siyasî statûya jinan guheriye. Bi taybetî pêdiviyên rojane tevgera jinan diyar kiriye. Jinên ku di nava bajaran de jiyane, heke ji malbateke dewlemend bûne, rewşa wan ji jinên çîna jêrîn baştir bûye. Jinên gundî ji jinên axa û began azadtir bûne. Vê rewşê bandora xwe li stranên jî kiriye. Stranên ku li ser evîne hatine afirandin de bêtir jinên xwediyê statûyeke baş li pêş in. Edulê, keçika Zor Temir Paşa ye, Asê, jina Sîd Axayê Feyzo ye, Zembîlfiroş, jina mîrê Farqînê ye û hwd.

Di dîroka îslame de gelek jinên ku bi qencî û zanîna xwe deng dane, hene. Bi taybetî jî ji malbata Eyyûbiyan gelek jinên bi nav û deng hene. Xwîşkên Selehaddînê Eyyûbî, Sîtî(?) û Şame (m. 1220), li Şamê bi navê Şam Beranî û Şam Civanî du medrese ava kirine û bi vî awayî ji bo gelek zana û meleyan rê vekirine. Ji xwîşkên Selehaddînê Eyyûbî Rabîayê jî (m. 1246) medreseyek ava kiriye û ji alim û feqiyên misilman re hûrmeteke mezin nîşan daye. Bi xwe jî ders daye feqiyên.¹⁸³

Her weha neviya Selehaddînê Eyyûbî, Zûhreyê jî bi navê Adilîye, li Şamê, di sala 1259an de medreseyek ava kiriye. Di dewra Eyyûbiyan de jin, ji bo xêr û qenciyê bi hev re diketin peşbaziye.¹⁸⁴

Şaîre Mah Şeref Xanima Kurdistanî (1805-1848), dîsa jineke kurd ya bi nav û deng e. Navê mîrê wê Hasra Xan e. Mîrê wê waliyê Erdelanê bû. Dîwana ku wê nivîsandiye ji 20 000 beytan zêdetir e. Wezîrê Kurdistanê Îranê Hac eş Şeyh Yahya Marîfe, di sala 1886an de nezikî 1000 beyt û xezelên wê dane hev û bi navê “Dîwana Mah Şeref Xanima Kurdistanî” li Tahranê çap kiriye.¹⁸⁵ Mah Şeref Xanima Kurdistanî, helbestên xwe ji bilî farisî, bi du zaravayên kurdî (goranî–sorani) jî nivîsîne. Lê mixabin

¹⁸² Martin Van Brunessen, “Adile Hanımdan Leyla Zanaya: Kürt Tarihinde Siyasi Liderler Olarak Kadınlar”, amd. Shahrazad Mojab, *Devletsiz Ulusun Kadınları, Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, Avesta, 2005, r. 141-145.

¹⁸³ Hayr, *İslam Tarihinde Kürt Kadını*, r.15-36.

¹⁸⁴ H.b.r. 51.

¹⁸⁵ Süleyman Çevik, Pêşgotin, Muhammed Yusuf Hayr, *İslam Tarihinde Kürt Kadını*, wer. Mehmet Demirdağ û Ali Rıza Seven, weş. Nûbihar, Stenbol, 2004, r.90.

helbestên wê yên ku bi zaravayê goranî nivîsîne hîn nehatine berhevkerin û çapkirin. Di hin çavkaniyan de du mersiyeyê ku wê nivîsîne hatine çapkirin.¹⁸⁶

5.5. Jin û Namûs

Di nava kurdan de têgehên jinê û namûsê her bi hev re nîqaş dibin. Mirov dikare bibêje ku “namûs” bûye pîvana civakê. Bi demê re li ser vê têgehê çandek ava bûye. Di çanda devkî de li ser namûsê, bi dehan çîrok, kilam, biwêj û gotinên pêşiyên hatine gotin. Hemû karên “ne li rê” wekî “bênamûsî” hatine pejirandin. Hemû tevgerên “baş” wekî karên “binamûs” hatine pejirandin. Çîroka vê yekê digihêje hezar salan. Piştî heyama desthilatiya zilaman jin êdî qedrê xwe yê berê wenda dikin. Dikevin bin bandora zilaman. Di Rojhilata Navîn de jin bûye namûsa mêran. Tu kes nikare bi çavekî “nebaş” li jinê binêre.¹⁸⁷

Mijara namûsê di nava eşîrên kurdan de mijara herî girîng e. Her çiqas ku têgeha “namûsê” berê ji bo gelek tiştan hatibe bikaranîn jî (wekî revandina hespekî, talana keriyekî hwd.), wateya wê ya teng, li derdora zayenda jinê ye. An jî revandina keçikekê, jinekê, bûkekê, kuştina jinekê mesela namûsê ye. Kuştina jinê ne tişteki ku pir tê dîtin e. Dema ku jinekê mêrê xwe bixapanda, ev yek weke “bênamûsî” dihate hesabandin. Di rewşeke weha de jin ji aliyê merê wê ve, an jî ji aliyê malbata jinê ve dihate kuştin.¹⁸⁸ Kuştina mêran, bi taybetî di şer de, ji aliyê civakê ve weke tişteki ji rêzê dihate hesabandin. Li gor bûyerê mirina hin kesan wekî lehengiyekê hatiye hesabandin û li ser wan gelek stran hatine çêkirin. Wisa hatiye ku bi gotina “berxê nêr, ji bo kêr” mêr ji aliyê civakê ve ji bo şer hatine amadekirin. Kesê ku ji axa xwe, ji bo mafê xwe bê kuştin îro jî wekî leheng tê hesabandin.

Di mijara xwekuştina di ber jin û namûsê de pîvanên eşîrtiyê li pêş in. Mirin an kuştina êşkere nîşana mêranîyê ye. Ji ber ku di şer de, an mirov ê bikûje, an ê bimire. Lê kuştina bi dek û dolaban, kuştina ji pişt de, xafil de, nehatiye qebûlkerin. Dengbêj jî li gor pîvanên eşîrtiyê diçin. Dengbêj wisa dike ku guhdar tolhildanê wekî ferz dibîne.

Dengbêj kuştina mazlûman wekî karekî herî xirab nîşan dide. Bi vî awayî normên civakî ji her kesî re tene eşkerekirin. Di kilama Eliyê Mamed û Seyrê de,

¹⁸⁶ Abdurrahman Adak, “Erdelanlı Bir Kadın Saray Şairi: Mestûre Mahşeref Hanım (1804-1847)” *Uluslararası Kürt Kadın Kongresi 1-5 Ekim 2009 Hakkari*, weş. Zanîngeha Hakkârî, amd. Vahîd Tane û Kemal Varol, 2011, r. 91-100.

¹⁸⁷ Çağlayan, *Analar, Tanrıçalar, Yoldaşlar*, r. 41.

¹⁸⁸ Bayezidî, *Kürtlerin, örf ve adetleri*, r. 25-26.

kuştina Eliyê Mamed ya ji aliyê Îskanê Gulîxan ve (Elî, şev nivê şevê bi kêrekê di xew de tê kuştin), ji aliyê her kesî ve tê naletkirin. Her kes li bendê ye, ka wê kêngê tola Elî bê hildan. Dengbêj jî kuştina Îskan dihêle kêliya dawiyê. Kelecan bilind dibe, bilind dibe û bi kûştina Îskan re her kes li cihê xwe rehet dibe.¹⁸⁹

Di nava kurdên ku bi çandinî û sewalvanîyê re mijûl dibin de tundiyeke hişk ya zayendî heye. Di ser têngîna namûsê re li ser jinan kontroleke bavkanî (pîrîmîtfî) heye. Him ji aliyê aboriyê ve û him jî ji aliyê civakî ve biryarên girîng ji aliyê mêran ve tene girtin. Keda jinan ji aliyê mêr û desthilatîyê ve tê xwarin.¹⁹⁰

Di nava jiyane de, mînakên revandina jina bimêr jî hene. Ev yek weke şerma herî mezin tê dîtin. Di vê meselê de lihevhatin tune ye. Ji bo mêrê jinê, ji bo eşîrê û ji bo malbata keçîkê mesela “namûsê” ye. Ji van jinan gelek jê tene kuştin. Yê mayî jî ji civatê tene dûrxistin, heya mirinê nikarin vegerin ser ax û malbata xwe. Kuştina bi vî rengî li civatên misilman zêdetir tê dîtin. Li gor Damalujî du sedemên sereke yê revîna jinên bimêr hene. Zewacên bêwext (temenê piçûk de zewicandin) û zewacên bêdil.¹⁹¹

Mixabin îro jî ji ber sedemên “namûsê” kuştina jinan di rojeva kurdan de ye. Her roj nûçeyên bi vî rengî di çapemeniyê de cih digirin. Ji bilî sedemên ku li jor hatine rêzkirin, sedema kuştina jinan ya sereke hesûdî û nezanî ye. Koçkirina bi zext û zorê, aboriya xirab û nakokiyên çandî jî dibin sedema kuştina jinan ya bi navê “namusê.” Di salên dawî de, bi taybetî li Tirkiyeyê, destwerdana jinê ya ji aliyê hin peywirdarên fermî ve jî di rojeva çapemeniyê de ye. Ev yek jî jinê bêrûmet dîke û dibe sedema kuştin/xwekuştina jinan. Di vî warî de mixabin zagonên heyî tere parastina jinan nakin. Ji bo guherandina vê tabloya neyînî di warê perwerdehî û zagonan de divê gavên nû bêne avêtin.

¹⁸⁹ Miradê Kinê, “Seyrê û Eliyê Mamed”, weş. Mozaîk Plak, Stenbol.

¹⁹⁰ Çağlayan, *Analar, Tanrıçalar, Yoldaşlar*, r. 42.

¹⁹¹ Damalujî, vgz. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara 2002, r.273.

BEŞA DUYEMÎN
DI KILAMÊN EVÎNÎ YÊN DENG BÊJAN DE TEMAYA JINÊ

1. DI KILAMÊN DENG BÊJAN DE TEMAYA JINÊ

Di nava her beşa folklorê kurdî de ked û beşdariya jinê xuya dibe. Ji nava cil û bergan heya xwarinan û kevneşopiyan di her beşa folklorê de, şopên jinê xuya dibin. Jinên kurd vebêj û lehengên sereke yê ragihandina folklorê ne.¹⁹² Ji ber ku mijara vê xebatê rê nade ku em li ser rola jinê ya hemû cureyên folklorê rawestin, em ê di vê xebatê de, tenê li ser rola jinan ya di nava kilaman rawestin. Bi taybetî kilamên ku dengbêjan li ser evîne gotine, ê bi berfirehî werin nirxandin.

Di berdewamkirina çand û kevneşopiyan de cihekî taybet yê dengbêjan heye. Lê belê dema ku em li dîroka dengbêjiyê dinihêrin, em desthilatiya dengbêjên mêr, bêgûman, dibînin. Dengbêjên jin yê navdar bi qasî tiliyê destan e. Lê yê mêr bi sedan in.

Ji aliyê teorîk ve tu sedemên nebûna dengbêjên jin nînin. Lê ji bilî stranên şîne ku li şînan ji aliyê jinan ve têne gotin, di civaka ku jin û mêr di nava hev de ne, derfetên dengbêjiya jinan nînin. Jin, ji bo ku hunera xwe pêşkêş bike divê destûrê ji birayên xwe an jî ji mêre xwe bistîne.¹⁹³ Lewre ola îslamê têkiliya di navbera jin û mêran de ji nû ve sererast kiriye. Ola îslamê, bi qasî welatên cîran nebe jî, di nava civatê de jin û mêr ji hev qetandine. Ev yek, ji bo her civaka kurd ne wek hev e. Di nav kurdên ku baweriyên yaresanî, ehlîheq, êzîdîtî û mezheba îslamê elewîtî ku hin kevneşopiyên zerdûştîyê di nava xwe de diparêzin de, wekheviya jin û mêran xurtir e. Wek mînak di “Meclîsa Çîlan” de 17 jin hene.¹⁹⁴ Lê ji aliyê din ve em dizanin ku jinên wekî Eyşe Şan û Meyremxanê ku dane ser şopa Gula Bavfile û Pêroya Têxûtê û hunera dengbêjiyê îcra kirine, heya mirina xwe bi astengiyên civakî û malbatî re rû bi rû mane. Neçar mane ku dev ji malbat û welatê xwe berdin.

Di warê berhevkirin û nivîsandina destanên kurdî de, dereng be jî hin xebat hatine kirin. Oscar Mann cara pêşî bi firehî çend destanên kurdî hem berhev kirine, hem jî ji bo almanî wergerandine û çap kirine.¹⁹⁵ Heciyê Cindî û Emînê Evdal di sala 1936an de

¹⁹² Christine Allison, “Folklor ve Fantezi, Kürt Sözlü Geleneğinde Kadınların Sunumu”. amd. Shahrazad Mojab, *Devletsiz Ulusun Kadınları, Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, wer. Fahriye Adsay û nd., Avesta, Stenbol, 2005, r.246-247.

¹⁹³ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Dengbêj Zekî”, 29 Gulan 2012, Muş.

¹⁹⁴ Akyol, “Jin û Jiyan”, r.38.

¹⁹⁵ H. b. r. 68.

pirtûkek bi navê Folklor Kurmanca çap kirine. Di vê pirtûkê de 36 varyantên destana Kerr û Kulik hatine berhevkirin.¹⁹⁶ Paşê hin kesên din jî xebatên berhevkirinê kirine.

Gelek destanên kurdî hene. Çend destanên kurdî yê navdar weha ne: Memê Alan û Zîna Zêdan, Siyabend û Xecê, Kerr û Kulik, Binevşa Narîn û Cembeliyê Hekarê, Zembilfroş, Kela Dimdimê. Jin, di van destanan de ji bo jinên civakê dibin wek stêrkekê û rê nîşan didin, dibin navgîna herî mezin. Piranî du kes dibin dilxwazê keçikekê û şer jî di navbera evîndarê ku keçik jê hez dike û kesên sêyem de derbas dibe.

Ji bo naskirina civaka kurd, destanên kurdî ji nimûneyên hêja ne. Navgîn û derfetên zargotinê yê wêjeyî ji me re pêşkêş dikin. Dinya me ya derûnî xweşiktir dikin. Ji bo naskirina civakê û jiyanê peyamên girîng didin me. Di destanên kurdî de motîfên jinan yê xurt hene. Di vê mijarê de Rohat Alakom, “Dema ku em bala xwe didin destanên kurdî em serdestiyeke jinan dibînin” dibêje. Jin xwedî erk û berpirsiyarî ne. Li dijî neheqiyên û bêdadiyan dertên. Li ber xwe didin. Bi xwîna xwe be jî jinan di destanan de ji xwe re textek ava kiriye.¹⁹⁷

Jin heke di destanê de dayik be, dibe dayikeke jêhatî, dilşewat û hemû taybetmendiyên baş. Heke keçik be, ji bo dilketiyê xwe hemû astengiyên civakî, kevneşopî û şexsî dide bin lingan. Carinan ji bo xatirê berjewendiyên civakî hest û ramanên xwe di nava xwe de binax dike û stûyê xwe li ber kevneşopiyan datîne. Di strana Memê Alan de, Mem pir dixwaze ku carekê rûyê Zînê yê nixûmandî bibîne. Lê Zînê vê daxwazê ne li gor adetên civaka xwe dibîne û daxwaza Memê Alan paşva vedigerîne.

“ ...

Ma tu dixwazî min bitirsînî bi şûran e,

Ku tu niha destê xwe bavêjî qeterê guliyan e,

Canê min bikî ber devê lahûrê giran e,

Perçe perçe bikî bavêjî ber Bozê Rehwan e,

Dîsa tu nikarî hêzara min rakî ji ser çavan e,

Çima ku vê yeka hanê tune ye di qanûna welatê me Cîzîra Botan e”¹⁹⁸

¹⁹⁶ Cindî û Evdal, *Folklor Kurmanca*, r.536.

¹⁹⁷ Rohat Alakom, *Di Folklor Kurdi de Serdestiyeke Jinan*, weş. Nûdem, Stockholm, 1994, r.66.

¹⁹⁸ Mehmet Öncü, “Dengbêj û Dengbêjî”, *Rewşen*, j. 4, s. 2011, r. 64-72.

Bûyer li dora jinê diqewimin. Gelek caran qedera civakê di destê jinê de ye. Di hemû şaxên destanan de jin di rêyeke qenc û rast de dimeşin. Him ji bo azadiya xwe him jî ji bo mafên civaka ku tê de dijîn, xwe davêjin nava xetereyan. Jin bi sekna xwe ya rast, ji bo gelek xortan dibin “hesreta ber dilan”. Bi xweşikî û aqilê xwe hêzê didin mêrxasan û berê wan didin nava xetereyên ku pîrî caran dibe sedema mirina mêrxasan. Ev mirin gelek caran bi awayekî trajîk diqedin.

Gelek destan li ser rêwitiyan ava bûne. Ew rêwitî ji bo gihaştina keçika bedew in. Ev rêwitî, bi “*mirov bi xweziyan nagihê keziyan*” yan jî “*dilê tirsonekan singa sipî nabîne*” hatiye simbolîzekirin. Destana Derwêşê Evdî, hemû li dora Edûlê diqewime. Evîna Edûlê dibe sedema çûyîna şer ya Derwêş, dibe sedema mirina Derwêş, birayê wî Sadun û hevalên wî. Edûlê dibe bazara şerê di navbera eşîran de.¹⁹⁹ Edûlê dizane ku xilasiya Milan di destê wê de ye. Lewma jî fîncana qehwê ya ferfûrî li nava kon, li ber mêvanan digerîne. Ji bilî Derwêş heke kî rahêje fîncanê mirina evîna Edûlê ye.²⁰⁰

Di stran û destanên kurdî de têgeha “welatê dûr” roleke girîng hildaye ser milê xwe. Xortên evîndar ji bo ku bigihêjin “Delaliya ber dilê xwe”, dikevin ser riyên dûr û xerîb. Digel ku nizanin bê ka çi li benda wan e jî, bi pey xem û xeyalên xwe diçin. Memê Alan li ser dîtina xewnekê dikeve ser rêyan. Mem, ji kesên ku dixwazin ku wî vegehrînin re weha dibêje:

“... ”

Dermanê min tune ye, li bajarê Muxriyan e,
Dermanê min dûr e, li Cizîra botan e,
Tasek ava Kaniya Qestelê, li ser destê Zîna Zêdan,
Wê ji min re bibe hekîm û derman e”²⁰¹

Di destana Binevşa Narîn û Cembeliyê Hekarê de jinika mitrib, heft salan li keçikeke xweşik digere, heya ku li Xecê rast tê.²⁰²

¹⁹⁹ Mehmûdê Hesê, “Derwêşê Evdî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁰⁰ Karapêtê Xaço, “Derwêşê Evdî” mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁰¹ Öncü, “Dengbêj, Dengbêji”, r. 64-72.

²⁰² Miradê Kinê, “Binevşa Narin û Cembeliyê Hekarê”, mp3. Deşîfrekirin: Tekin Çifçi,

Di civaka kurdan de jinan derbirîna êş û eleman de roleke sereke lîstine. Tu warê ku keda jinan tê da tune nîn e. Di şer de, di civatan de jin diaxifin. Dema ku jin diaxifin her kes bêdeng dibe. Rola jinan mezin e, jin li her derê bûne û her gav stran gotine.²⁰³ Li ber dergûşê, li nava erdan, li pey pez û dewaran her stran gotiye. Dema ku kurê wê di şer de miriye kilamên şînê gotiye, dilê wê bi şewatê tije bûye. Kilamên ku jin li ser miriyekî distrên, ji şewata kezeba wan tîn. Ji ber wê ye ku dengbêjî ji “sewta dayikan çêbû ye.”²⁰⁴ Dema ku dilê wê xweş bûyê, kêmbê jî, kilamên şahî û dawetê gotiye.

Di kilamên kurdî de, berovajî jiyana rojane, hebûna mijarên erotîzmê ne. Di hemû kilamên evînê de erotîzmeke hunerî dertê pêşiya me. Erotîzma keçên kurdan piranî xeyalî ye, fantezî ye. Lê ev xeyal ne rijî ye, mirovî ne, germ in, nerm in û paqij in. Ji ber vê sedemê ye ku dengbêj çî jin be, çî mêr be bi dilekî rehet qala sing û ber, ramûsan û giyana xwe dike. Canfîda ye, ji bo ramûsaneke ji lêvên dilketî, dikare hemû eşîrê bide hember xwe. Ji bo ku evîndarê wê nekeve ber şermê dikare bazin û xirxalên xwe bişkîne û ji hespê dilketiyê xwe re bike nal û bizmar.

Weke ku di kilama Derwêşê Evdî de jî tê gotin; jin, delalê dilê xwe şev nîvê şevê vedixwîne malê, jê re miya sor î serberanî serjê dike. Heke pê qayîl nebe, amadeye ku sing û berê xwe ji wî re pêşkêş bike.²⁰⁵ Lê ev tev hêvî û daxwazên dizî ne. Piştî ku evîn eşkere dibe, kelemên civakî pir dibin. Lewma jî daxwaz û hestên keçikê tenê di nava xem û xeyalên wê de dimînin. Di bîra wê de bi cih dibin. Ev yek jî monologê bi pêş dixê. Wekî din axaftin qedexe ye. Di rewşên ku di wan de qedexe zêde ne, ew daxwaziyên mirovî dibişkuvî, geş dibin. Tenê rêyek ji bo eşkerekirina hestên evîndaran heye, ew jî kilamgotin e.²⁰⁶ Di van kilaman de sînoren evînê û erotîzmê tevlihev dibin. Stran dibin zimanê dil jî, yê gewdê jî. Pirsar, “gelo civak van stranên ku ne li gor çanda eşîrtiyê xuya dikin, çawa pêşwazî dike?”, bivê nevê dikeve bîra mirov.

Li gor stranên weke ku tu pirsgirêkên derbirîna erotîzmê tune bin, xuya dike. Lê li gor lêkolînên me ev yek ji rewşeke derûnî-civakî tê. Em dizanin ku ji van kilaman gelek, di eslê xwe de kilamên şînê ne. Bi gotineke din, piştî mirina kesekî hatine gotin.

²⁰³ Yusuf Uygur, *Kültürel Bellek ve Dengbêjlik: Doğu Anadoludaki “Dengbêjlik” Geleneğinde Bellek Üretimi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Teza Lisans Bilim ya Çapnekirî), Stenbol, 2008, r. 45.

²⁰⁴ Dengbêj Mihemed Reşit, vgz: Süleyman Öz, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sözlü Kültüründe Hikâye Anlatıcılığı*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Teza Lisans Bilim ya Çapnekirî), Stenbol, 2008, r. 42.

²⁰⁵ Delîl Dîlanar û Xelîl Xemgîn, “Muzîka Kurdî”, www. dapplatform.com. 14 Adar 2012.

²⁰⁶ Şerefxan Cizîrî, *Edebiyata Devkî û Sosyalizasyon*, weş. Aram, Stenbol, 2011, r.126.

Ji ber ku kesê ku li ser stran hatine gotin mirî ye, keçik an jî jin, bi dilê xwe li ser mirî dilorînin. Êdî derfeta pêkhatina tu hêvî û daxwazên wan nîne. Wek mînak heke Edûlê serê xwe li dîwaran bixista jî êdî rabûna Derwêş ya ji gorê ne guncav bû. Lewma jî civaka Milan, bi gûmana mezin, strandina Edûlê ya li ser Derwêş bi awayekî asayî pêşwazî kiriye. Yan na li gor aqil û rastiya civakê, di civata ku hevdîtina keç û xortan qedexe be de, ne gengaz e ku keçikek stranekê çêke û tê de qala hevdîtinên veşartî, pêşkêşkirina sing û beran û ramûsanên ji gerdenê bike. Îhtîmala duduyan jî ev e, stran bi tamamî ji aliyê dengbêjan ve hatine afirandin. Tu têkiliya jinê bi kilamê re nîne. Lê ev yek jî gumaneke piçûk e. Dibe ku dengbêjan li ser pêhatiyan guhdarî kiribin û paşê stran çêkiribin. Wekî ihtîmala dawî jî, dibe beşek ji kilamê ji aliyê lehengê stranê ve hatiye afirandin, paşê jî bi hêza hunera dengbêjan stran hatiye xemilandin û belavkirin.

Ji aliyê din ve em dizanin ku hevdîtina keç û xortan gelek caran bûye sedema şer û kuştinan. Li gor kilama Hesên û Asê, Asê kilamekê li ser şivanê malê (Hesên) çêdike. Mêrê Asê, Seîd Axayê Feyzo, vê kilamê ji şivanan dibihîse û gelekî hêrs dibe. Tawilê hemû mezinên eşîrê dide hev, bang li jina xwe dike, kilama ku jina wî li ser xulam çêkiriye, pê dide gotin û paşê li ber çavê her kesî jina xwe dukuje. Mêr radibin hevûdin. Di vê bûyerê de Hesên û Seîd Axayê Feyzo jî di navê de gelek mêr têne kuştin.²⁰⁷

Wekî ku ji kilamê jî tê fêmkirin carinan kilam jî dibin sedema şer û pevçûnan. Di vê kilamê de bi awayekî îronîk, berê kilam çêdibe, paşê şer çêdibe û di encamê de jî careke din kilama şer û evîne çêdibe.

“... ”

Hesên Hesên Hesên lo dilê min ji te ma yo

Em ê malê bar kin, herin zozanê jorîn,

Lo cem Rezayo.

Heke Reze ji min bipirsin bibêje (bê)

Minê Asê xwesto, qelend dawo melûlê Asê”²⁰⁸

²⁰⁷ Akyol, “Jin û Jiyana”, r.36.

²⁰⁸ Karapetê Xaço, “Hesenîko”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Jin di nava kevneşopiya dengbêjiyê de, daxwazên xwe yên civakî, pirsgirêkên xwe, bextewariyên xwe bi civakê re parve dikin. Kilamên li ser pirsgirêka hewiyê, qelen, zewaca bêdil, gazin, nifir-dia, berdêlî, mirina evîndaran, sorkirin, şerxwaziya mêran û mirina keç û kuran hwd. hemû di nava kilaman de têne şîrovekirin. Ji niha û şûnde em ê li ser van temayan yek bi yek û bi berfirehî rawestin.

Di jiyana civakî de mêr serdest in. Tenê hin karên malê û hin karên li derve, wek bêriyê, spartine jinê. Dengbêjî, ji van qadên ku jin, bi tamamî nebe jî, jê hatiye dûrxistin yek e. Destûra kilamgotinê ji bo jinan nehatiye dayîn. Lê ew nayê wê wateyê ku jinan stran negotine. Tenê li hin qadên wekî şîna miriyan, li ber zarokan lorandin, dawet û rê û risman de destûra kilam gotinê hatiye dayîn. Lê wekî her qada jiyane, di warê denbêjiyê de jî hin jinên ku normên civakî ser û binî kirine hene. Van jinan, hemû astengiyên civakî û malbatî bi pey xwe hiştine û hunera xwe pêşkêş kirine. Eyşe Şanê paniya emrê xwe bi berxwedana li dijî bédadiya li hember jinê derbas kiriye. Çend caran ji cî û warê ku lê dijiya bûye. Wê û mêran li hev nekiriye û dev ji hev berdane. Civatê, dengbêjî û stranbêjiya wê di nava xwe de nepejirandiyê. Lê van jinan bi berxwedana xwe û bi hostatiya afirandina hunera dengbêjiyê, di dilê gelê kurd de cihekî hêja girtine. Di ser de ji bo jinên ku dixwazin hunera dengbêjiyê bimeşînin re jî bûne rêberên giranbiha. Gelek keç û jinên kurd, bi hêza ku ji Eyşe Şanê û Meyremxanê girtine, hunera dengbêjiyê îcra kirine.²⁰⁹

Di kilamên kurdî de kîjan kilam ji aliyê jinan ve hatiye gotin teqez ne diyar e. Lê li gor naveroka helbestan û li gor wate û hin peyvên ku di nava kilaman de derbas dibin, mirov dikare bigihêje hin encaman. Kilamên ku ji aliyê dengbêjan ve hatine gotin, piraniya wan li ser mîrxasî û têkçûyînen rastî ne. Piraniya kilamên bi vî rengî ji devê jinan derketine. Peytandina vê yekê hinekî dijwar e. Em ji gotinên wekî “mala bavê min”, “berxê mala bavê min”, “bavê bavê min” têdigihêjin ku ev stran ji devê jinan derketine. Ji ber ku mêr ji mala bavê xwe re nabêjin “mala bavê min”, dibêjin “mala me”,²¹⁰ hin kilamên ku afirînerê wan eşkere xuya dibin jî hene.

²⁰⁹ Dicle Yıldız Katar, *Kürt Sözlü Kültüründe Kadın Dengbêjler: Ayşe Şan ve Meyrem Xan*, Yakın Doğu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Anabilim Dalı, (Teza Lisans Bilind ya Çapnebûyî), Kıbrıs, 2011.

²¹⁰ Nedim Dît, “Dengbêj Geleneğinin Son Halkası:Reso”, <http://www.kovarabir.com/nedim-dit-dengbej-geleneğinin-sonu-ya-da-bû-geleneğinin-son-halkası-reso/> 25 Tîrmeh 2010.

“ ...

Wele bila Xwedê şeş kula lê bida
Dê û bavê mi rebena Xwedê li darê vê dinyayê
Wez ê çawa nedama xortekî ji mala Hemed Cizirî
Simbêl sorê serê bana
Wele wez ê dama Îbrahîmkê Temo, gedayê dinyayê²¹¹”

Ji risteyên li jorê jî tê fêmkirin ku, stranên êşê, xemê, bédiliyê, şînê û têkçûyîné ji aliyê jinan ve hatine gotin.²¹²

Evînen bextewar ku gihaştine encamekê nebûne mijara kilaman. Lê zewacên bédil, evînen qurmiçî, her gav bûne mijara klaman. Bêhêvîti û bêsiûdiyê her gav dilê evîndaran guvaştîye. Dema ku agir bi dilê evîndarên jin ketiye, kilam bûne berdevkê hestên keçik û jinan. Di hundirê van stranên de gelek teswîr, sond, nifir, dia, xem û serpêhatî hene. Daxwaz û xwezî li hev û din dişidin. Leheng, mijar û rastî bi awayekî zelal û edebî, riste bi riste têne honandin. Helbet gihandina kilaman ya heta roja îro, bi ked û hunera dengbêjan çêbûye. Di beşên pêşîya me de em ê bi kûrahî li ser van mijaran rawestin.

Stranên şînê vegotina hestên wekî êş, xem, wendabûn û mirinê ne. Ji mêran bêtir karê jinan e. Mêrên ku qala hestên wisa dikin gelekî hindik in.²¹³ Hin kevnoşopiyên şîngerandinê bi demê re ji holê rabûne an jî di derdorên teng de mane.

Di hunera muzîka kurdî de bar li ser milê dengbêjan e. Dengbêjî, saziyek e lê navenda wê saziyê tune ye. Her qada ku dengbêj karibe hunera xwe pêşkêş bike, ji wî re navend e. Her dengbêj, destê xwe dide yekî din û bi xwe jî ji dengbêjekî din dest girtiye. Bi vê destdanê re çand û dîroka kurdan jî dest diguherîne.

Têkiliya jiyana kurdan û muzîka kurdî, dîrok û kevnoşopiyên kurdan jî destnîşan dike. Bargirê dîroka vê jiyânê jî dengbêj in. Dengbêj tenê kesên ku li dîwanan rûdinin û kilama dibêjin nînin. Jinên ku li şîna miriyan kilaman dibêjin jî dengbêj in. Karê ku dengbêj her daîm dikin, ev jin tenê li şînan dikin. Dengbêj her gav derdê xwe nabêjin,

²¹¹ Miradê Kinê, “Besna Xelil”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²¹² Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, r.60

²¹³ Shahrzad Mojab, *Devletsiz Ulusun Kadınları, Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, wer. Fahriye Adsay û nd., weş. Avesta, 2005, r. 255.

gelek caran kesên ku tên bal dengbêjan, kula dilê xwe ji wan re vedibêjin. Dengbêj jî serhatiyên wan li gor hunera xwe diqelibînin ser kilamê û belav dikin.

Mijara jinê, danasîna jinê, di kilam û stranên evînê de diyar dibe. Jiyan û serpêhatiyên jinê yek bi yek bi awayekî hostatî di van kilaman de hatine honandin. Mirov bê dest, bê mil, bê çav dikarin bijîn lê belê bê mêjî û dil nikarin bijîn. Bi gotineke din, aqil û dil her du seriyên jiyane ne. Kilamên dilan ji aliyê naverokê ve gelekî dewlemend in. Kilamên dilan li ser pêvajoya jiyana kesên evîndar hatine afirandin. Evîn û evîndarî dualî ye. Ji bo evînekê divê hezkirin hebe, armanc û daxwaza gihaştina mirazekî hebe. Çi jin dibin, çi mêr dibin bi mebesta gihaştina mirazê xwe dikevin nava gelek hewldanan. Di folklorê kurdî de riya naskirina bobelat û erdhêjên nava dilê evîndaran, riya têgihiştina hestên evîndaran guhdarîkirina kilam û stranên evînê ye. Klamên evînê carinan li ser hesretekê hatine gotin, carinan jî li ser xweziyekê hatine gotin. Kilam bûye serê derziya ku kul û xeman der dike. Tenê kilam dikarin birîna dilê evîndaran bikewînin.

1.1. Kilamên Evînê

Di warê dengbêjiyê de kilamên herî zêde li ser evînê hatine gotin. Evîn wekî tevgerê xwezayî, di dirêjahiya temenê mirov de, bi serê her mirovî de tê. Kîngê ku agirê evînê bi dilê kesekî ketiye, wî kesî xwe avêtiye bextê kilaman.

Armanca evînê serfirazî ye. Lê belê li ser evîna serkeftî kêman stran hene. Di hunera dengbêjiyê de evînen têkçûyî her daîm bûne mijara stranan. Di mijara evînê de trajedî ji hezar salan û vir de her hatine gotin. Mem û Zîn, Siyabend û Xecê, Tahir û Zarê û bi sedan, bi hezaran kilamên din ku li ser evînen qurmiçî hatine gotin hene. Sedemên vê yekê gelek in. Pirsgirêkên çîneyetî, malbatî, evînen yekalî, olî, tixûbên eşîrî, siyasî û netewî her gav dikarin bibin dîwarek û têkevin pêşiya evînê. Pirsgirêk çiqas kûr be, gumana trajîkbûna evînê jî ewqas zêde ye.²¹⁴

Em ji kilaman têdigihên ku evîn mêr û jinan dixê çî halî. Di strana Êmê de mînaekeke baş heye. Her rewşek jî ya din xerabtir e:

“... ”

Te min kirî qumek, qumê ber van çeman,

²¹⁴ Cizîrî, *Kultur û Edebiyata Devkî*, r. 44.

Te min kirî pepukî,
 Rojê sê caran dixwînim ser keleman,
 Te min kirî qantirekî bargiran,
 Rojê sê caran westa me,
 Rêka Îskana Kemaxa nava çemûr û heriyê dimam,
 Te min kirî masîkî,
 Xistiye gola Evdîl û Rehman
 Ku rojê sê cara torçiyar torê xwe davêjin, dertînin,
 Davên ber germa qîala tîmûz û teboxê,
 Reng lê nema”²¹⁵

Bi qasî evîna keç û xortên kurd, evîna di navbera mêrê kurd û keça file jî di kilamên dengbêjiyê de cihekî heja girtine. Ev evîn carinan di nava keç û xortan de, wekî Meyrema File û Eliyê Qolaxasiyê Valiyê Wanê, carinan jî di nava keça file û mêrê kurd yê zewicî de rû didin. Carinan jî her du alî jî zewicî ne, lê evîn li tiştêkî nanihêre. Di kilama Zeroya File û Mihemed Eliyê Girover de, Zero û Mihemed Elî her du jî zewicandî ne. Zero li vê rewşê nanihêre, dide pey dilê xwe. Evîna xwe û filebûna xwe, tevî destnîşankirina malbat û merivên xwe eşkere dibêje:

“...
 Apo tu li eslê min dipirsî,
 Ez dotmama Çîpoyê piçûk, pîreka Sekiz, bîraziya Mexsî,
 Bûka keşe, xwaka Yervan, qîza Norsankê Belo me.
 Ez ê ji eslê xwe file me, ji emrê xwe zaro me
 Apo du siwara li binya mala me, ji kêfa dilê min û te re cirît kirî,
 Yek jê Mihemed Eliyê Girover bavê Huznî, kinê mêra
 Min got qey di ber mir bihurî
 Apo ber çavê min şevreş e, dilê min xewirî

 Apo qidûmê min qûfilî, çogê min rehîlî
 Tilîkê min li ser kertikê bêrê needilî
 Apo hevalê min got “çi bi te hatiye”,

²¹⁵ Cindî û Evdal, *Folklor Kurmanca*, r. 625.

Mi got îro çarşem e, hiş be xwîn li canê mi tewirî”²¹⁶

Di berdewama vê kilamê de apê Zeroyê, ji bo ku Zero dev ji evîna xwe berde, gelek rê û rêbazan diceribîne. Lê belê Zero dibêje ku ji bo xatirê Mihemed Eliyê Girover, heke pêwîst be, ez ê dev ji dînê Îsa berdim û bi Qûranê bigirim.

Di nav rûpelên pêş de, li ser xalên ku bi evîne ve girêdayîne ê bi berfirehî bê rawestîn.

1.2. Ji Bo Mêran Xwexemilandin

Jin, ji bo ku dilê evîndarê xwe xweş bikin û bala wan bikişînin ser xwe, serî li hin rêbazan didin. Ji van ya sereke lixwekirina cil û bergan e. Xweşikiya mirov berê bi cil û bergan xuya dibe. Xweşikiya keçikekê helbet ne ji cil û bergan e. Lê cil û bergên xweşik jî, xweşikiya keçikê baştir nîşan didin. Paşê xemilandina rû tê. Kildana çavan girîng e. Ji ber ku kil, xweşikî, awir, reng û mezinahiya çavan diyar dike. Agirê evîne bi awirekê vêdikeve, ji wir xwe berdide nava dil. Lewma jî beriya ku keçik, bi awayekî, biçe serdana dilketî xwe dixemilîne. Ji guharan heta temeziyan, ji bisk û temboriyan heta xilxalê lîngan, divê her tişt lihevhatî be. Di kilama Karapetê Xaço ku beşek jê li jêr hatiye dayîn de jî ev yek xûya dibe.

“...

Keçikê digo delaliyê mala min nexweş e,

Li nava vê nivîne,

Delaliyê malê ji malê dinyayê têr nabe

Ez ê rabim kirasekî sor û şiftelî Helebê

Li bejn û bala xwe bikim,

Guharekî Heyderî

Xilxalekî Erebi,

Di tasekî zêrîn biavêjim serî

Ez ê nivê şevan deşt im

Lawikê mala xwe re birevînim hey mêvano²¹⁷

²¹⁶ Hogir Berbir, *Ji Dengbêj Fadilê Kufragî Destan û Çîrokên Kurdî*, weş. Enstitûya Kurdî ya Amedê, Diyarbekir, 2007, r.150-153.

²¹⁷ Karapetê Xaço, “Le Yane”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

1.3. Şibandin

Civaka kurd, bi hezar salan e bi xwezayê re dijî, bi telesî û çavdêriyên salan bi taybetiyên wan sewalan û nebatan hisiyaye û di nava folklorê xwe de bi cih kiriye. Xweşikiya jina kurd di stranan de bi tîştên herî xweşik yê xwezayê hatiye destnîşankirin. Her beşek ji bedena wê şibandine tiştêkî din. Şibandina jinan ji gelek aliyan ve ye. Ji aliyê reng û bêhnê ve wekî kulîlka ne. bi taybetî jî wekî gûl, beybûn, nêrgiz û sosina ne. Bêhna pir xweş ji wan tê. Ne hov in, wekî xezalan, werdekan, qazan û kewan nazik in, ji hovan ditirsin. Her sewalekî aliyekî wan yê taybet heye. Hinek bi kubariya xwe, hinek sivikbûna xwe, hinek bi dengê xwe, hinek bi esaleta xwe navdar in.

Di gelek kilaman de mêr bi rêya şibandinê pesnên dilketiya xwe didin. Lê di hin kilaman de jî, wekî mînaka li jêr, jin bixwe pêsnên xwe didin.

“ ...

Wele xezal im ji xezalê çiyayê bidar im
Wez ê xezal im ji xezalê çiyakê bidar im
Yadê rebenê wele wez ê werdek im
Ji werdekê avî sar im”²¹⁸

Dengbêj di danasînê de her hûrgilîyê dihesibîne. Ji bo wî her aliyê keçikê hêjayî pesindanê ye.

“ ...

Nezera çavê wê kete kêrsim û dîdar û bejna Edê ye
Şewqa xwe dide çar terefê dinê ye
Eniya wêna ji kokebê heyvê ye
Çav û birûyê wêna hubra ser kaxitê ye
Pozê wêna nikûlê kewê ye
Dev û lêvê wêna pelekî ji pelê quranê ye
Hinarê wê mîna sêvê Meletyê ye, sor û sipî dîke mîna pêla berfa çiyê ye

²¹⁸ Huseynê Farê, “Xezal im”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

Diranê wê mîna birincê Qerecdaxê ye
Fîstan nexîşandiye ji pelê gulê ye
Çar bûhus û çar tiliya fîstên dikeve erdê ye
Dertê ji golê ser mêrgê ye”²¹⁹

Jinên ku mêr ji bo wan dikevin ser rêya mirinê gelekî xweşik in. Dema çavê mirovan li bejna wan dikeve, *heft rojan nan û av naye bîra mirovan*. Divê mirov *ne bike ne bixwe; ne bide ne bistîne, tenê li bedewiya wan binêre*. Ji rojê re dibêjin dernekeve, em ê derkevin. Bi dilekî na bi hezar dilî mirov dibe evîndarê wan. Wek hîva çardeşevî ne.²²⁰ Ji serî heta binê lingan her derê wan lihevhatî ye. Jinên xweşik jî her ne weke hev in.

“ ...

Hine zerî hene, çengê wane kûr e degirmî ne,
Hine zerî hene eniyêd wana kever in,
Pozi pîjî ne, deve diranê dikanî ne,
Sing û berê wane zozanî ne,
Hesabê zozanek, zozanê Şerefdînê,
Meriv ji xwe ra pezkûviya lê biçêrîne,
Bejna Qaza min qaz nîn e
Yeka bejn zirav e, çepil dirêj e, por kej e
Navik qendîl e, gerden zirav e
Zaravê şîrîn, ziman tûtî ne
Bi şêst û şeş awazan ji xwe re diqebine”²²¹

Bejn û bala jinan û mêran her gav bala dengbêjan kişandiye. Di xwezayê de tiştê herî xweş çi be, dengbêjan bejn û bala dilketî şibandine wî/wê. Ev şibandin li gor taybetiyên dilketî û herêma ku lê jiyane diguhere. Bejn û bal piranî şibandine dar û

²¹⁹ M.Zahir Kayran, “Kürt Folklorunda Dengbêjlik Geleneği”, amd. Mehmet Bayrak, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, weş. Özge, c. 1, Ankara, 2002, r.514.

²²⁰ Alakom, *Di Folklorê Kurdî de Serdestiyêke Jinan*, r.10.

²²¹ Şakiro, “Qaza Min”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

beran. Her dara ku şibandine bejn û balê, bi xweşikiya xwe, bi dirêjiya xwe û bi bêhna xwe bala mirovan kişandiye.

“... ”

Minê go bejna
Karîxezala dilê min zirav e
Takî rihana li binê çiyakê
Bêxwedîka vê Musûlê”²²²

1.4. Gazinên Jinan

Gazin bi pey daxwazên pêknehatî dibin. Mêr pirî caran daxwazên xwe bi cih tînin. Lewma jî xwediyê gazinan piranî jin in. Ji ber ku jin, şert û mercên mêran ji yên xwe baştir dibînin. Mêr li gor dilê xwe dikare bigere, bibîne, bixwaze, bike. Lê jin bi taybetî di mijara zewac û evînê de xwediyê derfetên hindik in. Carinan bi salan ji hewşa malê dernayên. Bi salan li benda îşareteke dilketiyê xwe dimînin. Carinan jî dereng dimînin. Wê gavê jin dest bi gazinan dikin.

“... ”

Têliyê digo:
Lê kuliya zimanê te nexwaribû
Ava reş bi çavê te de nehatibû
Tiliya mij çavê te re neçûbû
Rojekî te ji heval û hogirê dora xwe ra bigota dilê min ketî Têliyê
Wê gavê min û te me hevdû birevana tuyê ji min re bibûya malxe
Ez ê ji te re bibama kevanî û bermalî
Welle tuyê vê sibê li hal û demê min napirsî
Ez ê ketim bext û tora vî kalê heftê û heştê salî
Rojê carê mirin çêtire ji min ra ji vî halî Têlî
Were Têlî Têlî”²²³

²²² Huseynê Farê, “Hay Lê Gulê”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²²³ Huseynê Farê. “Têlî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

Mêrên ku peywira xwe ya cinsî nikarin bi cih bînin jî bûne sedema gazinan. Mezinên malê, çênebûna zarokan wek kêmasiyekê dibînin û vê yekê didin rûyê jinê. Berovajî vê tevgera civak û malbatê jin, heya ku neçar nemîne, nemêrbûna mêrê xwe eşkere nake. Mêr jî, ji bo ku şik û gumanên li ser xwe ji xwe dûr bixin, serî li zewaceke nûh didin. Xesû û xezûr, jinê tewanbar dikin. Bûk carinan xwe diparêzin. Di stran/çîroka Hesên û Senemê de, Senemê, dema ku kêr digihêje hestî, bi strankî bersiveke weha dide xezûrê xwe:

“ ...

Hela ku haya te ji bayê felekê tune,
Tu dibê bûkê dergûşa milê te kanê,
Ne ez bûma kî di şuna min de ba,
Sala ewilî wê derketana mala bavê,
Hela li lawê te keta telaqa jin berdanê,
Ay wî wî...”²²⁴

“Jinên çê daîm dibin qismetê mêrên kotî” dibêjin. Lewma jî poşmaniya dawî bi kêrî tişteki nayê. Lê belê dîsa jî dilketî hestên xwe ji delalîka ber dilê xwe re eşkere dike. Keçik jî li ser vê mikurhatina dilketî gazin û xweziyên xwe vedibêje.

“ Min bala xwe daye Têliyê sala par vî çaxî delalîka ber dilê min bû
Sala îsal jî xwe re ketiye bext û tora kalê heftê û heştê salî.”²²⁵

Jinên kurd dema ku hest û ramanên xwe vedibêjin, di nava demê de rêwîtiyê dikin. Qala zaroktiya xwe, xortaniya xwe dikin. Bêtir ji rewşa xwe ya niha gazinan dikin. Gazinên xwe li ba xwîşken xwe, birayên xwe dikin. Lê herî zêde gazinên xwe ji dilketiyê xwe re dibêjin. Heke keçik bê dilê wê hatibe zewicandin, pêvajoyê bi awayekî

²²⁴ Berbir, *Ji Dengbêj Fadiê Kufragî Destan û Çîrokên Kurdî*, r.67.

²²⁵ Farê, “Têlî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

hestiyar tê ziman. Him ji zewaca bêdîl, him jî ji malbat û welat dûrketin dibe sedema xemgîniyan.

“... ”

Sala par vî çaxî bejna xwenga te,
Fenanî zinarê orta Erzirimê,
Hosta bi şagirt çêkir,
Xwedî kolozê xwe xwar kirine dipesînin,
Tu dêhna xwe bidê sala par vî çaxî,
Meskenê xwenga te Bîngol bû,
Îsal jî pê ra Bûlanix e”²²⁶

Di vê strana Şakiro de, Gulê di temenekî piçûk de bê dilê wê bi yekî ji navçeya Mûşê Kopê re tê zewicandin. Piştî salekê Gulê biryara revîna ji malê dide û ji çol û bestan re, bi awayekî dizî berê xwe dide Bingolê, mala bavê xwe.

Jin, guherînên ku piştî zewacê û zarokanînê, di giyanê wan de çêdibin dibînin û ji xerabûna xweşikiya xwe gazinan dikan.

Strana “Xalê Cemîl” jî ji serî heta binî ve gazin e. Zewaca bêdîl û bi kesê pîr re û di ber qelen de “firotna jinan” ji bo jina kurd trajedî ye.

“... ”

Xalê Cemîl Xalê Cemîl
Xalê Cemîl wez gune me
Lo lo Xalê Cemîl min bi heyrano
Wele tu yê extiyarê dîno, ez gede me
Lo lo Xalê Cemîl emrê te yê
Çûye çil û pêncan wez çarde me
Lo lo Xalê Cemîl malşewitiyo
Tu yê ji min gera be
Wez ê stûxwar im bêçare me

²²⁶ Şakiro, “Gûlê Sosinê”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

Xalê Cemîl malşewitiyo
Wez ê ne pariyê devê murdarê fena te me
Xalê Cemîl ez gune me²²⁷

Di stranan de gelek caran jinên ku bê dilê xwe hatine zewicandin gazinên xwe dikin. Guhertinên di nava salekê de vedibejin. Ew guherîn guherîneke neyînî ye, ji ber ku ji keçikantiyê ber bi jinbûnê û kevanîbûne gaveke bêdil hatiye avêtin. Di vê mijarê de em dikarin hin sedemên din jî weha binirxînin. Bi awayekî giştî heger tu sedemên tendûristiyê nîn bin jin piştî zewacê bi salekê ducanî dibin. Zarokekî tînin. Rewşa wê ya azad ji holê radibe, civak bi çavekî din li jinê dinêhêre. Hêviyên mezin wek kevanîbûn, wek debara malê, wek mazûvantiyê bi jinê ve têne girêdan. Berpirsiyariyên wê zêde dibin. Ji aliyê fîzîkî ve jî jin qelew dibe, bi dergûşê (zarok) ve têne girêdan. Êdî him nav him jî peywira pêşîrên wê yên ku bi salan weke du aqût û almasên giranbûha bi xwe re digêrandin diguhere. “Sing û ber” dibin “paşil” û ji navgîneke erotîk dertên, dibin kaniya jinê ya zarokan. Derûniya jinan jî bi vê pêvajoyê re diguhere. Ji dewsa hestên ciwaniyê, hestên dayikîyê pêş dikevin.

Li bal jina kurd, sedema herî mezin ya bêbextiyê, qeder e. Jin di vê bêbextiya ku lê hatiye kirin de tu gunehê xwe nabîne. Lewma jî li ber Xwedê digere ku xeletiya ku kiriye jê re bibêje. Ji aliyê din ve, jin baş dizane ku ji zewacê veger nîne, weke “qeyda hikûmatê” ye. Lê dîsa jî bi pey xweziyan digere.

“... ”

Heger min bizanibûya qedera min ê li serê
Kotî şindoqê heramê mêran bûya.
Ez ê danê sibê rabûma ser postê nimêjê,
Minê qameta miriyê her du tiliya cotê bikira
Çavê vê qederê Rebiyo Rebiyo Rebiyo Rebiyo.
Xwedawo ez evdê te nebûm, min çi kir?
Te yê kirasekî êtîman bêmil û bêpastî *anî li min kir,

²²⁷ Hûseynê Farê, “Werdem Xanim” Deşîfrekirin: Zeki Gûrtür .

*Berê, dema ku cilê yekî/ê kevin dibûn, milê wî kincî jêdikirin û yê mayî didan zarokên sêwî. Di vir de jin dibêje ku: “Xwedayo, te çima ez şerpeze kirim.”

Te nîkaha vî kurê kerê, mînanî qeydeke hikumatê, anî lingê min kir.
Te derd û kulê dinyayê tamamî top kir,
Sê payek da tamamî, du payek para min kir.^{»228}

Di stranên kurdî de, têkiliya di navbera keçikê û diya wê, wekî jiyana rojane têkel in. Keçik gilî û gazinên xwe li bal diya xwe dikin. Keçik carinan berê xwe didin diya xwe. Wê bi bêdabûnê tawanbar dikin. Carinan jî alîkariyê jê dixwazin, da ku diya wan her li piştê wan bin, piştgiriya bidin biryarên wan. Bi taybetî jî di kêşeya zewacê de dê û keçik li hev nakin. Jin di navbera keçika xwe û mêrê xwe de dimînin. Di girtina biryara zewacê de wekî her kesî ew jî dixwazin ku keçikên wan bigihêjin mirazê xwe. Lê belê di hin rewşên awarte de, jin ji ber zextên civakî tevli biryara mêrê xwe dibe. Dîsa jî kesa herî nêzik ya keçikê diya wê ye. Di strana “Lawikê Metînî” de keçika ku ji zewaca wê re demeke kin maye ji diya xwe re kula dilê xwe dibêje û nerazîbûna xwe ya li dijî zewaca bêdil dixwe ser zarê kilamê. Ji bo ku bigihêje mirazê xwe tika ji diya xwe dike. Heke diya wê aliyê wê neke, dizane ku qelenê wê hatiye dayîn û ê di demeke kin de wê bibin. Dixwaze ku diya wê yekî bişîne pey Lawikê Metînî ku bê û keçikê ji bavê wê bixwaze. Heke naxwaze jî bila şev nîvê şevê bê û wê birevîne.²²⁹

“...
Lê lê dayikê, heyranê, de tu rabe
Bi xwe ke bi Xwedê ke roja şemiyê
Serê min bişo û xemla min bike...
Bisk û temborîkan li ber enîka min de çêke
....
Bişîne pey Lawikê Metînî, delalê malê
Bila bêye nava sing û berê min keçikê...^{»230}

²²⁸ Abdulbari, “Oro Kuro”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

²²⁹ Karapetê Xaço, “Lawikê Metînî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²³⁰ Kevirbirî, *Sedsala Qêrînekê Karapetê Xaço*, r. 98.

Keçik dizane ku êdî tenê du rê li ber wê hene. An ew ê bide pey dilê xwe û agahiyekê bigihîne dilketiyê xwe, an jî ew ê stûye xwe li ber zewaca bêdil bitewîne. Her ku diçe bêhna keçikê teng dibe. Ji ber bêsiûdiya xwe berê xwe dide felekê:

“... ”

Feleka me xayîn e, dîsa me dixapîne, naye domê

Hey domê”²³¹

Piştî van gotinan perda şermê ya di navbera dê û keçikê de diqete. Keçik hêviya xwe ji hatina dilketî nabire. Hêviyên xwe yên erotîk yek bi yek vedibêje. Dixwaze ku delalê malê ji nivê şevanê şûnde bê devê xwe têxe qirika wê, nava hilî, mircan û morîkên wê û heta binê qulpê guharên wê yên Heyderî maçî bike.

Di vê stranê de jinê, hêviya bextewariyê heya roja berî zewacê parastiye û li dijî zewaca bêdil serî ranekiriye. Tenê li ber diya xwe geriyaye. Lê wekî ku em di gelek stranên din de jî dibînin, keçikê tu sondên mezin nexwarine û negotiye ku ez ê ji bilî dilketiyê xwe bi kesekî din re nezewicim.

Wekî hemû kilamên kurdî, çîrokekê vê kilamê jî heye. Lê çîrok çawa diqede, ji kilamê diyar nabe. Bi gûmana mezin ev kilam jî çîroka têkçûyînekê vedibêje. Bêçaretiya keçên kurd ya dijî zewaca bêdil dinimîne. Em dikarin bibejin ku, keçikê gazinên xwe, ne ji kesekî din, ji diya xwe kirine. Ji ber ku di vî deraxê teng de tenê diya wê dikare alîkariya wê bike.

1.5. Porbirîn

Di çanda kurdan de por an jî gulîbirîna jinan bûyereke pir mezin e. Lewma jî gulî tenê di dema êşên mezin de dikarin bêne birîn.²³² Bi demê re porbirîn, gulîbirîn bûye têgeheke folklorî. Di gelek stranên ku qala şer û pevçûnên mezin dikin de em li vê têgehê rast tên.²³³ Her weha ji bilî gulîbirînê di gelek stranan de jina bêçare û reben ji xwe re “porkûrê, rûreşê” dibêje. Helbet wekî têgehên din, çîrokên van têgehan jî hene. Wateyên van têgehan li gor rewşan diguherin. Dema ku jin porê xwe jê dike, zayenda

²³¹ Xaço, “Lawikê Metnî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²³² Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Dengbêj Ûsivê Boronekî”, 15 Avrêl 2012, Semsûr (Adıyaman)

²³³ Nedim Dît, “Şiir ve Stran Tahlilleri-4”, www.Kovarabir.com. 31 Çile 2012.

xwe jî ji holê radike. Êdî xwe wekî keçikekê, jinekê nahesibîne. Ji vî aliyê ve porkurkirin protestoya li dijî jinbûnê ye. Ji bo jinan porkurkirina bi zorê, rûmetxistinek e. Cezakirina zayenda jinê ye. Ji kuştinê xerabtir e. Pîr Dîma di berhema xwe de, li ser vê mijarê de weha dibêje:

“Di nava êzîdîyan de, anegorî erf-adetên wan, eger keçek an jinek ji rêya xwe derketiye, porê wê kûr dikirin, rûyê wê tenî (ariya êzinga ya neşewitî) dikirin. Paşopê li kerê siyar dikirin û di nava gund de digerandin. Dînê êzîdîyan kuştina gunehkaran qedexe dike.”²³⁴

Ji bilî vê yekê di nava çanda kurdî de gulîbirîn, kezîbirîn, an jî porkurkirina jinan wekî ku me li jor jî gotibû dawera bobelatên mezin e. Dema ku em li stranên ku ev têgeh tê de derbas dibin dinihêrin, em bûyerên gelekî girîng dibînin. Her yek ji wan bi serê xwe trajediyek e. Kîngê ku êşeke mezin çêbûye, yekî gelekî hêja hatiye kuştin, an jî tevkujiyek çêbûye, jinan porê xwe jêkiriye. Porkurkirin, destnîşankirina şewata nava dilê jinan e. Îro jî di şînan de em dibînin ku jin an porê xwe dirûçikînin, an jî rûyê xwe bi nêynûkên xwe rêş dikin; xwe di nava xwînê de dihêlin. Dengbêjan jî di vegotina êş û xeman de, ev têgeh pir bi kar anîne.

“ ...

Hedê digot Gulê rebenê tu rabe em ê serê xwe kur kin.

Heft guzan dozdeh kêran

Seva cewabekî nebxêr hatiye dibêje li kezîkî wêran

Mala Emer Mala Şewêş

Li hev anîne qira şêran û mêran bê heywayê”²³⁵

Wekî ku di vê stranê de jî xuya dibe, jin rûmeteke zêde didin porê xwe. Ji ber ku por wekî nasnameya jinê hatiye pejirandin. Lewma jî tenê di rewşên awarte de porê xwe jê dikin. Ew tê vê wateyê ku êdi di dinyayê de tu tiştê ku jinê bextewar bike nemaye.

²³⁴ Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê, Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX.*, wer. Ezizê Cewo, weş. Do, Stenbol, 2011, r. 27.

²³⁵ Şakiro, “Mala Şewêş”, mp3, Deşifrekirin: Tekin Çifçi

1.6. Nifir û Dia

Di kilamên kurdî de nifir û dia beşeke girîng digirin. Dema ku keç û jinên kurd, dikevin tengasiyê, bê çareserî dimînin, berê xwe didin Xwedê. Destê xwe vedikin û ji bo qencan û qenciyan dia; ji bo xeraban û xerabiyên jî nifiran dikin. Bi taybetî nifir çeka destê jinan ya herî mezin e. Her nifirek wan wekî tîreke bi jehr e.

Li gor pêdiviyên rojane naveroka nifiran û diayan diguhere. Dema ku mirov li van dia û nifiran guhdarî dike, derbarê nixê civaka kurd de jî gelek agahî dikevin destê me. Ev nifir û dia bi serê xwe berhemên wêjeyî ne. Di nava xwe de herikbariyekê, aheng û melodyekê dihewînin. Wisa xweş hatine honandin ku, mirov ji guhdarîkirina wan çêjê digire. Di kilama “Xerabo” jî, di nava hestên tevlihev de ye. Ji aliyekî ve, bi dizî be jî, pesnê xwe dide û dibêje ku heke ya ku te ji xwe re dîtiye ji min çêtir be, bila li te helal be. Lê li aliyê din, nifirên mezin dike û dibêje ku ji bilî min kesek nebêje “Xerabo”. Di dawiyê de diayan ji bo kesên ku qala qenciya “Xerabo” dikin rêz dike. Naveroka nifir û diayê bi kar û barên rojane hatiye dagirtin. Ango dinyevî ye, ne axirî ye. Qala agirê dojhê nake. Jin hêvî dike ku qencî jî xerabî jî li vê dinyayê bersiva xwe bibînin.

"...

Xerabo, dîno, mi bihîstî tu zewicî, te ji xwe re yek dixwestî,
Heke ji mi çêtir be, bila li te helal be, li wî canî,
Ya na, ez ê tu nifira li te nakim, dûrîdest î,
Xwedê teala bike, Rebî,
Goştê canê te bihele, li hewa bimîne komek hestî,
Tu kwîr bibî, têkevî ber vî destî
Heçî ji Xerabê min re bêje: “Xerabo”,
Bila karîna û warîna zarokê nêr tu carê di mala wan de nabo,
Bila sed olçek genimê sor li binê Mêrdînê biçîne,
Li şwînê bila qerezîwana reş rabo,
Bila salekê bîne ser benderê, gêre bike û bidêre,
Ew jî jê re bi ka bo, kulmek zadê ji wan re safî nabo!
Heçî ji Xerabê mi re bêje: “Tu baş î, tu pir qenc î”
Xwedê teala bike, Rebî, kulmek garisê li piştê mala biçîne
Li şwînê sed olçek genimê sor hilîne,

Ji ofara binî, qîza şêxkî, axakî ji xwe re bîne,
Zikata malê vê salê bide min û bazê dila,
Em dê pê daweta xwe li dar xînin.”²³⁶

Nifir li gor jin û mêran diguherin. Hemû nifir li ser taybetmendiyan zayendî û pêdiviyên jiyanê hatine amadekirin. Daxwaza qebûlbûna nifiran ji xwedê tê xwestin. Daxwaza bi gelemperî ev e: Kesê ku bikeve nava du dilan, çar çavan, divê ji tiştên herî xweş yê jiyanê bêpar bimîne.

“ ...

Kevçiyê wî gulmastî ve,
Pêxarina wî pesariyê çolê ve,
Kirasê canê wî tuneve,
Herkê jinbe, sebabya bext-mirazê dike,
Pêrra canbe, parra kotî be,
Serraxa wê gûrrkî ve, binraxa wê postê jûjî ve,
Heft sala dergûşa ber milê qîzîn ve
Belkî destê xwe ji bext û mirazê min û kewa gozel bikşîne.”²³⁷

Nifirkirin çanda devkî tişteki neyînî û xwezayî ye. Her dema ku mirov dikeve tengasiyê û tişteki ji destê wî/wê neyê, serî li nifiran dide. Bi vî awayî hinekî bêhna mirov dertê. Bi rastî aliyekî nifiran yê derûnî jî heye. Dema ku nifir rû bi rû werin kirin, carinan bandorê li kesê ku nifir lê têne kirin dikan. Her kes xwe li van nifiran ranagre, hinek jê dev ji kirina xirabiyan berdidin. Kesê ku nifiran dike jî, ji ber ku hinekî dilê wî rehet dibe, serî li êrişên fîzîkî nade. Hinek ji van nifiran piştgiriya ji civatê distînin. Li gor civakê kesên xerab van nifiran li xwe heq dikan. Bi taybetî jî nifirên ku ji kesên ku dikeve navbera evîndaran hatine kirin, di stranan de bi awayekî edebî cihekî girîng digirin. Rewşa jiyan û pêdiviyên mirovên berê, bi awayekî xweş ji me re radigihînin.

²³⁶ Tawûsparêz, Hawar, j. 38, amd. Firat Cewarî, weş. Nûdem, Stockholm, 1998, r. 943.

²³⁷ Heciyê Cindî, *Folklorê Kurda*, amd. Frîda Hecî Cewarî, weş. Limûş, Yêrêvan, 2009, r. 119-120.

Nifir, gelek caran ji aliyê jinan ve hatine kirin. Lê wek mînaka jêr, ku Heciyê Cindî ji devê Gêncî Grîgoryan girtiye, nifirên ku ji aliyê mêran ve hatine kirin jî hene.

“ ...

Kî ku navbêna min û Êma min da fesadî dike
Bila mala wî ji mala der be
Konê wî ji kona time der be
Kerî-sûriyê wî evdalê xwedê tevî se û şivan
Ber leyfî û lêmiştê biharê şevînî û ger be
Kal û pîrê wî goîna xwedê serê çiyayê
Qereşdaxê mîrat şeveder be
Ezîzê wî mala goîna xwedê sal donzdeh mehan
Ber sekerata mirinê
Xule-xule xasîn û quranan time li ser be
Kîvî embarê wî goîna xwedê
Timî dûpîşk û merê zer be
Bila ew bimre roja mehşerê
Ser can û cesedê wî gotina xwedê
Nexune ciz quranê Xocê Xizire”²³⁸

Dema ku em bala xwe didin nifira li jor, em dibinîn ku ji kesê ku li vê nifirê rast hatiye re tu rê û rêbazên jiyanê namînin. Ji aliyê aborî, civakî û xwezayî ve hemû rê li pêşiya wî hatine girtin. Ji rê û rismên olî jî bê par tê hiştin. Lê kesên ku ji evîndaran re qencyê bikin jî diayên mezin digirin:

“ ...

Wele heçya her çar çava, du dila hev bigihêne
Bira cineta baqî çavê serê xwe bibîne
Bira çok de, cota lawa bi hev re bîne
Were were tu delal î”²³⁹

²³⁸ Cindî û Evdal, *Folklor Kurmanca*, r. 624-624

²³⁹ Akyol, *Ji Devê Nêrgiza Hemê, Hawîşana Pale, Zina Elîxan Zargotina Kurdî*, r. 72.

Nifirên mezin li mêrên ku careke din zewiciye hatine kirin. Ji bo jinekê, yek ji bobelatên mezin “hewîfî” ye. Tu jin bi dilê xwe naxwaze ku mêrê wê careke din bizewice. Lê hin mêr cara duyemîn dizewicin û jinê tînin ser jinê. Her du jin di malekê de li hev nakin, pev diçin. Her du jin jî mexdûr dibin. Jina pêşî jî ji ber vê bêbextiya ku lê hatiye kirin nifiran li mêrê xwe dike.

“... ”

Kuro dîno te ji kerbana, te ji becana yek ser mi da hanî,

Wele te navê wê’l navê mi danî

Wele ke ji min rintir e, li te bimbarek,

Ke ji min xirabtir e, bira kula Helebê, jana Mûşê

Bikeve mala bavê te wê salê carek,

Bira keryê mirîşka bimîne yek dîk û varik.

Bira ji keriyê pez bimîne berx û karek.

Bira ji kulfetê malê ji sed û sî bimîne yek tifalek,

Bira ew tifala jî tifala qîzîn be,

Bira li pişta çiyayê qaf seknandî be,

Bira marê kor hêlekana wê bihêjine.

Na na wele bira qijik û qertel çavê wê derîne,

Hêna xaliqê alemê, Rebê jorîn

Heqê min ji delalîkê dilê min bistîne”²⁴⁰

Wekî ku di nifirê de jî diyare, nifirên wisa hatine kirin ku hiş û aqilê mirov disekine. Heke nîvê wan nifiran jî pêk bê, xilasiya kesê ku li nifiran rast hatiye nîne.

1.7. Fedakarî

Fedakariya ji bo hezkiriyên di her kilamê de diyar dibe. Keçik baş dizanin ku gihaştina meqsed û mirazan ne ewqas hêsan e. Li pêşiya wan gelek astengî hene. Astengî li gor rewşê û herêmê duguherin. Carinan bira, dê û bav; carinan jî dijmin, axa û beg dikevin nava evîndaran. Lê ji gişan bêtir welatê xerîbiyê dibe marekî reş û dikeve

²⁴⁰ H.b. r. 65.

nava du dilan û çar çavan. Di strana Genc Xelîl de keçik fedakariya ku ji bo pismamê bike, pêş de eşkere dike:

“... ”

Wez ê kembera pişta xwe bişkênim

Bikim nal e

Bazinê xwe bişkênim

Bikim hûr bizmar e

Wez ê biskên xwe bibirim

Bikim ser kele doxhefsar e

Gavê berê min û Genc Xelîl têkeve

Welatê xerîban û xûrbetê

Xelk wê nebêje

Çi siwarekî kurd e

Bê kar û bar e”²⁴¹

Keçika dilketî ji bo ku evîndarê wê li welatê xerîbiyê, li hember xelkê nekeve şermê, ji xizêma pozê xwe heta kembera pişta xwe hemû xişrên xwe feda dike. Dîsa di berdewama strana Genc Xelîl de, keçik dibihîze ku pismamê wê li welatê xerîbiyê nexweş ketiye. Hêvî dike ku bigihêje ser pismamê xwe û wî bixemilîne:

“... ”

Ez ê pismamê xwe ji xewaka şîrîn rakim,

Xencirekî Salih Begê li ber de rakim,

Ez ê gîzmekî Koserî di linga kim,

Ez ê ebakî Besrayê bi mila kim,

Serê bav û bîra û der û cînar û gundî malîna

Tevîyan bînim bi qurban kim.

Piştî Genc Xelîl kurapê xwe nemînim rûdinyayê”²⁴²

²⁴¹ Karapetê Xaço, “Genc Xelîl”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁴² H.b.

Ev fedakarî helbet ne yek alî ye. Mêr jî ji bo ku, agirê evînê ku di dilê wî de vêketiye bitefîne, hespê xwe bi çargavî ber bi mirinê diajo. Şer carinan bi kesên xerîb re, bi axa û began re ye; lê carinan jî bi bav û birayên keçikê re ye. Lewma jî mêr heya ku jê tê naxwaze dilê evîndara xwe biêşîne. Ji dewsa ku bi birayên keçikê re şer bikin, li riyên aştiyane digerin. Di çareserkirina rakirina astengiyên li ber evîndaran de ji bilî şer, du rêbaz tene şopandin. Rêbaza pêşî dayîna qelen e. Mêr, qelen çiqas zêde dibe bila bibe, bi dayîna qelen qaîl e. Heke pirsgerêk bi dayîna qelen çareser nebe, dayîna keçikê ya bi awayê berdêlî tê rojevê. Di demên weha de hest û ramanên xwîşkê zava ne di bîra kesî de ne. Mêr dixwaze ku xwîşkê xwe wekî berdêlî bide birayên keçikê. Bi vî rengî bigihêje mirazê xwe.

“... ”

Lê lê malxirabê heft birayê te hene, heft xungê min,
Ji bona xatirê çavê te ez ê ji te re têkim berdêlî.”²⁴³

Jin, ji bo dilketiyê xwe yê girtî, di nava liv û tevgera xelaskirinê de ne. Bi biryar in, di serî de ê zêrên stûyê xwe bifiroşin, heke karibin ew ê bertîlan bidin. Heke bertîl nebin çareserî ew ê çekan bikirin û hewl bidin ku bi zorê, pismamê xwe ji hepsê derînin. Kılama Saliho mînaka vê angaştê me ye:

“... ”

Wey Saliho kurmam, wez ê bexçekî mala bavê xwe pîvaz kim
Ez ê ava helal û heram tev lê rast kim
Ez ê zêrê serê xwe bifroşim
Delalîkê dilê xwe ji hepsa Diyarbekira reş xelas kim.”²⁴⁴

²⁴³ Huseynê Farê, “Têlî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁴⁴ Eyşe Şan, “Salihê Kurmam”, *Ez Eyşe Şan im*, amd. Zeynep Yaş, Hilmî Akyol, weş. Enstîtûya Kelepûrê Kurdî, Duhok/Herêma Kurdistanê, 2009, r.145.

2. PÊVAJOYA ZEWACÊ

Zewac, di pêvajoya jiyana kurdan de, bi taybetî ji bo jinan, diyardeyeke gelekî girîng e. Divê zewac bi dilê wan be, bi hezkirin û evînê be. Jin zewaca bêdil, reva bi zorê qebûl nakin. Heke zewac ne bi dilê wan be, du rê li ber wan vedibin. Her du jî berxwedan in. Yek jê berxwedana sist (pasîve) e. Di vê berxwedanê de jin, tevî ku bi kesên ku ne bi dilê wan in re dizewicin jî, dikarin vê zewaca bêdil li xwe heram bikin. Dikarin heya mirinê kirasê reş ji xwe nekin. Dikarin heya ku serê xwe danîne ser axa sar, şidika reş ji eniya xwe venekin. Carinan jî xwe lal dikin. Bi vî rengî şîna xwe daîm dikin. Berxwedana din jî çalakî ye. Jin, li dijî adet û toreyan derdikevin, li hember dê û bavê xwe radibin, çare hebe bi awayekî, bi dilketiyê xwe re direvin. Çare nîn be, mirinê ji zewaca bêdil û bindestiyê çêtir dibînin. Xwe bi kêrekê an jî guleyekê dikujin. Xwe darve dikin, ji neqebekê wer dikin, xwe davêjin çemekî an jî goleke.²⁴⁵

Heke keçik bi darê zorê bi yekî din re bê zewicandin jî evîn namire. Di şaxeke destana “Binevşa Narîn û Cembeliyê Hekarê” de, Binevş naxwaze ku bi Derwêş Axayê kal û zordar re bizewice, lê piştî ku Derwêş Axa wê bi zorê direvîne zarokê wan çêdibe. Binevş navê dilketiyê xwe Cembelî, li zarokê xwe dike. Cembeliyê mezin jî dev ji evîna xwe bernade. Digel ku ew kurê Mirê Hekarê ye jî, dev ji mal û malbata xwe berdide, dikeve dilqê şivanan, kulavê şivanan davêje ser milê xwe, bi salan ji Derwêş Axa re şivantiyê dike. Di dawiyê de Binevş û Cembelî bi hev re direvin.²⁴⁶ Li gor Mahmut Begik, di kilaman de zewaca kesên evîndar gelekî kêr e. Dema zewac çêbû evîn jî ji ser ziman xelkê dikeve. Destan/kilama Cembelî û Binevşa Narîn yek ji van mînakên e. Ya din jî kilama “*Miho*” ye. Têliya Rihanê rojekê Mihemed ango Miho dibîne, dibe evîndarê wî. Li ser wî kilamê çêdike. Miho bi keçeke din re dizewice, dibe bavê çar zarokan. Lê li aliyê din Têlî nazewice, li ser evîna xwe dimîne. Piştî ku ev evîn bi nav û deng dibe, maqûlên wê demê diçin Têliyê ji bavê wê dixwazin û wekî jina diduya bi Miho re dizewicînin. Lê ev kilama kul i ser Miho hatiye gotin bi dengê Fatma Îsa di nava kurdan de belav bûye.²⁴⁷

Dem a ku zewac pêk neyê û bi awayekî mirin tê de hebe, bûyer dibe kilam, dibe çîrok, dibe destan û dikeve nava dîwanên dengbêjan.

²⁴⁵ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Dengbêj Êsivê Boronekî”, 12 Reşemî 2012, Semsûr (Adiyaman)

²⁴⁶ Miradê Kinê, “Binevşa Narîn û Cembeliyê Hekarê”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁴⁷ Mahmut Beğik, “Fatma Îsa: Dengbêja Kurd ya Gelerî”, www.kovarabir.com. 15.08.2012

Helbet zewacên bi dil jî hene. Xort bi rêya stranekê evîna xwe ji keçikê re eşkere dikin û keçik jî bi kilamekê bersivê didin xortên evîndar.²⁴⁸ Paşê keçik tê xwestin û pêvajoya zewacê dest pê dike. Wê demê kilama ku ji aliyê evîndaran ve hatiye afirandin dikeve nav dawet û dîlanan.

2.1. Hevnasîn-Hevdîtin

Di nava keç û xortên kurdan da derfetên hevnasînê kêr in. Lê dîsa jî çend derfetên ku keç û xort hev bibînin hene. Keç dema ku diçin kaniyê, dizanin ku xort jî li derdora kaniyê ne. Lewma jî keçik, berî ku biçin kaniyê xwe dixemilînin. Cil û bergên xwe yên xweşik li xwe dikin. Li derdora kaniyê û li ser rê hev û din dinasin. Demeke kin be jî bi hev re dipeyivin. Ji bilî kaniyê, dema ku li nava erdan dixebitin, li dawetan û cejnan jî derfetên hevdîtinê çêdibin.²⁴⁹ Ev hevdîtinên piçûk ku li ser rêya bêriyê, kaniyê, li ber pez an jî li çolê çêbûne, ji folklor û helbesta kurdî re bûne navgînên sereke.²⁵⁰ Keç û xort, di dawetan de dikevin govendê û destê hev û din digirin. Di van hevdîtinan de hin sozan didin hev û din.

Dema ku keç û xort tîn ba hev, piranî ne bi tenê ne. Li ba wan kesên sêyemîn jî hene. Ew kesên sêyemîn bi piranî xwişk an jî hevalên keçikê ne. Dema ku keç û xortek li cihekî xalî bi tenê li ba hev bêne dîtin, malbata her du aliyan jî ê bikeve şermê. Di rewşeke weha de heke her du alî jî bixwazin, di demeke kin de daweta wan kesan tê çêkirin. Lê dema ku ji her du malbatan aliyek ji ber hin sedeman (aborî, civakî, siyasî, olî û hwd.) li dijî zewacê derkeve, di navbera her du malbatan de gengeşî û alozî derdikevin. Carinan kuştin jî pêk tîn û dibe sedema şerê navbera eşîr û malbatan. Malbata lawik bar dike. Malbata keçikê jî di demeke kin de keçikê dide mêrekî din. Ew mêr piranî ji keçikê mezintir e. Çend taybetiyên wî kesî hene. An jina wî ya berê miriye, an jî wek jina duyemîn, sêyemîn bi keçikê re dizewice. Heke ne ji herduyan yek be, em ê bizanin ku kêmasiyeke wî ya fîzîkî (wek kor, qop, tetirxamî û hwd.), tendurîstî (dîn, gêj, nexweş û hwd.) heye. Bi kurtî ne kesekî normal e. Jixwe civak jî li dijî zewaca kesê “normal” û “keçika navderketî” ye.

²⁴⁸ Prens Süreyya Bedirxan, “Kürt Kadını ve Sosyal Rolü”, amd. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 245.

²⁴⁹ H.b. r. 289.

²⁵⁰ Mohammed Mukrî, “Kürtlerde Evlilik”, amd. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 282-310.

Ji aliyê din ve ev qewîmînên ku li jor hatine rêzkirin, rewşên hestiyar dertînin holê. Jin serpêhatiyên xwe dikin klam û ji kesên nêzikî xwe re dibêjin. Di van kilaman de hestên pak ku dilê jinê hûngavtine rêz dibin. Ji ber ku dilketiyê wê ya miriye ya jî konê xwe ji nava konan bar kiriye. Paşê ev stran bi awayekî li nav gel belav dibin. Di destê dengbêjan de barekî hunerî û wêjeyî hildidin ser milê xwe û ji nifşên nû re dibin mîrateke devkî ya bêhempa. Yek ji van serpêhatiyên strana Hesênê Mûsa, ku gelek şaxên wê hene, ye. Yek ji van şaxan di sala 1943an de, di kovara Ronahiyê de çap bûye. Di vê stranê de diyar dibe ku malbata keçikê dewlemend e, lê rewşa malbata Hesênê Mûsa ne diyar e. Her du evîndaran li cihekî xalî hev dîtine û demek li ba hev rûniştine. Hinek bi hevdîtîna hesiyane û ev yek bûye sedema trajediyekê. Di stranê de hevdîtîna weha tê vegotin:

“... ”

Qîz û xortê gundê me kişiyên hûrmaziya

Ez û Hesênê Mûsa me ji xwe re kir henek û laqirdiya

Destê Hesênê Mûsa li morî û mircanê min geriya

Em ji xwe re qasekî rûniştin, pê biliya

Carkê tîfîngê ji azmanê hefta teqiya

Stûyê Hesênê Mûsa li ser kaba min rebenê dixeliya

Heywax heywax heywax mala minê

Heyf û xebînetê çavê reş û belek ax ketinê

Mehra mîra li min heram be xeynî Hesênê Mûsa li dara dinê²⁵¹

Wekî ku di vê stranê de jî diyar dibe, hevdîtîna li ser daxwaza her du aliyan pêk tî. Evîndar dilpak in, tu armanca wan ya “xerabiyê” nîne. Heke hebe jî ev yek di stranan de bi awayekî hunerî hatiye pêşkêşkirin.

Di gelek stranan da keçik an jî bûk, ji ber ku dema xwe bi dilketiyên re derbas dikin, ji kar û barên malê dereng dimînin. Ev yek jî di nava malê de dibe sedema nerazîbûnan. Jin him ji bo ku rê li ber van nerazîbûnan bigirin, him jî ji bo ku şik û gûmanên maliyan ji xwe dûr bixin serî li gelek rêbazan didin. Ji van rêbazan ya herî erzant û navdar “derew” in. Bi vî awayî him dilketî him jî jin, ji xetereyan tîna parastin.

²⁵¹ Stranvan, Hesênê Musa, Ronahî, j. 13, r. 2. amd. Rênas Jiyan, weş. Belki, Diyarbekir, 2010, r. 226.

Jin ji derengmayîna xwe ya malê şivan berpirsiyar dikin. Şivan pez dereng aniye bêriyê.²⁵² Carina jî pezeke ku ji malê reviyaye, tawanbar dikin. Derewa herî navdar jî qetîna morî û mircanan ya li çolê û dema ku ji bo berhevkirina wan çûye heyfê ye. Dema ku jin dikevin tengasiya derewan, hevalên wan digihêjin hawara wan:

“... ”

Hevalê me, cînarê me pezê xwe dotin,
Zerî meşiyane, daketine nava kona,
Ez û gede lawikê xwe ketine kêf û henek û laqirdiya,
Lê lê Zerî domamê!
Herkê kotî noxsanê mêra pirs li te kir,
Bê serê te da reş be, kondre giran bûn,
Tuyê çûbûyê nava bacêr kondre giran bûn,
Peniya zer kotan,
Katoşkê giran bû, qûl bû rijiya,
Zenda zer ranegirt, mircan qetiya,
Kete nava hûrdeviya,
Heta min top kir, serê te reş be,
Roja min qediya.”²⁵³

Jin bi vî rengî amadekariya xwe ya bersivên ku bidin mêtên xwe dikin. Lê divê em ji bîra xwe dernexin ku, ev hemû fantezî ne. Jinê di ber xwe de afirandine. Ev gotin û rastiya civakê li hev nayên. Lê aliyekî van kilaman yê derûnî jî heye. Jin bi kilaman hest û daxwazên xwe vedibêjin. Bi vî rengî dilê xwe hinekî rehet dikin.

2.2. Şertdanîn

Yek ji taybetiyên kilam û destanên kurdî, danîna şertan e. Di jiyana rojane û pêvajoya zewacê de şertdanîn, kêr zêde dertê pêşiya her mêtî. Hinek malbat beriya dayîna keça xwe pere, zêr, çek an jî kirîna alavan wekî şert datînin. Lê şertên gelekî

²⁵² Ehmedê Bêrtî, “Derwêşê Evdî” mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁵³ Cindî û Evdal, r. 426-427.

giran jî hene ku sedemên wan yên taybet hene. Carinan ev şert dibin sedema afirandina destanan. Gelek aliyên girîng yên şertdanîne em dikarin bijmêrin.

1) Ji aliyê wêjeyî û civakî ve danîna şertan û hewldanên bicihanîna wan: Ji bo ku şert pêk bên, gelek caran pêdivî bi mûcîzeyan heye. Ev jî tempoya klamê bilind dike û daxwazeke mezin ya guhdarîkirinê di nava guhdaran de peyda dike. Guhdar tiştên ku derveyî hêza wan in, ji leheng hêvî dikin. Bi xwe jî carinan bi olanan piştgiriyê didin dengbêj. Dengbêj heya ji wan tê, şert û mercên giran ku li pêşiya leheng hatine danîn, bi dubarekirinê dixin bîra guhdar. Bi vî awayî hestên mêranî û qencyê di nava civatê de ava dikin. Dengbêj jî di vê pêvajoya dirêj de derfeta pêşkêşkirina hunera xwe dibîne.

2) Ji bo ceribandîna danîna şertan: Bi danîna van şert û mercan keçik û dê û bavên wê dixwazin ku namzetê zava biceribînin. Başî, qencî û mêrxasiya wî bi çavên xwe bibînin. Ew rêbaz di gelek çîrok û destanên gelên din de jî xuya dibe. Di destan û çîrokên kurdî de navgînên şert danîne gelek in. Di gelek destan û kilaman de revandina hespekî çê, dibe mijara şertdanîne. Em dikarin destanên Binevşa Narîn û Cembeliyê Kurê Mîrê Hekarê û Kerr û Kulik wekî mînaka vê yekê bidin. Çûyîna şer jî şertekî ji şertên zewacê ye. Heke Derwêşê Evdî neçe şer, nikare bi Edûlê re bizewice.²⁵⁴

3) Di karên rojane de ji leheng sûd wergirtin: Di bin vê xalê de gelek pirsgerêkên civakî, aborî û siyasî hene. Di hin stranan de axa û beg dayîna keçika xwe, ji bo armancên xwe yên siyasî û xurtkirina desthilatiya xwe bi kar tînin. Di rastiyê de axa û beg dema ku li dijî zewacê bin, ji aliyekî ve naxwazin ku dilê keçikên xwe bihêlin, ji aliyê din ve jî dixwazin ku ji bêgaviya dilketî sûdê wergirin. Bi gotineke din axa, dilketiya dişînin ser rîya çûn û nehatîne.²⁵⁵

4) Ji bo xurtkirina destanê danîna şertan: Şertên ku hatine danîn çiqas dijwar û zehmet bin destan an jî çîrok ewqas xurt dibin. Ji bo leheng bicihanîna şertan êdî dibe pîvana rûmetê. Axa li gor kevneşopîya berê, ji bo ku rûmeta neyarên xwe li erdê bixin, lehenga dişînin pey talanan. Talan, ji bo yê ku talan kiriye pîvana mêrxasiyê ye; ji bo yê ku hatiye talankirin jî şermeke mezin e. Wek ku li jor jî hat qal kirin, revandina hespan talana herî mezin e. Beg û axa bi jêhatibûna hespên xwe pesnên xwe didin. Leheng jî ji bo ku bigihêjin mirazê xwe divê hespê ku baş tê parastin birevînin. Carinan leheng, bi salan ji axa, beg û mîran re şivantiyê, xulamtiyê dikin. Carinan jî ev xulamî, şivantî, ji bo dîtina keçika malê ye. Pîrî caran jî ji bo afirandina derfeta revandina hespê mîr û axa

²⁵⁴ Ömer Uluçay, Derwêşê Evdî Destanî, r.59.

²⁵⁵ H.b. r.60.

ye. Dengbêj heta ku ji wan tê wî hespî weke gencîneyekê vedişêrin. Dizanin ku piştî qefaltina hespê destan berjêr dibe. Kelecan û miraça guhdaran kêmbê.

5) Bi *qewlê nedanê* danîna şertan: Bavê keçikê dema ku naxwaze keça xwe bide kesekî ji statûya xwe kêmtir, şertên ku pêkhatina wan ne guncav e datîne ber dilketî. Bi vî awayî dixwaze ku lawik dev ji keçika wî berde. Di destana Ferhat û Şîrîn de mîr, qûlkirina çiya û anîna avê ji Ferhat dixwaze. Di çîroka “Lûr de lûr” de dilê keça Axê Zelxê, dikeve şivanê malê Heso. Heso jî ji Zelxê pir hez dike. Lê belê bavê Zelxê naxwaze ku keçika xwe bide şivanekî. Lewma jî şertên giran datîne ber Heso. Heso hemûyan bi cih tîne. Axa dibîne ku rê namîne, wek şertê dawî silimeke (derence) bilind çêdike, lingekî wê silimê jî sist dihêle. Ji bo ku dema pez pê lê kir bişikê û pêre were xwarê. Silimê dibe li nêzika çem datîne. Paşê bang li Heso dike. Jê re weha dibêje: “Heso, tuyê herî li ser pêlika jor bisekinî û li bilûra xwe bidî. Pez jî ê xwêkirî be. Heke tu karibî mîha yek bi yek hildî ba xwe, ez ê Zelxê bidime te.” Hesen dest pê dike û li bilûrê dide. Zelxê dibîne ku her ku pezek pê li lingê silimê yê şikestî dike, dikeve xwarê. Bi dek û dolaba bavê xwe dihise. Li ser vê yekê bang li Heso dike:

“... ”

Lo lo şivanê Çemê Reş,
Şivanê ku deng ji kevir û kuçikan tîne,
Te çawa ji axê bawer kir.”

Li ser van gotinên Zelxê, Heso jî bi fena axê dihise. Ew û Zelxê bi hev re xwe ji neqebê davêjin xwarê.²⁵⁶ Wekî ku di vê çîrok/kilamê de jî xuya dibe, danîna şertên giran her gav rê li ber trajediyan vekiriye.

2.3. Pirzewacî-Hewî

Berê di nava kurdan de, ji ber hin sedemên wekî kêmaniya perwerdehiyê, bihêzbûn, zêdebûn, parastin û kar û barên debarê, zewacên di temenê piçûk de gelek bûn. Berê keçik di derdora 12-15 saliyê, lawik jî derdora 16-20 saliyê dihatin zewicandin. Lê belê bi demê re temenê zewacê jî dirêj bûye. Zewac, piranî di nava

²⁵⁶ Vrtanes Papazyan, “Lûr De Lûr”, Tiroj, s. 8, j. 45, Stenbol, 2010, r.58-60.

pismam û dotmaman de çêdibin. Malbata keçikê naxwaze ku keça xwe bide yekî xerîb. Wek hemû civakên Rojhilata Navîn, di nava kurdan de jî, kêm be jî pirzewacî tê ditin.²⁵⁷ Li gor statûya kesan û demê rewşa pirzewaciyê jî diguhere. Îro di nava jîyanê de pirzewacî bêtir di nava civakên ku zêde bi ola îslamê ve girêdayîne de tê ditin. Zewaca zêde wekî wecîbeyeke olî tê ditin. Berê serokên eşîran ji ber sedemên siyasî, bi çend jinan re dizewicîn û gelek zarok ji wan çêdibûn. Îro rewş hinekî guheriye. Pirzewacî êdî kêmtir dibe. Lê belê piştî ku jina yekî dimire, mêr bi piranî careke din dizewicin. Berevajî vê yekê ji jinan beşeke piçûk careke din dizewicin.²⁵⁸

Ew kêşeya civakî, xwe di gelek kilamên kurdî de dide der. Jinên ku bê dilê xwe zewicîne, yan jî hewî hatine ser wan, gelekî gazin û nifiran li mêrên xwe dikin. Di strana Ehmedê Ronî de Besna, nifiran li dê û bavê xwe dike û dibêje ku, bila dê û bavê min xêrê bikin, lê qet nebînin. Nifiran dike, ji ber ku ew nedane kesê ku jê hezkiriye, ew dane kesekî xwedî heft jinan, heftê salî. Hinekî din jî pêşda diçe û dibêje ku diran jî di dev de nemane.²⁵⁹

Gelek jin li dijî pirzewaciyê, hewîtiyê dertên. Lê belê dema ku jin ji mêrekî hez bike, bi hewîtiyê be jî, wek jina diduyan, sisêyan be jî dixwaze ku bizewice. Strana “Zerga” ku di serî de ji aliyê dengbêj Hîseynê Omerî û Miradê Kinê ve hatiye gotin, ji bo vê mijarê mînakeke hêja ye. Çîroka vê stranê bi kurtî weha ye:

Dilê Zergayê dikeve Mihemedê Axê. Zerga agahiyekê ji Mihemedê Axê re dişîne da ku bê û wê birevîne. Mihemedê Axê jî xwe amade dike ku bê û Zergayê birevîne. Tevî hevaleyê xwe dide ser rê. Dema ku nêzikî mala Zergayê dibin tirsek dikeve nava dilê Mihemed. Ji ber ku birayên Zergayê peyayên zor in, Mihemed poşman dibe û bi şûn de vedigere. Careke din jî bi pey doza revandina Zergayê nakeve. Ev serpehatiyê rast e. Dîroka vê bûyerê ne dûr e. Mihemedê Axê di dema şewata li sînemaya Amûdê de, ji bo ku zarokan xilas bike hewl dide. Çend heban xelas dike. Di cara dawî ya çûyîna hûndirê sînemayê de ew bixwe jî di nava agir de dimîne û dimire.²⁶⁰ Şerefxan Cizîrî vê bûyerê bi awayekî din vedibêje. Li gor Cizîrî, meseleya revandinê ne rast e. Mihemedê Axê, mezinê eşîra Deqoriya ye. Zilamekî dewlemend e û bi bejn û bala xwe lihevhatî ye. Zewiciye û li Amûdê (Binê Xetê) dijî. Zerga jî jineke ji eşîra Deqoriya ye lê ne ji mezinên eşîrêye. Ew jî zewicî ye. Zerga, rojekê ji ber evîna xwe hewl dide ku dibêje

²⁵⁷ Bois. *Kürtler, Kürdistan*, r. 130.

²⁵⁸ Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, r. 311-313.

²⁵⁹ Nizamettin Ariç, “Ehmedo Ronî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁶⁰ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Ehmed Kurdî”, 25 Adar 2012, Mêrdîn.

dîwana Mihemedê Axê. Li wir kilama xwe dibêje. Paşê jî dengbêj lê zêde dikin.²⁶¹ Lê rastiyeke heye ew jî kilam e:

“ ...

Mihemedê Axê, tuyê sê jina bînî, ya çaran, wez ya te me lo lo
Ax li mino lo lo,
wez ya te me lo lo”²⁶²

Em dizanin ku gelek stran li ser evînên qurmiçî hatine gotin. Jin gazinên xwe ji mêrên ku bi keçeke din re zewicîne dikin. Poşmaniya xwe ya li dijî zewaca bêdil eşkere dikin. Him jin him jî mêr poşmaniya xwe vedibêjin. Lê dizanin ku êdî pir dereng e.

Sedemên zewaca duyemîn, sêyemîn gelek in. Zewacên bêdil, mirina jinê, tunebûna zarokan, tunebûna lawikan, pîrbûna jinê, ji nû ve evîndarîbûn û hwd. Dema ku du jinên mêrekî çêdibin, jin dibin hewiyên hev. Hewî di hemû stranan de motîfa xerab in. Di hewîtiyê de ji aliyê her du jinan ve jî gelek dijwarî hene. Gelek caran di nava wan de şer û pevçûn dertên. Di têkiliya nava wan de mêr giraniyê bide aliyê kîjan jinê, ya din di bin zextan de dimîne. Mêr jî bi awayekî civaknasî pişta jina nû digirin. Ji ber ku jina ku dawiyê bê li ber dilê mêr şîrîntir e. Kê caran mêr pişta jina kevin digirin. Jina ku dawiyê hatiye zorê dide jina berê. Lewma jî jina berê û heke hebin zarokên wê, ji damariyê hez nakin. Jin, bi awayekî xwezayî, hesûdiya hevûdin dikin. Mêrên “bêdad” jî tahdê li her duyan dikin.

Digel hemû zehmetiyan jinên evîndar bi hezkirina mêran bawer dikin, her tiştî didin ber çavên xwe û hewîtiyê dipejirînin. Kilamên ku lihevkirina jin û mêran diyar dikin bala mirov dikişînin. Di van kilaman de jin û mêr stranan davêjin ber hev:

“ ...

De tu were ramusanekê vê navrojê min merûmê Xwedê de,
Lê hema ez ê bextê te ra zewicî me
Lo lo gede

²⁶¹ Tekin Çiçî, “Hevpeyvîn: Şerefxan Cizîrî”, 5 Tîrmeh 2012, Mêrdîn.

²⁶² Miradê Kinê, “Zerga”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çiçî

Bejna te zirav e, ji dilê min ra dar e, ji dara biyê
Ez ê bona te wî dengî,
Kilamê te yê şîrîn
Ez ê daw delingê xwe hildim bême ser hewiyê”²⁶³

2.4. Mêrê Xirab

Mêrên xirab her bûne sedema nerazîbûnên jinan. Ew mêrên wisa ne ku ji destê jinan bê kêliyekê jî li ba wan nasekinin. Ji aliyê civakî, derûnî û fizîkî ve dilê mirovan jê li hev dikeve. Ew bextreşîya jinê dibe sedema afirandina kilaman. Jin, di hin stranan de ji destê mêrê xirab dihetikin. Dixwazin ku vegerin mala bavê xwe. Lê belê ji ber kevneşopîyan malbata jinê li keçîka xwe xwedî dernakeve. Bi taybetî bav û birayên jinê vegera jinê ya mala bavê nebaş dibînin. Lê diya keçîkê hinekî bi rehm tevdigere. Têkiliya di navbera hemcinsan de li vir xuya dibe. Jina ku ji mêrê xwe direve, xwe dispêre diya xwe an jî xwişka xwe. Jin di stranan de qala zextên fizîkî nakin. Jinên ku ji ber mêrê xwe direvin, wek sedema sereke zewaca bêdil nîşan didin. Li gor jinan, dê û bavê wan, bêyî destûra keçîkê, ew dane kesekî jê mezintir, piranî jê pîrtir.²⁶⁴ Mêrik him pîr e him jî hov e. Ji hest û daxwaziyên jinê qet fêhm nake. Tiştê ku dizane pere ye, bi pereyên xwe keçîka herî ciwan û bedew ji xwe re tîne. Xema wî ne bextewariya jinê ye, ew li bextewariya xwe dinihêre. Li gorî kilaman, mêrên ku ji hest û daxwazên jinê yên zayendî û derûnî re nabin bersiv, mêrên herî xirab in:

“...

Kawikê min hatibû gund

Dilê mi di tê de

Heft salî da ez dixwestim

Min nedanê

Xwedê bi dê bavê mîn re

Qebûl neke qe hilnede

Ez dame mêrê xirab kotî, miskînî, nemerdî, heramî mêrê xwe”²⁶⁵

²⁶³ Cindî û Evdal, *Folklorê Kurmanca*, r. 455.

²⁶⁴ Şakiro, “Qaza Min”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁶⁵ Şakiro “Keçîkê”, Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

Paşê di kilamê de li dîjî zewaca bêdil serhildanek, protestoyek dest pê dike.
Biryarên giring têne stendin:

“ ...

Minê ji derdê dilê rezîl
Nexşê Çîn û Maçîn tev jibîr kir
Ji kotiyê mêran ra tu mal nekir.”²⁶⁶

Jin baweriya xwe bi mêrên tirsonek nayînin. Ew texmîn dikin ku dê li ku derê çi bê serê wan. Raza xwe li ba kesên ku bê bawerin eşkere dikin. Bêbaweriya raste rast dibêjin. Lê belê ji bo xatirê “dilê rezîl” dixwazin ku şensekî bidin dilketiyê xwe.

“ ...

Êlê şêxê mino wele dilê minê
Di yekî de heye navê wî Nusredîn e
Yadê rebenê wele bi eslê xwe
Seyîd e qebraxo ditirse
Ji xema dilê min re kezebkeçik e
Hawara Xwedê wele sebra min heye
Ez ê soz û qewlê Rebî pê re deynim
Lê dayê rebenê wele gava
Bê û min ji xwe re birevîne
Em ê heta Dara Kurê Rewanê herin
Ew ê gaziya şivan û gavanê
Eşîrê gundiya bi pey me bê
Lê tirsê min ê ji wê tirsê
Wê min di cî da bihêle û bireve
Dîsa kor poşman bi ser mala
Wî qebraxê bavê min da vegevine”²⁶⁷

Zewaca bêdil her dem di navbera jin û mêran de bûye mijara nîqaşê. Lê ev nîqaş di stranan de yekalî ye. Yê gazinan dike her jin e. Dibe ku di hin stranan de hebe lê min

²⁶⁶ H.b.

²⁶⁷ Huseynê Farê, “Nusredîn Xatoyê Şelmoyî”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür

heya niha di tu kilaman de nedîtiye ku mêran li ser jinên xwe yên xerab kilam gotine. Berevajî vê yekê di gelek kilaman de jin ji mêrê xwe yê xerab gazinan dikin. Gelek caran nifiran dikin. Ji van nifiran de bavê keçikê bi xwe jî para xwe distînin. Helbet ev yek ne belasebeb e. Jin di temenê piçûk de hatine zewicandin. Ew zewac bi piranî zewacên bêdil in. Mêr gelek salan ji keçikê mezintir in yan jî keçik ji bo qelen hatiye dayîn. Hîn gelek sedemên din jî em dikarin rêz bikin. Jinan jî wekî her carê nerazîbûna xwe bi kilaman aniye ser zar û zimanên xwe. Mînakek ji van kilaman jî kilama bi navê *Kewa Gozel* e. Beşek ji vê kilamê weha ye:

“....

Kewa gozel dane kotiyê mêra

Nola gamêşê bizîrkirî,

Mêş û moz rahêlnê, xwe bavê heriyê, çemurê, gerînekê”²⁶⁸

Tevgerên mêrê xirab diyar in, civak guh nade van kêmaniyên mêran. Lê dema ku jinek ji xeta ku civakê jê re diyar kiriye derkeve, heqê wê rasterast kuştin e. Lê belê hin stran hene ku di wan de, digel ku jin li gor kevneşopiyên civakê tevnagerin jî, civak li kirinên wan xwedî derdikeve. Bi ser de hin caran hewayeke mîstîk lê bar dike û weke “dayîna Xwedê” dibîne. Strana Zembîfroş di vê mijarê de mînakeke gelekî balkêş e. Gelek şaxên vê stranê/destanê hene. J.S. Musaelyan deh şaxên Zembîfroş berhev kirine û di sala 1983an de çap kirine.²⁶⁹ Bi kurtî destan weha ye:

Zilamekî feqîr heye. Ji bo ku debara jin û zarokên xwe bike zembilan çêdike û li Farqînê (Sîlvan) difiroşe. Dîsa rojekê ji bo firotina zembilan diçe Farqînê. Li wê derê jina mîr wî dibîne û dilê wê dikeve Zembîfroş. Xatûn bi nermî heya bi zextan û bûxtan bi gelek rêbazan dixwaze ku bi Zembîfroş re dilê xwe bike yek. Lê Zembîfroş her carê bi hin hincetan daxwazên Xatûnê paş ve vedigerîne. Di navbera her duyan de gelek axaftin derbas dibin. Di dawiyê de Xatûn bi awayekî jina Zembîfroş dixapîne û dikeve nava ciyê Zembîfroş. Zembîfroş bi vê yekê dihese û ji Xwedê dixwaze ku rihê wî

²⁶⁸ Cindî û Evdal, r. 470.

²⁶⁹ J.S. Musaelyan, Zembîfroş- Poema Kurdî û Şaxên wê Yên Edebî û Folklorî, vgz. Rohat Alakom, weş. Nûdem, Stockholm, 1994, r. 86.

bistîne. Li gor destanê Xweda vê daxwaza Zembîlfroş bi cih tîne û rihê wî jê distîne.
Paşê jî Xatûn dimire.

Ev destan ji aliyê gel ve tê hezkirin û bi şaxên cuda di nava gelê kurd de heya îro
tê gotin. Di salên dawî de hunermend Şivan Perwer û Gulistanê ev stran ji nû ve bi
awayekî nûjen xwendine. Beşek ji vê stranê weha ye:

“ ...

Zembîlfroş zembîla tîne
Delalo zembîla tîne
Kolan bi kolan digerîne
Nan û dahnê pê distîne
Zarokan pê ditevrîne

Gava ew zembîla tîne
Xatûn li bircê dibîne
Bi eşqa dil dihebîne
Aqil diçe sewda namîne
Ha dil were, ha dil were
Kesê ji dil nekî bawere
Ji mirovantî hatiye dere
Xatûn :
Zembîlfroş lawikê feqîr e
Were ser doşeka Mîr e
Bidim te guliyên herîr e
Lawîko ez evîndarim
Zembîlfroş:
Tu Xatûna li bircê û van î
Li ser textê û li ser seran î
Tu ji min re nabî kevanî
Xwedî zarokê û eyalim
Zarok tazî û birçî li malim
Xatûnê ez tobedar im²⁷⁰

²⁷⁰ Şivan Perwer û Gulistan Perwer, “Zembîlfroş”, Ses Plak, 1992.

Hin keçikên wêrek, daxwaza bihevrebûnê eşkere ji mêran xwestine û bi bûxtan û gefan wêrekiya mêran jî pîvane. Di strana Bişêriyo de, Keçika Baravî hinekî din pêş de diçe û dibêje ku Bişêrî wê di nava nivînan de nikaribe li ber daxwazên wê bisekine. Ev rêzikên li jêr vê yekê piştrast dikin.

“ ...

Baraviyê go Bişêriyo heyran,
Şev e, hay min şev e,
Minê cî balgehnan danî lo tevî hev e,
Tirsî minê lawikê Bişêriyê
Ji ber keçika Balaviyê bireve”²⁷¹

Di hin kilaman de digel ku zewac ne bi dilê keçikê ye jî, keçik li ber biryara dê û bavê xwe serê xwe ditewîne, dizewice, dikeve nava nivînan mêrê xirab. Lê belê mêrê xirab bi her awayî xirab e. Ne tenê dilê keçikê, her weha canê keçikê jî diêşîne. Nizane bi memikan bilîze. Hov e, wekî xenzîran e, wekî gamêşan e. Ji maçîkirinê fêma nake. Memikan di nava xwînan de dihêle.

“ ...

Nava taxima sing û berê çiftê zer memikê ji utanê ji tunkê ji pîslîkê ji girêzê,
Her çar stunê kewrê kim
Mêrê min fenanî donxizê welatê jêrîn, gamêşê Musilê,
Serê memikê min birîndar kiriye kuroo!
Memikê rastê nalîze, memikê çepê brîndar e ji ber diêşê”²⁷²

Mêrê xirab bi memikan re şer dike. Wekî ku me li jor jî gotibû hov e, ji dem û dewranê, ji şabûna bi memikan fêma nake. Wekî ku bi memikan re şer bike, wana mist dide û diguvêşe.

²⁷¹ Karapetê Xaço, “Bişêriyo”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çiçî

²⁷² Abdulbarî, “Oro Kuro”, mp3, Deşîfrekirin: Zeki Gürür

“ ...

Ez ê ketim tora kotî heram jindo nemerdiyê xerab
Derdê wî nayê kişandinê
Şevê nivê şevê li ser taximê sing û berê min keçikê
Ji xwe re dike herba û ceng û şer e”²⁷³

2.5. Dek û Dolab

Jin ji bo ku bigihêjin mirazê xwe planan çêdikin. Hinek ji wan planan ji rêzê ne. Lê hin plan jî hene ku mirov matmayî dihêlin. Mirov ji wana dikare senaryoyên fîliman derîne. Planên bê qisûr û kêmasî ne. Her tişt hûrik hûrik tê hesabandin. Hemû plan li ser gihaştina mirazê dil in. Bi vê mebestê divê her kî li pêşiya dildaran bibe kelem divê ji holê bê rakirin. Xwediyê planê keçik e. Neyar carinan bavê keçikê bixwe ye. Dema mijar evîn be her tişt li ber çavê keçikê reş dibe. Lê dîsa jî bi tevdîr û xwînsarî tevdigere. Jin, ji bo pêkanîna kuştinê, baweriya xwe bi kesekî tenê tîne, ew jî dilketiyê wê ye. Plana xwe ji wî re eşkere dike. Klama “Nusredîn Xatoyê Şelmoyî” jî li ser planeke weha hatiye hûnandin.

Di vê kilamê de, ji bilî plana jinê, nêrîna gel ya li hemberî peywirdaran jî xuya dibe.

“ ...

Nusredîno wez ê hatime şewitiya Şelmo li hember e
Tu yê şevê were têkeve hewşa mala bavê min
Qeflekî berx û miya bive here
Tu yê têkî çarşiya welayeta Diyarbekir
Qeza Batmanê bifroşe tamam têke ser e
Tu yê ji xwe re bide bi tivingê bi demançê bi qotek xencer e
Tu yê şevê werî kêrekê li ser dilê qebraxê bavê min bixe
Ew ê herin gilî bikin
Muxtar û ezayê gundê me tamam bêne ser e
Ez ê perçekî rûnê helandî kerîkî penîrê Qerecdaxê dênim ber e

²⁷³ Huseynê Farê, “Qizmet–Lawxalo”, Deşîfrekirin: Zeki Gûrtir .

Muxtarê vî zemanî elimandî ne
Ew ê ruşwet û bertîlên xwe bigrin li oxura xwe here
Ez ê bibêjim gelî musulmanan
Ez şahidim ji vira heta roja qiyametê
Ji heftsaliya bavê min de evê kula hanê
Li ser dilê vî qebraxê bavê min bû
Hema bi emrê Xwedê dîsa
Deqeyê wî hat dêranê ji xwe re daye ser e²⁷⁴

2.6. Qelen

Di dema keçikxwestinê de dayîna qelen kevneşopiyê kevin û berfireh e. Li gelek welatên dinyayê tê ditin. Bi piranî li herêmên wekî Afrîqa, civakên Îslamî, Çîn û Asyayê heye. Lê belê gerdûnî nîn e. Wek mînak, li Awrûpa û Amerîqayê nîne.²⁷⁵ Qelen li gor gelên ku qelen didin û distînin, lihevhatineke civakî û dadî ya ku di navbera malbat û xizmên keçikê û malbata lawik de pêk tê ye. Weke dayîna xelatekê ye. Heke mêjera (mîqdar) qelen ne pir zêde be, dayîna qelen bi dilşadî tê pêşwazîkirin.

Dema ku zilamek an xortek dixwaze ku bi jinekê re bizewice, li gor rewşa civat û malbatê diyariyekê dide mala bavê keçikê. Ev diyarî piranî pere, çek, erd an jî hinek sewal in. Digel ku qelen wekî kirîn û firotina jinê xuya dike jî, di eslê xwe de peymanek e.²⁷⁶ Gelek sedemên dayîna qelen hene. Heqê şîr, heqê bav û dê, heqê cihêz û heqê parastina namûsê hinek ji van in.²⁷⁷ Lê belê tiştê ku xuya dibe, piştî dayîna qelen mafên jinê dikevin destê malbat û xwestiyê jinê. Êdî jin nikare doza tu mafî li malbata xwe bike. Dayîna qelen îro di nava kurdan de piranî rabûye, an jî wekî kevneşopiyekê bi awayekî simbolîk didome. Lê belê li hin herêman jî hê jî pirsgirêkeke mezin e. Vê pirsgirêkê jî di nava klamên kurdî de cihê xwe girtiye.

²⁷⁴ Huseynê Farê, “Nusredin Xatoyê Şelmoyî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁷⁵ M. Tezcan, “İlkel Toplumlarda Başlık Parası Geleneği”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi, s. 1, j. 9, 1976, r.415-426.

²⁷⁶ Mahmut Tezcan, *Türk Kültüründe Başlık Parası Geleneği (Kültürel Antropolojik Yaklaşım)*, weş. Halk Kütüphanelerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Gelenek-Görenek ve İnançlar Dizisi, Ankara, 1998, r. 6.

²⁷⁷ H.b. r. 9.

“ ...

Wele mi go bavo ez qîza te me,
Wez ê sêva li dara gula baxçe, li ber bîna bavê xwe me,
Wez ê çibkim, wez pîrek im, ji xelkê ra bi pol û pere me
Wele ez ê çawa ji kalê bavê xwe re bêfeyde me.”²⁷⁸

Demeke dirêj qelen di nava keçikan û malbatan de bûye serbilindiyek. Keçika ku qelenê wê kêmbûye, di nava civakê de ketiye ber şermê. Biryara bihayê qelen di destê dê û bavê keçikê de ye. Qelen li gor xweşikî, esalet û statûya malbata keçikê diguhere. Dema ku qelen gelekî zêde be hin giregirên wek şêx, mela û malmezinên civakê dikevin nava her du malbatan. Biryara dawî ew didin. Yê ku qelen birî çiqas mirovên navdar û dewlemend bin, ji bo malbata keçikê ewqas rûmet e. Piştî ku qelen hate birîn êdî ji riya zewacê veger dijiwar e. Ji bo kesên ku dixwazin bizewicin birîna qelen gava pêşî ya zewacê ye.

“ ...

Yeşîniya te bê ji Rebê alemê dinya alem tevî yek bibî.
Lawo tu caran dilê min ji bexê min sar nabe.
Hetanî Şêx Seyîd Efendî tevî sed siwarî
Were mala bavê min da rune,
Min bixwaze, qelendê min bibire.
Ez ê dikim nakim ser lawikê min ra,
Fetwa dilê rezîl lo bi kesî nabe.”²⁷⁹

2.7. Berdêlî

Berdêl di nav kurdan de kevneşopiyeye kevn e. Heke yek xwişka xwe bi yekî din re bizewicîne dikare bi heman rengî xwişka wî jî ji xwe re bistîne. Gelek sedemên berdêliyê hene, ya sereke xizanî ye. Gelek kes nikarin ji bin barê qelenê keçikê rabin. Di rewşeke weha de sê rê li ber kesê xizan ku dixwaze bizewice hene. Yek jê berdêl e. Ya

²⁷⁸ Akyol, *Ji Devê Nêrgîza Hemê, Hawîşana Pale, Zîna Elîxan Zargotîna Kurdî*, r. 55.

²⁷⁹ Ehmedê Bêrtî, “Evdilla Beg”, mp3, Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

din veqera ji biryara zewacê ye û riya herî dawî jî revandina keçikê ye. Kesên ku xetereyên revandinê nadin ber çavên xwe, lê dev ji zewacê jî naqerin, weke çareseriyekê berdêlê dibînin. Di rewşeke weha de pirsgirêka qelen jî ji holê radibe. Her aliyek mesrefên daweta xwe hildide ser xwe.²⁸⁰ Lê ji bo pêkhatina vê yekê keçikên her aliyên jî hebin.

Wekî zewacê, di jinberdanê de jî herdu aliyên berdêlî bi hev ve girêdayî ne. Bextewarî û xemgîniya wan her du jinan bi hev ve girêdayî ne. Qedera wan di destê hev de ye.²⁸¹

Awayekî din yê berdêliyê jî berdêla xwînê ye. Dema ku kesek ji ber sedemekê bê kuştin, nas û malbata kesê mirî “doza xwînê” vedike.²⁸² Malbata kesê ku hatiye kuştin, dikare ji malbata neyar yekî bikuje. Lê wê gavê gumana berdewama kuştinan zêde dibe. Gelek caran hin kesên rûsipî dikevin navbera her du malbatan û dixwazin ku wan li hev bînin. Malbata kesê ku hatiye kuştin wekî “heqê xwînê” pere an mal û milk dixwaze. Lê belê carinan jî keçikekê ji dewsa heqê xwînê ji aliyê hember dixwazin û li merivekî xwe mehr dikin.²⁸³ Wekî ku tê dîtin, di navbera qelen û berdêliyê de jî têkiliyeke xurt heye.

Pirsgirêka berdêliyê di nava folklorê kurdî de, bi taybetî jî di nava kilamên kurdî de jî cihê xwe girtiye. Jina ku wekî berdêl hatiye dayîn, li gor ya bi qelen, piranî wekî jina bê siûd hatiye hesabandin. Piraniya berdêlan ne bi dilê jinan in.

“... ”

Ez nizamim tu bi mêt î,

Bi qelenî, yan berdêl î

Bişkoka zer memika, zirza dêrî²⁸⁴

Mêrên evîndar digel ku ji hemû zor û zehmetiyên berdêlê agahdarin jî, ji bo ku bigihêjin mirazê xwe, xwîşkên xwe dikarin bikin berdêl.

“... ”

Lê lê malxirabê heft heb bîrayê te hene heft heb xungê min

Ji bona xatirê çavê te ez ê ji te re têkim berdêlî Têlî Têlî...²⁸⁵

²⁸⁰ Akyol, *Ji Devê Nêrgîza Hemê, Hawîşana Pale, Zîna Elîxan Zargotîna Kurdî*, r. 22.

²⁸¹ Ahmet Gemi, “Berdel: Kürt Kadının Kaderle İmtihani”, amd. Vahit Tane û Kemal Varol, *Uluslararası Kürt Kadın Kongresi*, Hakkari, 2009, r. 12-13.

²⁸² Müslüm Yücel, *Berdel*, weş. Agora Kitaplığı, Stenbol, 2008, r.15.

²⁸³ H.b. r.16.

²⁸⁴ Şakiro, “Wey Dil” mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

Berdêl, kê m be jî li hin herêman wekî kevneşopiyekê didome. Lê her ku rewşa hişyariya gel zêde dibe, bûyerên berdêliyê jî kê m dibin.

2.8. Revîn û Revandin

Wekî hemû civakên rojhilatî, di nava çanda kurdan de jî rev û revandina keçikan cihekî girîng digire. Rev an jî revandin, bûye mijara kilaman jî. Revandina keçikan ya bi zorê li gor kevneşopiya kurdan sedema şer e. Lewma jî heke ne bi dilê keçikê be revandin kê m caran çê dibe. Lê dema ku keç û xort ji hevûdin hez dikin, lê li ber zewaca wan astengî derdikevin, keç û xort direvin xwe davêjin bextê malmezinekî. Li gor kevneşopiya kurdan, kesê ku deriyê mala xwe ji keç û xortên ku reviyane re vedike, berpirsiyarî û parastina wan jî hildide ser xwe. Ev yek ji bo wî kesî serbilindiyek e. Lê berpirsiyariyeke giran e, gûmana derketina şer heye. Lewma jî malmezin heya ku jê tê li çareseriyên digere. Gelek caran bi navbeynkariya wî malmezinî malbat, bi dayîna hin xelat û qelenan, li hev tên. Heke li hev neyên şer dertê, kuştin çêdibin.²⁸⁶

Rev, li ba keçikên evîndar çareya dawî ye. Bi xetere ye, vegera wê ne diyar e. Lewma jî jin, berê wekî adetî dixwazin ku dilketiyên wan bîn û wan ji bavê wan bixwazin. Lê dema ku malbata keçikê bêyî destûra wê biryara zewicandina wê ya bi kesekî din re didin, rewş diguhere. Li gorî kilamên kurdî, rev pêvajoyek e. Ji amadekariyên revê heya çareserkirina pirsgirêkê gelek gavên ku divê bêne avêtin hene. Keçik bang li dilketiyê xwe dike, da ku bê û wê birevîne. Lê divê revandin an jî revîn ne bê tevdir be. Heke pêdiviyên dilketî hebin ê berî revandinê bêne tamamkirin. Keçik berê xortan didin berberan, nalbandan, cilfiroşan, koşgaran û çekfiroşan. Heke pere an zêde dilketî tûnebin, keçik zêrên xwe, xişrên xwe didin dilketî²⁸⁷

Li aliyê din ve keçik jî ji bo revê xwe dixemilînin. Hemû xeml û xişrên ku hilanîne, roja revê derdixin û bi xwe de dikin. Ev yek him ji bo xweşikbûna jinê ye him jî, ji bo demekê, çareserkirina pirsgirêka aborî ye. Xemla jinan li gor herêm û derfetên aborî diguhere. Her xemlek bi serê xwe bi nav û deng e.

²⁸⁵ Huseynê Farê “Têlî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁸⁶ Beyazidî, *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, r. 30.

²⁸⁷ Ehmedê Bêrtî, “Metran Îsa”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

“ ...

Ez ê rabim kirasekî sorî

Şiftelî Helebê

Li bejn û bala xwe kim

Guharekî Heyderî

Xilxaleke Erebi

De taseke zêrî bavêjim serî

Bi Xwedê xem û xiyalên dinyalikê

Gelekî zehf in

Ez ê nivê şevan û pêştir bi lawikê mala xwe re bi revim²⁸⁸

Heke dilketî li welatê xerîb û xurbetê be û kurd be, divê dilketî neyê piçûkxistin. Ji bo vê yekê jî çî pêwîst be divê bê kirin.

2.8.1. Revîn

Revandina keçikan digel ku di nava civakê de weke tişteki erênî nayê pejirandin jî, li Kurdistan û Rojhilata Navîn heye. Lê ew revandin piranî ne bi zorê ne. Revandina keçikan piranî, di encama lihevkirina keç û xortan de pêk tê. Cotên ku reviyane ji malê zêde dûr naçin. Xwe davêjin bextê hin kesên ku pê bawer in. Ji xwediyê malê berê veşartina xwe, paşê jî lihevanîna her du malbatan dixwazin. Piranî bi navbeynkariya hin maqûlan, bi qeleneke zêde li hev tîn û vedigerin mala bavê lawik. Lê dema ku di navbera her du malbatan de statûya civakî ne nêzîkî hev be, gengeşî û alozî dertê.²⁸⁹ Şer mezin dibe, kuştin û mirin çêdibin. Malbata lawik ji cih û warê xwe koçber dibe. Dijminatî bi deh salan diajo. Ji nifşekî dimîne ji nifşekî din re.

Di stranên kurdî de jî rewş ne cuda ye. Tiştê balkêş ew e ku çiqas bûyerên jin revandinê û şeran hebin, jê zêdetir jî stranên ku ji aliyê jinên zewicî (an jî bi devê jinan) ve li ser doza revandinê hatine gotin hene. Zembilfiroş, Bavê Seyro, Bavê Fexriya, Zerga... tenê çend mînak in. Di van stranên de jinên ku bê dilê xwe zewicîne li ser dilketiyê xwe (ne mêrê xwe) kilaman dibêjin. Pesnê xweşikiya xwe, dev û lêvên xwe,

²⁸⁸ Kevirbirî, *Sedsala Qêrinekê Karapetê Xaço*, r. 106

²⁸⁹ Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, r. 273.

sing û berên xwe, bejn û bala xwe didin. Ji dilketiyê xwe re bi awayekî eşkere “were min birevîne” dibêjin

“... ”

Malxerabo eger tu ji mêra mêrekî baş î
Werî bi destê min karîxezalê bigre birevîne
Em ê berê xwe bidine Zozanê me yê jorî
Welatê Serhedê qatimîka wî Şêxî lo cem Riza ye”²⁹⁰

Gelek kilam li ser hêviya revandinê hatine afirandin. Lê kilamên ku piştî revandinê hatine afirandin jî hene. Di strana “Meyrema File û Metran Îsa” de Meyrem xwestiya waliyê Wanê ye. Dilê Elî di Meryemê de heye lê belê ji tirsê walî naxwaze ku Meryemê birevîne. Meryem, bi bûxtan û gefan Elî neçarî revandina xwe dike. Meyrem ji Elî re dibêje ku, “Elî! Heke min direvînî, birevîne, heke narevînî ez çawa bigihêjim bal walî ez ê bibêjim ku Elî dest avetiye min.” Elî jî ji neçarî Meyremê direvîne.²⁹¹ Elî kurd e û misilman e, Meyrem jî file ye û Îsewî ye. Lê ev yek li ber evîna her du dila nabe kelem. Çîroka vê kilamê bi berfirehî di rûpelên pêş de hatiye dayîn.

Di strana Salo û Kejê de, Salo ji bo ku nêzikî Kejê be, digel ku dewlemend e jî, sê salan xulamtiya bavê Kejê dike. Kejê di vê navberê de didin mêrekî. Salo heft salan jî ji mêrê Kejê re seyîsiya hespan dike.²⁹² Rojekê dilê xwe ji Kejê re vedike. Bi strankî davêjin ber hev:

“... ”

Lê zeriye, lê zeriye, lê zeriye
Sibe ye li ser nimêja sibê, te destê xwe vekiriye,
Ji evîna dilê rezîl ra tu dua dikî yan nifiran dikî?
Ez nizanim vê sibê tu yê çi dibêjî?
Ez heşheşê bajarê Palûyê me,
Çend sal e, te ez kirime seyîsê hespan,

²⁹⁰ Huseynê Farê “Hebiyaye”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁹¹ Ehmedê Bêrtî, “Metran Îsa”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁹² Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Seyîtxanê Boyaxçî”, 10.06.2012, Diyarbekir.

Ji evîna te ra te ez kirim ker û gêj e!”
Kejê bang li Salo kir:
Ava reş çavê te da nehat û kuliya zimanê te nexwaribû,
Madem dilê te bejna Keja Gulîsor hebû,
Heya niha te çima hevaleke xwe ra negot,
Malmîrat te çima derengî kir”²⁹³

Paşê her du li hev dikin. Direvin, xwe davêjin bextê kê, li bêbextiyan rast tên. Herî dawî li Farqînê axayek çav berdide Kejê, şev nîvê şevê Salo dikûje. Kejê jî li ser vê yekê, ji bo ku nekeve ber destê axê, bi xencerekê xwe dikûje. Di reva bi dilê xortan re xetereyên wisa jî hene. Lê jinan tu caran serî li ber “bênamûsiyê” dananîne.

Di vir de mijareke balkêş jî, evîn û reva keça file* û xortê misilman e. Her wekî ku tê zanîn beriya serê sedsala XXan, li herêma Kurdistanê gelek ol û civakên din jî dijiyan. Ji bilî kurdên misilman, kurdên êzidî, gelê ermenî, sûryanî, keldanî jî bi hejmareke zêde hebûn. Di navbera van civakan de carinan pevçûnên piçûk rû didan. Lê piranî di nava aştiyê de dijiyan. Ji aliyê din ve, keç û xortên ku baweriya wan ji hev cuda bûn, bi dilekî rehet nikaribûn bi hev re bizewiciyana. Malbatên wan li dijî zewaca wan bûn. Wek mînak li gor baweriyên Êzîdiyan, zewaca yekî êzidî tenê bi keseke êzidî re dibe. Keçeke êzidî nikare bi xortekî misilman re bizewice.²⁹⁴ Ne tenê êzidî, şêx û melayên misilman jî li ber zewaca xortan dibûn kelem. Sedema vê yekê ya sereke jî ol bû. Ev yek ji bo zewaca kesên file û misilman jî wisa bû. Di nava folklorê kurdî de gelek stranên ku li ser vê mijarê hatine gotin hene. Lê wekî mînak li vir em ê tenê du mînak bidin. Yek ji van mînan li ser hêviya revandinê ye, ya din jî li ser qewimîneke pêkhatî ye. Strana “Bavê Fexriya” mînaka doza miraz e.

Li gor vê stranê dilê keçikeke file dikeve Bavê Fexriya. Navê mêrik Sebrî ye.²⁹⁵ Lê bi ya min ji ber du sedeman di kilamê de navê Sebrî derbas nabe. Yek jê, di nava kurdan de weke kevneşopiyekê zilam an jî jin bi navê zarokên wan tênê danasîn. Ew nav ji wan re dibe wek mexleseke. Wekî “Bavê Mihemed”, “Bavê Nazê”. Ya din jî wekî

²⁹³ Siddiqê Bozo, “Kejê û Salo”, *Bingöl Dengbêjleri*, amd. Behrûz Sûjadî û Ahmet Önal, weş. Pêrî, Stenbol, 2007, r.31-34.

* Di vir peyva “file” bi wateya kesê ne misilman hatiye bikaranîn. T.Ç.

²⁹⁴ Mahmut Bilge, *Yezidiler, İbadet, Örf ve Adetler*, amd. Ahmet Taşgün, weş. Kalan, Stenbol, 2002, r. 54-55.

²⁹⁵ Kevirbirî, *Filitê Quto, 20 Kilam 20 Qewimîn*, Weş. Do, Stenbol, 2009, r. 107.

kevneşopiyekê, jin fedî dikin ku navê mêran raste rast hildin, ji dewsa navhildanê, bi navê zarokên wan bang û qala mêran dikin. Navê Sebrî yê tamam, Sebriyê Hacî Mihemedê Mistê Quto ye. Sebrî kesekî zewicî ye. Yek ji serokên eşîra Reşkotan e. Keçika file, gelek kilaman li ser Bavê Fexriya dibêje. Ji van stranên yek jî ji aliyê dengbêj Salihê Qubinî ve hatiye gotin. Di vê stranê de gelek agahî û hestiyarî hene. Jin ji bo ku birînên Bavê Fexriya derman bike xwe davêje tor û bextê hekîmê file. Lê divê dermanên ku birîna Bavê Fexriya bikewînin, ne ji gil û giyan bin, ji eşq û dil bin. Piştî vî dermanî jî, ji bo devê birîna Bavê Fexriya, divê ji sing û berên keçika file “piştderman” bê amadekirin. Wekî ku ji stranê tê fêmkirin keçika file ji bo xatirê “dilê rezîl” hewîtiyê qebûl dike, revê, mişextiyê, heta mirinê jî dide ber çavan.

“... ”

Ji xêra mala xweziyê Xwedê re

Hikumeta Cimuryetê fermana min jî rakira

Ez ê çend saleka bi Bavê Fexriya re

Bi mehkûmê serê çiyê

Min ê pê re serê xwe daniya ser dara mîrata modolîyê”²⁹⁶

Evîn mezin dibe, xewn û xeyal li giyana “Keçika File” dişidin. Şev nîvê şevê be jî, qedexa be jî, tirs û xem nîn e. Hatina Bavê Fexriya ji bo Keçika File xêr e.

“... ”

Min dî şeva nîvê şevê destekî sar ê cemidî

Li nava taxma sing û berê min geriya

Min got qey Bavê Fexriya bi xêr û silamet

Li ser çavên min ve da geriya

Min nizanibû “keçika şevê” bû, bi min kenîya.”²⁹⁷

²⁹⁶ H.b. r. 108.

²⁹⁷ H.b. r. 109.

Hin mînakên evînên keç û xortên ji baweriyên cuda ku, digel hemû zor û zehmetiyan, bi bextewarî encam bûne jî hene. Strana “Metran Îsa” serhatiyeke wisa ye. Wekî ku me li jor hinekî qal kiribû, di vê stranê de çar lehengên sereke hene. Tenê yek jê jin e. Keçik dîsa yeka File ye xwestiyê kurê Sarkîs e. Lê Waliyê Wanê çav berdide Meryemê. Lewma jî fermanê dide û nahêle ku Meryem bizewice. Lê lawikê ku Meryemê dixwaze pê re bizewice, ne kurê Sarkîs e, ne jî walî ye. Lawik kurdekî Misilman e. Navê wî jî Elî ye. Xûlamê walî ye. Paşê lehengê sereke ku navê xwe daye stranê dertê meydanê. Piştî çend salan, Meyrem ji Walî re nameyekê dişîne û jê re dibêje ku an were min ji xwe re bibe, an jî bihêle ku ez herim ser qedera xwe. Walî li ser vê nameyê Qolaxayê xwe dişîne pey Meryemê da ku wê ji Walî re bîne. Lê piştî ku Meryema File çav li Elî dike, rewş diguhere. Piştî hin nîqaşan Elî û Meryem destê xwe didin hev û du diçin Dêra Ixtimarê,* ba Metran Îsa. Bi alîkariya Metran Îsa her du ciwan digihêjin mirazê xwe.²⁹⁸

Di strana “Kirîvê” de jî xortekî misilman û keçeke êzidî ji hevûdin hez dikin. Lê ji ber sedemên olî nikarin bigihêjin hevûdin.

Mînakên wekî stranên li jor gelek in. Em ji van stranan jî digihêjin vê encamê ku dengbêj çavdêrê jiyana civakî ne. Her weha em dizanin ku afirînerên stranan jin in.

2.8.2. Revandin

Di nava stran û kilamên kurdî de revandina keçikan ya bi zorê pir nebûye mijara kilaman. Di rastiyê de jî revandina keçik û jinan ya bi zorê, ji aliyê civakê tu caran wekî bûyereke ji rêzê nehatiye hesabandin. Hin mêran avêtine ser malan û bi zorê keçik ji malê derxistine. Rewşên weha her gav bûne sedema şer û pevçûnan. Pirsgirêk bûye pirsgirêka “namûsê.” Revandin, ji bo malbata her du seriyan jî şermeke mezin e. Lewma jî dengbêjan ev pirsgirêk nekiriye mijara kilaman.²⁹⁹ Gelek nîn bin jî, hin kilamên ku qala revandina keçikan dikin jî hene. Li gorî gotina Seyîtxanê Boyaxçî, di kilama “Cembeliyê Kurê Mîrê Hekarê” de, beriya ku Cembelî û Binefşê birevine, Derwêş Beg Binefşê bi zorê direvîne.³⁰⁰ Lê ev meseleya revandinê di nava kilamê de zêde cih nagire. Bêtir di nava çîrokê de tê vegotin.

* Dêra Ixtimarê (Bi Tirkî Dibêjin Akdamar) li ser giravekê di nav Gola Wanê de ye.

²⁹⁸ Mihemed Arif Cizrawî, “Metran Îsa”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

²⁹⁹ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Dengbêj Eliyê Qerecdaxî”, 10.06.2012, Diyarbekir.

³⁰⁰ Tekin Çifçi, “Hevpeyvîn: Dengbêj Seyidxanê Boyaxçî”, 10 Pûşper 2012, Diyarbekir.

2.9. Sond

Jina kurd di gelek kilaman de sondên mezin xwarine. Ji van sondan gelek jê bi pey mirina dilketî hatine xwarin. Ji ber ku mirina dilketî birîneke mezin di dilê jinê de vekiriye, dermanê vê birînê tune. Sond li ser tiştên herî pîroz hatine xwarin. Ew carinan tobeya zewacê, carinan qedexeya lixwekirina kincên rengîn e. Gelek sond jî li ser jiyana rojane ne. Jin sond dixwin ku êdî wê neçin zozanan, bi qîz bûkan re neçin bêriyê, bi şivanan re nekevin laqirdiyan.

“... ”

Bê lê rebiyê min sond xwariye narim zozana

Cî û şevîna van şivanan.

Ez ê tobedar im, ser bal û bejna zirav ra,

Bala xwe nadim şoletê qîz û bûka

Na welle xemlê bêrîvanan.³⁰¹

Car caran jî jin, sonda bi pey dilketiyê ku çûye eskeriya romê dixwin. Berê eskerî, rêyeke ku dawîya wê ne diyar bû. Bi salan diajot, gelek kes diçûn eskeriyê lê venedigeriyan. Ji ber şer û nexweşîyan li welatê xerîbiyê dimirin lê hayê kesî pê çenedibû.

“... ”

Gidya Xwedê wez ê şe navême tûncik û temorîkê,

Heya lawkê mi eskeriya reş neke venegere”³⁰²

Sond, biryardariya jinê diyar dikan. Jina ku sondên mezin xwaribe, her kes rûmetê nîşan dide û têkilî wê jinê nabe.

³⁰¹ Ahmedê Bêrtî, “De Were Lê”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

³⁰² Akyol, *Ji Devê Nêrgiza Hemê, Hawîşana Pale, Zîna Elîxan Zargotina Kurdî*, r. 11.

3. DI STRANAN DE PESNÊ JINAN

Di nava kilamên kurdî de pesindayîn mijareke gelekî pêşketî ye. Ev pesindayîn, ji cil û bergan, xweşikiya dev û lêv û beşên din yên laşê mirov bigire, heya kar û barên nava malê, nava erda, mêvanperweriyê heta jiyana koçeriyê rengîn in. Ev bixwe neynika jiyana civaka kurd e. Bi van kilaman wêneya jina kurd dertê holê.

Pesindayîn, pîranî bi pesindana tiştên şênber tê kirin. Bi kurtî, keçikên kurdan bê kêmanî ne. Çavên wan reş û mezin in, dibiriqin; mijang û birûyên wan wekî tîr û kevanan in û hwd.³⁰³ Lê di kilaman de herî zêde pesnên sing û ber/memikên jina hatiye dayîn. Di beşên pêş de li ser van pesindanan hatiye rawestîn.

Dengbêjan, wekî hunera hûnandina kilaman, ji nakokiyên sûd wergirtine. Ji bo ku bigihêjin mebesta xwe û xweşikiya yara xwe bînin ser zar û zimanê xwe, heya ji wan hatiye keçikên dora yara xwe xerab nîşan dane. Bi taybetî jî dengbêjên mêr serî li vê rêbazê dane. Lê belê jinan di dema pesindana dilketiyê xwe de kesên li dora dilketî xerab nîşan nedane. Tenê pesnê dilketiyê xwe dane. Li gorî dengbêj, “helbet keçik hemû ne xweşik in, hinek ji wan hene ku mirov naxwaze lê binihêre.”³⁰⁴ Lê belê pîvanên xweşikiyê jî kêr zêde diyar in. Xortê evîndar dilketiya xwe di ser her kesî re dibîne. Dema ku ji yekê hez dike, ji nijad û malbata wê nanihêre. Wek mînak, di nava qîzê gereçiyên (aşiq) de yên xweşik kêr in. Lê bêguman dilketiya Cafer Efendî pir xweşik e:

“... ”

Mî qîzê aşiqan gelek dî ne,
Keçê tamam reş in, hebeşî ne,
Keçê pozê gişa laqaşî, lêvê gişa qelişîne,
Keçê qorikê wan qalind in, wek kewarê du çavî ne,
Tu dikarî lat û nîvek garis li ser qorikê wan biçîne,
Tu rahêlî takî dewal, hezar û pêncsed pîne celebîne
Qîza Apê Çolo zirav zirav, gewr û boz e, çavşîn e
Bejna qîza Apê Çolo zirav zirav tu dibê tîr e.”³⁰⁵

³⁰³ Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, r. 290-294.

³⁰⁴ Berbir, *Ji Dengbêj Fadiî Kufragî Destan û Çîrokên Kurdî*, r.16.

³⁰⁵ H.b. r.17-18.

3.1. Ser, Çav, Bejn û Bal

Bejn û bala jinan û mêran her gav bala dengbêjan kişandiye. Di xwezayê de tiştê herî xweş çi be, dengbêjan bejn û bala dilketî şibandine wî/wê. Ev şibandin li gor taybetiyên dilketî û herêma ku lê jiyane diguhere. Bejn û bal piranî şibandine dar û beran. Her dara ku şibandine bejn û balê, bi xweşikiya xwe, bi dirêjiya xwe û bi bêhna xwe bala mirovan kişandiye. Bejna delalê dilê keçikê, carinan bi nazikiya xwe dibe wekî dara biyê, şitlê rihanê; carinan jî bejna yarê weke dara sipîndarê bilind û zirav dibe.

“... ”

Bişêriyo digo lê lê Baraviyê

Bejna te zirav e rihana tarî

Heşîn dike li Têpa Barava li wî diyarî³⁰⁶

Ji bo jinan û mêran bejna dirêj maqûl e. Lê dema ku mirov evîndar be, dikare bibêje ku ji “Kinê” xweşiktir jin nehatine ser darê dinê.

Li bal dengbêjan tu kêmasiya keçika ku tê hezkirin nîne. Her tiştê wê lihevhatî ye. Weke ku ji destê wênesazekî hosta derketibe bê qisûr e. Hemû xişir û cil û bergên wê lihevhatî ne. Dengbêj jêhatî ye, hemû hûrgiliyên keçikê dibîne. Danasîneke bê kêmanî çêdike. Dema ku mirov li kilamê guhdarî dike, wêneyeke bêhempa li ber çavê mirov ava dibe.

“... ”

Suretê sor û sosinê xal xalî ne

Çavê reş in kildayî ne

Biriyên tenikê qeytenî ne

Nava biriyên çar tilî ne

Li serê Qaza min kofî ne

Li ser kofiyê şar û şemaqî ne

Li ser şar û şemaqîyan mirîşkî ne

³⁰⁶ Miradê Kinê “Bişêriyo”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

Li ser mirîşkiyan qolek zêrê Mehmûdî ne”³⁰⁷

Li gorî dengbêjên mêr, dilketî ji xweşikiya xwe bawer e, her gav amadeye ku derkeve pêşberî dilketiyê xwe.

3.2. Sing û Ber/ Memik

Di nava stranên dengbêjan de hêmaya sing û beran cihekî girîng digire. Di zimanê kurdî de ji bilî peyva memik, car caran li dewsa vê peyvê, peyvên wekî, çîçik, pêsîr, paşil, sing û ber, guhan û hingil jî têne bikaranîn. Ji aliyê wateyê ve di navbera van peyvên zêde guhertin nîne. Lê di warê bikaranînê de gelekî cudatî hene. “Hingil” bêtir wek argo têne bikaranîn. “Guhan” bêtir ji bo sewalan têne bikaranîn. Pêsîr û paşil, bêtir ji bo beşeke bedena mirov têne bikaranîn. Dema ku em dibêjin “pêsîra wî/wê vekirî ye”, bişkojên li dora memikan têne bîra me. Dema ku em dibêjin “pere xistin paşila xwe”, veşartina pereyan di navbera her du memikan de têne fêmkirin. Peyva “çîçik” bêtir ji bo dema zarok mêjandinê têne bikaranîn. Di stranan de herî zêde “memik” û “sing û ber” wekî amûrên erotîzmê hatine bilêvkirin. Sing û ber, beşek ji bedena mirov e ku ji qirikê heya nava mirovan pêk tîne. Di zimanê kurdî de gelek wateyên “ber”ê hene. Wekî, memik, berhem, zêdebûn, kevir, firehî, pêşiya tiştêkî, hêl û hwd.³⁰⁸

Sing û ber, wekî îdyomêkê di gelek stranan de derbas dibin. Di bin vê de hişmendiyek heye. Ber (memik), li gor beşên din yê gewde li pêş in. Berî her derê xuya dibin. Bi singê ve girêdayî ne. Bêtir bala xortan dikişînin. Sembola erotîzmê ne. Hestên zayendî hişyar dikin. Lewma jî jin bi sing û berên xwe pesnên xwe didin. Vê taybetiyê di kilamên dengbêjan de cihekî girîng girtiye. Tu kilamên evîne ku têne de qala memikan, sing û beran nebe nînin. Dengbêjan li gor jêhatîbûna xwe, li gor sînoren xeyalên xwe, sing û ber û memik, di nava kilamê de, weke navgîneke ku tucarî kevin nabe, bi kar anîne.

Dengbêjên kurd di danasîna memikan de her hûrgilî hesibandine. Ji nermbûna wan ta reng û taybetiyên wan, her tişt bûye mijara kilaman. Civakê jî di şîroveya kilaman de azadiyeke gelekî fireh daye dengbêjan. Lewma jî dengbêjan mijara

³⁰⁷ Ahmed Aras, “Kilama Kurdî û Dengbêjiya Serhedê”, Bîr, j. 7, r. 36.

³⁰⁸ Zana Farqînî, *Ferhenga Kurdî -Tirkî*, weş. Enstitûya Kurdî Ya Stenbolê, 2004. r.119-120.

erotîzmê, ku di nava gelek civakan de warekî qedexe ye, bêminet şîrove kirine. Bi vî rengî hindik be jî bûne berdevkê hestên zayendî û seksûalîteyê.

“... ”

Minê bala xwe dayê

Serê memikê wan sor e

Xoratê memikê wan sipî ne

Mîna sêvê Meletiyê, hinarê Dêrikê deq deqî ne

Mîna gazocaxiyê ceyranlî ne

Li ser masê zîv û zêrî ne

Koka memikê wan zêrê Reşatî ne”³⁰⁹

Bi alîkariya stranên kurdî mirov dikare bersiva pîrsa, jina kurd evîna xwe çawa eşkere kiriye jî bibîne. Jina kurd heya ku ji destê wê hatiye, bi gotina xwe kiriye. Ji bo ku hest û daxwazên xwe bîne ziman motîfa memikan pîr zêde bi kar aniyê. Memikan ne tenê pîvana xweşikiyê her weha wekî sembola erotîzmê jî roleke girîng girtine. Memik nasnava jinan e. Bi salan di nava hunerên cuda de wek nîşana bereket û bedewiyê hatine hesibandin. Memik ji bo keçikan xîşira herî giranbûha ne.³¹⁰ Ji ber vê ye ku memik baş têne parastin. Ji bo gihaştina memikan gelek fedakarî (mirin jî di nav de) divê. “Destê tirsonek singa gewr nabîne³¹¹”gotiye pêşiyên me. Mifta wan di destê xwediyê wan de ye. Tenê dema ku keçik bixwazin dikarin bîn bexîşandin. Ji ber ku li ba keçikan diyariya herî mezin ya ku bidin dilketî memik in. Ji aliyê din ve ji bo ku bala xortan bikişînin ser xwe keçikan her tim pesnê memikên xwe dane. Helbet ev yek bi riya hunerê tê kirin. Di gelek stranan de memik wekî taxim û xwarinên şîrîn hatine nimandin.

³⁰⁹Huseynê Farê, “Têlî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çiçî

³¹⁰ Alakom, r. 100.

³¹¹ Çiya Mazî, *Ferhenga Gotinên Pêşyan*, weş. Elma, Stenbol, 2005, r. 153.

“ ...

Min ê li vê dunyayê
Ne siûd e ne şans e
Ne qeder e ne muqteda ye
Lê taximê sing û berê min keçikê
Ji te re mîna hunguvê zeya
Dimsa Sêrtê hinarê Dêrikê
Porteqalê Yafayê sêvê Meletiyê şêrin e
Wele salik û dozde mehê Xwedê
Tehma mîratê wî gezo ye tim tê de ye”³¹²

Em dikarin bibêjin ku stranên evînê, ku tê de qala “memikan” derbas nabin, aliyekî wan kême. Bi “memikan”re “ramûsan, maçik” jî tene bikaranîn. Bi van stranan bingehên wêjeya erotîk jî hatiye avêtin. Dengbêjan bi van stranên derbarê memikan de, bi dengê bilind, folkloreke pêşketî afirandine. Em ê bi mînakên rengîn vê mijarê binirxînin.

Memik tenê ji bo dilketî ne. Dilketî tim “dost”e, “mêvan”e. Lê belê mêvanê şevê ye. Niyeta wî gelekî paqij e, li ser vexwendina keçikê tê mala bavê wê. Cotê memikan ji axatiyê xweştir û çêtir e.

“ ...

Emîno, kuro, tu şevêkê
Were mala bavê min mêvanî,
Tu were tewafa cotê memikê min zeriye,
Ji te re pir xweştir e,
Ji axatiya Remaniyê”³¹³

Divê em gotinên vekirî yên di van stranên de wekî pornografiyê nehesibînin. Ji ber ku ev stran ji aliyê erotîk bêtir, bi aliyê xwe yî wêjeyî tene hezkirin. Di nava civakê de ji aliyê dengbêjan ve têgeha “memik” bi dilekî rehet û bêguman wek navgîneke erotîk hatine bikaranîn. Peywirên memikan yên sereke dudu ne. Li gorî bikaranîna di

³¹² Huseynê Farê,” Hebiyaye”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

³¹³ Alakom, *Di Folklorê Kurdî de Serdestiyê Jinan*, r. 99.

nava stranên kurdî de peywira sereke ya memikan sexsûalîte ye. Bi vê peywirê jin û mêr digihên hin xwestekên cinsî. Lê pêşkêşkirina memikan ne tenê ev e. Peywira girîngtirîn, wêjeyî, hunerî ye. Çend peywirên memika em dikarin weha rêz bikin.

a. Memik derman in: Jin, ji bo ku birînên dilketiyê wan baş bibin, wekî dermanê herî baş memikan dibînin. Memik bi destê hekîm û loqmanan dibin melhem û birînên xedar yê dilketî dikewînin, baş dikin.

“ ...

Îro sê ro sê şev e Bavê Fexro birîndar e li nav nivînê
Ez ê rabim daw û delingê xwe hilgêvim herim Hadhadka Xol
Mala Erekelê hekîm
Bêjim hekîmo qurban sing û berê min rebenê
Ji Bavê Fexro ra bike melheme
Devê vê birînê hewar li min”³¹⁴

b. Wek xelat memik û ramûsan: Pêşkêşkirina memikan a weke xelat dibe manîfestoya evînê.³¹⁵ Jê buhatir û xweştir xelat nîne li ba keçika evîndar. Ji bo qaîlkirina dilketî, berê wekî xelat xwarin, zêr, mal û milk tê dayîn. Lê keçik amade ye. Dizane ku qaîlkirina xortê evîndar ne hêsan e. Delal şev nivê şevê tê, gelek xetereyan dide ber çavên xwe. Helbet ne ji bo xwarineke xweş an çend zêran tê. Lewma jî bi her awayî divê delalê ber dilê xwe razî bike. Divê xwarinên xweş jê re bêne amadekirin. Lê ku qayîl nebe?

c.

“ ...

Eger qîma delalê malê pê neyê
Wez ê cotê memikan jê re pêşkêş kim”³¹⁶

³¹⁴ Mehmet Bayrak, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, c. 2, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 813-814.

³¹⁵ Alakom, *Di Folklorê Kurdî de Serdestiyê Jinan*, r. 107.

³¹⁶ Karapetê Xaço, “Derwêşê Evdî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

d. Memik tên kirîn û firotin: Hin şîret jî divê li dilketî werin kirin. Her tim bi dizî hevdîtin nabe. Divê êdî hevdîtin bi zewacê encam bibin.

“ ...

Bavê Seyro çima naçî Diyarbekira şewitî mehkeme venakî
Çima naçî Sêrtê gazî mele û miftî nakî
Sing û berê min biçûkê mi xeşîmê mi bilmezê
Ser can û cesedê xwe tap û teşkîl nakî³¹⁷

e. Memik ji mizgînvanan re dibin xelat: Pêşkêşkirina memikan ne tenê ji bo delalê ber dilê keçikê ye. Carinan memik, ji kesê ku mizgîniya hatina dilketiyê keçikê bîne re jî ne. Keçik wê xelatekê bide mizgînxwazan. Xelata mizgînxwazan berê milkê dinyayê ye, heger pê qayîl nebin dibe ku ramûsaneke “bêguneh” bistînin. Bi wê jî qayîl nebe, xelata herî mezin memikek e. Bê gûman bi riya folklorî ye ev yek.

“ ...

Minê sonda mezin xwariye
Heçî kesê saloxekê ji delalê malê ji me re bîne
Ez ê bidim heft aşê mala bavê xwe rebenê
Li ber çemê Nisêbînê
Eger pê razî nebû,
Ez ê ramûsana rûkê rastê bidim bi mizgînî³¹⁸

Car caran jî keçik amadeye ku ji mizgînvan re tevî ramûsanekê, memikekî jî bide. Ji bo bihîstina agahiyeke xweş ya ji dilketî hêja ye.

³¹⁷ Zeynep Yaş û Hilmî Akyol, *Eyşe Şan Im, weş.* Enstîtûya Kelepûrê Kurdî, Hewlêr, 2009, r.114.

³¹⁸ Cegerxwîn, *Folklorla Kurdî*, Stockholm, 1988, r.133.

“... ”

Lawiko qurba Gilîdaxa berbi welat
Heçî kesê bêje gede lawikê te hat
Ez ê çavê çepê, memikê rastê
Bidim pêşkêş xelat”³¹⁹

f. Wek çerez, wek xwarin in memik: Memik wek amûrên xwarinê di gelek stranan de cihê xwe digirin. Ji bo xortan tiştê in, ji bo kalan tiştê din in. Di her danê rojê de têne xwarin. Di strana “Xerabo” de memik wek xwarineke taybet berê wek fêkiyekî, paşê wek şîvekê, xwarinekê hatine pêşkêşkirin. Armanç ew e ku dilketî demeke xweş li ba keçikê derbas bike.

“... ”

Xerabo, weleh tu xerab î,
Tuyê ji dinyaê, ji alem xerabtir î,
Tu ji koma pismamê min çêtir î.
Serê memikê mi rebena xwedê,
Mînayî tiriye Çêlikê Eliyê Remo,
Di çax û benga xwe de dikemilî
Heçî derdê dila nedîbe, bila nebîne!
Tu rabe ji mi re gwîzaneke berbera bîne,
Ez ê serê memikê xwe hiçipilînim,
Ji kala re bikim taştê, ji xorta re bikim feravîne”³²⁰

Di şibandina memikan ya fêkiyan de, ji mezin û piçûktiya fêkiyan bêtir, çêj û navdarbûna wan fêkiyan derdikeve pêş. Li kîjan herêmê kîjan fêkî navdar be, memik wek wî fêkiyî tên danasîn. Hevpariya wan fêkiyan, şîrînbûn û girowerbûna wan e. Hinekan him tama wan xweş e, him jî bêhna xweş ji wan tê. Memik di bin kincan de

³¹⁹ Alakom, *Di Folklorê Kurdî de Serdestiyê Jinan*, r. 105.

³²⁰ Tawûsparêz, Hawar, j. 38, amd. Firat Cewerî, weş. Nûdem, Stockholm, 1998, r.943.

xwîdan didin, lê li gor dengbêj ev bêhna xwîdanê mirov aciz nake. Berevajî wê bêhneke pir xweş e. Wek “şemamoka ser bêndera” hilma xweş li ser wan radibe.

Memik wek porteçalê Yafayê ne, wek sêvên Meletiyê, hinarên Dêrikê, hêjîrên Çiyayê Şengalê, mewîjê Qubalê, tiriye Çêlikê Eliyê Remo ne.

“... ”

Sing û berê Meyrema min usane,
Mînanî gûzê Alcewazê, sêvê Artamêrtê, bihokê Rihayê
Xûrmê vê Bexdayê,
Çewa ketiye destê kotiyê, pîsê, serhevdê şîndokî mêra,
Çewa pê nabe, hêdî hêdî bide ber kirûmekê van dirana,
Ji êvarê heya şebeqa sibê,
Hêdî hêdî ji xwera bike çerezê şevbihêriyê.”³²¹

g. Memik wek xwarineke pîroz in:

Di kilamên kurdî de memik, carinan jî wekî xwarinên pîroz, sunnet têne hesabandin. Di rojên ku ji aliyê baweriya civatê ve girîngin de, wek xwarineke taybet memik ji dilketî re têne pêşkêşkirin.

“... ”

Bazê dilê min rojîka rojiya sê mehan digire,
Bila êvarê pê fitara xwe bişkênine”³²²

h. Memik wek perestgeh in:

Memik ji bo dilketî wek perestgehekê ne. Li gorî baweriyên ew perestgeh diguherin. Geh dibin camî, geh dibin kevîrê tewafkirinê.

³²¹ Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl, *Zargotîna Kurda*, Moskova, 1978, r. 391.

³²² H.b. r. 944.

“ ...

Hesen qurba navê min Asêyo,
Sing û berê min dîlika xwedê mîna camî mizgefta ser rêyo,
Her roj berî kubara vê sibê,
Tawefîka xortê xelkê xişîm têyo,
Melûl, melûl, melûl Asê, reben Heso”³²³

i. Memik pêlîstok in:

Jin memikên xwe wekî pêlîstokên baş dibînin. Ji bo dilketî, di şevên dirêj yê zivistanê de, mijûlî ne. Divê şev nivê şevê û şûn de radestî dilketî bibin. Divê ne fer, cot bin memik.

“ ...

Memikên min devla gûza,
Kuro were pê bilîza,
Ji êvarê heta sibê”³²⁴

j. Memik bi roj warê bêhnvedanê ne, cihê seyran û geştê ne:

Dengbêj bi vê şibandinê dikeve nava xeyalan. Warê ku dilketî lê bêhna xwe bide, divê bi dar û ber be û hênîk be. Divê bêhna xweş jê bê. Lewma jî singa keçikê wekî baxçeyekî ku ji gulên û sêvan mişt e. Tenê baxçeyekî wisa dikare xemên dilê evîndar hinekî birevîne.

“ ...

Singê mi baxçê gulên û sêvan e,
Dema bêhna te teng bî,
Were demekê, da tu xemên xwe jê birevînî.”³²⁵

³²³ Cindî û Evdal, *Folklor Kurmanca*, r.621

³²⁴ Katar, *Kürt Sözlü Kültüründe Kadın Dengbêjler: Ayşe Şan ve Meyrem Xan*, r.85.

³²⁵ Celîl û Celîl, *Zargotina Kurda*, r. 420.

î. Memik çavkaniya ronahiyê ne: Bi şewq û şemal in. Şevê dibiriqin. Ji bo şivan û rêwîyan û xebatkarên şevê ronahiyê belav dikin. Her gav balê dikişînin ser xwe. Kêrhatî ne, mirov li berê kar û barên xwe yên rojane dikin.

“... ”

Sing û berê Eysa min usa ne,
Nola hîverona van payîzan, ser bêdera”³²⁶

k. Memik wek kaniyan e: Di hin stranan de memik, wek kaniyan têne tarîfkirin. Ev kanî, hênîk in wek kaniyên zozanan in. Di vê şibandîne de tîkiliya di navbera şîr û avê de bala mirov dikişîne. Av ji kaniyê, şîr ji memikan dertê. Memik cot kanî ne. Ava kaniyan agir û şewatê, memik jî kela dilê evîndaran ditefînin. Lê dilketî her çiqas ji vê cot kaniyê avê vexwe jî tîna wî naşikê.

“... ”

Ez ê sing û berê yar Helîma xwe dibejim, cot kanîne,
Ber runiştîme, vedixum, venaxum, ezî tî me”³²⁷

k. Her kes nikare heqê memikan bide. Bi taybetî jî mîrên pîr nikarin ji heqê memika derkevin. Di gelek stranan de jin gazin û giliyan ji mîrên pîr dikin. Ew mîranan him ji aliyê pêdiviyên civakî ve, him jî ji aliyê pêdiviyên zayendî ve tîra jinê nakin. Wek mîr nayên hesabandin. Gelek rengdêrên wan hene. Şîndokî ne, kund in, nemêr in, çilek in, serjinik in, wekî gayê pîr in û hwd. Bi kurtî, kêrî serê pîvazekê jî nayên. Miradê Kinê vê rewşa ku jin tî de ne, bi awayekî argo di kilama Besna Xelîl de eşkere vedibêje.

³²⁶H. b. r. 441.

³²⁷H. b. r. 360.

“ ...

Wez ê dirabim sibeha şefeqa diçima derê kaniyê
Cêrê ava cemidî, wez ê li rihê xwey şêrîn ve dijmêrim.
Wele ji aqlê xelkê gundî'w cîrana minê mêr kiriye, wez ê bi mêr im.
Wele xelk nizane ku Îbrahîmkê Temo bi mi ve mîz kiriya
Wez ê eyba qûna diya wî diveşêrim.

....

Heta sê saeta fîstanê qûmçikê mi vekirî, bû sibeh
Wele yadê sing û berê mi sipî ne, mîna berfa serhedê,
Çawa ji girîzê, ji kevşînê şildikê”³²⁸

Di varyanteke vê kilamê ku ji aliyê Cegerxwîn ve hatiye berhevkirin de, ev gilî û gazin, êdî ji gazina derdikevin, dibin wek çêran û piçûkxistina mêran:

“ ...

Çawa ez ê nedame xortekî ji mala Hesên Axa,
Ez ê dame Îbrahîmkê Temê, hirçê Bûbilanî,
Kergolanê riya Nisêbinê,
Heq ji sing û berê min dernayê,
Yadê rebenê, Besê rebenê.”³²⁹

Lê em dizanin ku heke jin bixwazin dikarin sing û beran ji mêran re qedexê bikin. Jin sond dixwin ku wê piştî mirina dilketî, sing û beran ji kesî re venekin. Lêbelê hek zewac bi dilê jinê be, wê gavê zimanê jinê dibe wekîlê hestên jinê.

“ ...

Em dê îro şermiyê bavêjin ber piyan e,
Gerdena min kupî hingivî ne,
Şîrîn şîrîn bimijîne,

³²⁸ Miradê Kinê, “Besna Xelîl”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çiçî

³²⁹ Cegerxwîn, *Folklorê Kurdî*, Stockholm, 1988, r. 151.

Perda edebê ji ber hilîne,
Bax û bostanê min gihîştîne
Hesar kirî bo te min hiştîne,
Bikeve navê, gul sosinan jê biçîne”³³⁰

l. Memik wekî berfê nazik û sipî ne. Wekî berfa biharê ne, hema ku germahiyê bibînin dihelin.

“...
Bi xwedê sing û berê Eyşana Elî
Mîna pelek berfa li quntara çiyayê
Ez ê çî bikim bera şevê çûyî
Bera rojê tavê lê dayî
Ji xwe re dihelyayê”³³¹

m. Sing û ber wekî textê mîr û siltanan in: Neqîşandî ne, her tiştê wan hûrik hûrik hatiye hesibandin. Cotê memikan, bi tevger in, nazik in. Dema ku çav li dilketî S

“...
Taximê sing û berê min keçikê ji te re
Mîna textê Sultan Evdilhemîd
Bi xwendin e bi hesab û va bizêr û bizeber e
Cotê memikê min ji te re
Malxerabo mîna kewê li qefesê bi bask û per e”³³²

³³⁰ Alakom, *Di Folklorê Kurdî de Serdestiyê Jinan*, r. 110.

³³¹ M.Arif Cizrawî “Eyşana Elî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

³³² Huseynê Farê, “Qîzmet-Lawxalo”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

3.2.1. Bihayê Memikan

Di kilamên kurdî de tiştê herî giranbûha memik in. Heke mirov keriyê pezan, boşê devan tê bide jî dibe ku mirov nikaribe bikire. Ji bo kirîna memikan divê kiroxê wan hebe û li pereyan nenihêre. Mal û milkê keçikê tenê memikên wê ne. Lewma jî keçik memikên xwe bi erzanî nafiroşe. Hemin ev helwesteke folklorî ye. Lê belê nîrxên civakê yên ji bo jinan jî di vê helwestê de veşartî ne.

“... ”

Memkê wê teresê, teresbavê,
Wê duh hatine nav çarsûyê, nav bazarê,
Kuro, kulmalo, ez ê çûme bazar kim,
Memkê vê teresê hêja ye
Sûriyê miyan e
Hêja ye tewlê menegiya,
Hêja ye hespêd zîna
Divê memkê vê teresê divê erzan e,
Hele biha nîne.”³³³

3.2.2. Peywira Memikan

Di jiyana rojane de du peywîrên memikan yên sereke hene. Yek jê peywira mêjandina zarokan e. Zarok heya şeş heyvên pêşî tenê şîrê diya xwe vedixwin. Paşê heya du-sê saliya xwe digel xwarin û vexwarinên din dîsa vexwarina şîrê diya xwe didomînin. Peywira memikan ya duyemîn jî, wekî ku li jor jî hat qalkirin, navgîna erotîzm û seksûalîteyê ye. Lê di nava kilamên dengbêjan de, ji bilî van her du peywîran, gelek peywîrên din yên memikan jî hene. Lê belê divê em ji bîr nekin ku ev peywîr hemû folklorî ne, berhemên afirandina hişê dengbêj in, ne rast in.³³⁴ Li gorî Alakom, me çend peywîrên memikan yên sereke ev in:

Memik, ta û bawî jî di nav de dermanê gelek nexweşîyan in, li sûkê têne firotin. Dengbêj şîretan li civaka derdora xwe dikin da ku memikan ji xwe re bikin. Di gel ku

³³³ Cindî û Evdal, *Folklor Kurmanca*, r. 426.

³³⁴ Rohat Alakom, *Folklor û Jinên Kurd*. http://www.nefel.com_folklor_u_jinen_Kurd_02.pdf?
25.12.2011.

memik pir bihane jî, li ba dilê kiroxên wan pir erzan in. Lewre tenê ew dikarin nirxa memikan bipîvin. Yê ku bi vê yekê nizanibin û memikan nekirin, dawiyê pir poşman dibin.

“..."

Memik dermanê ta û bawiyân,

Kî bikire pir erzan e,

Kî nekire kor î poşmane.”³³⁵

Memik “serhildêr” in: Serhildana memikan her dem wekî kulîlkên biharê ku nûh şîn dibin bala dengbêjan kişandiye. Rengê wan, hênika hiya wan dilê dengbêjan bijandiye. Memik wekî zozanan li bilindahiyê ne. Navbera her du memikan jî wekî deştê ye. Dema ku em li stranên dengbêjan guhdarî dikin, erdnîgariya Kurdistanê jî dikeve bîra me.

“..."

Taxima sing û berê qaza min,

Yalîkî deşt e yek zozan e

Tê da hêşîn bûne gul û fidan e

Serê hemûyan li hewa ne.”³³⁶

Tama Memikan pir xweş e: Dilketî tama devê xwe dizanin. Çi xwarina xweş, kîjan fêkiyê xweş li kî derê digihêjin dizanin. Him tama fêkiyan him jî bêhna wan fêkiyan pir xweş e. Lewma jî dilketî memikan dişibînin fêkiyên navdar. Daxwaza dilketî (carinan dilketî dengbêj bixwe ye) ya dawî gezkirin û xwarina memikan e. Piştî ku giha memikan bimire jî ne xem e. Helbet dema ku dengbêj gotinên xwe weke hebên tizbiyan bi rêz dike, xemên teşe û qafiyeyê jî ji bîr nake. Di nava rêzikan de hevgirtineke xweş xuya dibe.

³³⁵ Cindî û Evdal, *Folklor Kurmanca*, r. 428.

³³⁶ Aras, “Kilama Kurdî û Dengbêjiya Serhedê”, *Bîr*, j. 7, Diyarbekir, 2010, r. 36.

“ ...

Ez ê hêja derketim nava zeriya

Bîna memikêd van zeriya,

Hesavê di sêvêd cinetê,

Hesavê gûzê Alcawazê,

Hesavê pêtekê Rewanê

Hesavê birincê Ûlaxanê

Xwedêyo bira devê min bighijê memkê vê teresê,

Xwedêyo, bira sê qasidê mêrê felekê bişînî ser min”³³⁷

Memik navgîna xweşikiyê ne û pir hêja ne. Ji bo jinekê delîla evînê ya fizîkî bi memikan dest pê dike. Li gor Yalom, memik xişirên herî biha yên jinbûnê û navgîna wê ya xweşikiyê ne.³³⁸ Di nava kurdan de jî memik sembola xweşikiyê û bereketê ne. Ji bo jinekê him amûra xwe pesinandinê, him durên herî biha ku divê bêne parastin, him jî li gor rewşê dana (îkrama) herî xweş in. Zayendîtî ne armanca bi hevrebûnê ye. Navgîneke ku evînê têr dike û xurt dike ye. Lewma jî di stranan de pêşkêşkirina laş, peytandina hêza mezinbûna evînê ye.

Dema ku mirov wateya namûsê ya adetî li ber çavan digire, qalkirina memikên keçikekê navekî din yê xwe kuştinê ye. Lê di nava kilaman de memik û erotîzm jî wekî her tiştî xwezayî ne. Kesek jî ber bikaranîna van peyvan gazinan jî dengbêj nake. Şibandîna her beşê bedena jinê li gor dengbêjan û stranan diguhere. Bêguman beşa herî zêde ku qala wê tê kirin memik in.³³⁹ Li aliyê din ve ji bo dengbêjan memikên maqul yên ku serê wan nûh çêdibin û bi qasî porteqala ne. Tama wana xweş e. Divê serê memikan di bin kincan re xwe dabe der.³⁴⁰ Ji ber sipîbûna wan, memik dişibin dilopek şîr. Ji ber serî rakirina wan û bêhna wan, dişibin kulîlkên biharê.

³³⁷ Cindî û Evdal, *Folklor Kurmanca*, r.426.

³³⁸ Marilyn Yalom, *Memnin Tarihi*, wer. Ayşe Gün, weş. Çitlembik, Stenbol, 2002, r.3.

³³⁹ Katar, *Kürt Sözlü Kültüründe Kadın Dengbêjler: Ayşe Şan ve Meyrem Xan*, r. 40.

³⁴⁰ Alakom, *Folklor û Jinên Kurd*, r.96. http://www.nefel.com_folklor_u_jinen_Kurd_02.pdf?
25.12.2011.

“ ...

Memkê Kewa min usa nin,
Bax û baxçê Hayastanê,
Xurmê Îranê,
Şîrînbûna nayê xarinê.”³⁴¹

Memik çiqas bi rûmet bin, wisa jî têne parastin. Lewma jî dîtîna wan jî dibe mijara nîqaşê. Heke dilê keçikê jî di kurik de hebe, memik dibin mijara lecê.

“ ...

Min go: zerî domamê,
Minê zer memikê te dîbû,
Go: Kuro, kulmalo, şedê te kî ne?
Min go: Şedê min ne mêrik e, ne dudu ne,
Şedê min şeş merî ne;
Du şivan in, du gavan in,
Dudu ha-hay berxvan in,
Go: Bes nav nîşanê memkê min çi ne çi nîn in?
Min go: Min go nav nîşanê memkê te çi ne, çi nîn in,
Mîna tiriye Hewazê, sêvê Xirzanê, hurmiyê Ordubatê,
Serê wana sor in, binê wana spî ne.”³⁴²

Ev dîtîna memikan her carê di atmosfereke cuda de bi awayekî xwezayî, ji strana dertê û tê ber me. Di afirandina vê atmosfera erotîk de jêhatîbûna hunermend jî dertê holê. Carinan di şilî û şepeliyê de, li paş konekî erebî, miya kur û qer ji govê direve, zerî dide pey miyê. Her çawa dibe bişkojê keçikê diqetin. Memik pê re xuya dibin. Digel ku şev e jî dilketî memikan baş dibîne. Serî sor in, binî spî ne; fenanî berfa yekşevî ya ku li çiyayê Eledaxê bariyayî ne. Carinan jî dilketî memikê keçikê li derveyî konan, li çolê, li pesaran dibine. Dema ku keçik dide pey miyê, sî û sê bijkokê çiftê zer memikan vedibin û tam di wê kêliyê de lawik her tiştî dibîne. Piştî axaftineke wisa keçik perda şermê dide

³⁴¹ Cindî û Evdal, *Folklor Kurmanca*, r 436.

³⁴² H.b. r. 426.

alîyekî û ji lawîk dixwaze ku di şeveke şilî, ku her der herîye de bê. Ew jî ê xwe ji bo vê hevdiînê amade bike. Ji bo ku deng derneyê ê morî û mircanê sitûyê xwe derîne. Ew ê memikan jî ji lawîk re weke “êmîşê şevbêrî” amade bike.

3.3. Ramûsan

Ramûsan û maçîk di stranên da sembolên lihevkerîne ne. Eşkerekirina evîne ne. Li ba keçîkan derdestkirina vîne ne. Loma jî pir buha ne. Bi taybetî jî ramûsana keçîka bedew nayê kirîn. Xortê evîndar ji bo ramûsanekê ji mirîne re amade ye.

“ ...

Herê de tû rabe ramûsanekê

Li ser can û cesedê min berde.

Herê berdêla xwîna heft mêran û mêrxasan

Min ramûsan qebûle lê lê lê”³⁴³

Ji vê textê tê fêmkirin ku, piştî ku xortê evîndar devê xwe bike qirika keçîkê, ne heft mêr, ne fermanê heft dewletan, ne jî pazdeh agirê menceñqan nikarin lawîk ji ber serê keçîkê rakin.

3.4. Şer û Evîn

Digel ku jin di stranên şeran de daxwaza xwe ya şer der dibirin û têkilî şeran stranên dibêjin jî, ji bilî stranên siyasî-netewî jin di şer de zêde dernayên pêşîya me. Lê belê di gelek çîrokên lehengiyê de, em li jinên şervan ku piştî şerekî dûvdirêj, tam di kêliya ku têk biçin de, rûpoşa wan dikeve erdê û rastî dertê holê, rast tîn. Di dîroka kurdan ya sedsala bîstan de ji nav kurdan gelek jinên şervan derketine.³⁴⁴ Vê berxwedana jinê di nava stranên nijadî, siyasî û netewî de jî cihê xwe girtiye. Gelek klamên ku li ser şervanên jin hatine gotin hene. Hinek ji van klaman ji aliyê şervanan bi xwe ve jî hatine gotin. Dema ku em li kilamên dengbêjan diniherin rewş hinekî diguhere. Di hin kilaman de jin şeran, wekî bobelatekê dihesibînin û çavdêriya şer

³⁴³ Kevirbirî, *Sedsala Qêrinekê Karapetê Xaço*, r. 114-115.

³⁴⁴ Allison, *Yezidi Sözlü Kültürü*, r. 278.

dikin.³⁴⁵ Weke ku li ser zinarekî an girekî sekinî bin û bi baldarî li şer temaşe bikin xuya dikin.

Di hin kilaman de jin bi mêrxasî tev li şer dibin. Yek ji van kilaman kilama Ferzende Beg e. Tê gotin ku di şerê gundê Navosê de Ferzende beg birîndar dikeve, ji hal dikeve. Li ser vê yekê Besraya jina wî tivinga mêrê xwe hildide û bi lehengî şer dimeşîne ta ku dîl dikeve destê dijmin.³⁴⁶

“ ...

De tu rabe tivinga Ferzende Beg hilîne
Bikeve hafa meydanê
Tola me ji dijmin bistîne
Hela bala xwe bidin diya Elfesyayê
Ketiye nava şerê giran
Wekî şêran tol distîne
Wele tu şêr î, haza qîza şêran î
Lêxe, diya min bî, lêxe
Bila dergûşa milê min
Şêr li her derî şêr e
Çi mê ye, çi nêr e.³⁴⁷

Jina kurd heya ku jê hatiye di nava xeta ku civakê jê re çêkiriye de maye. Lê dema ku pêdivî dîtiye, ji gotina xwe paş ve gav neavêtiye. Perda kevneşopiyê, ji bo kêliyê be jî, çirandiye. Xwe daye hember mêran û bersiva wan daye wan. Dema ku biryara bersivê daye li statûya kesê li hember xwe nenihêrtiye.

Werdekê ji berê xwe dide Emer Axa û ji wî re weha dibêje: “Tu bi qurbana axa û navê wan bî. Heke ji ber erf û adetên dinê nebiya, minê bi vê kevne-jintiya xwe bi lingê te bigirta, tu li singê kon bixista, tuyê pêva bimaya yî.”³⁴⁸

Jinên mêrxas ji bo mafê xwe, ji bo dadê ji şer re amade ne. Xwediyê wêrekiyeke bêhempa ne. Dikarin hemû pergale û temsilkarên wê bidin hember xwe.

³⁴⁵ H.b. r. 229.

³⁴⁶ Aramê Gernas, “Fertzende Beg”, Bîr, j. 8, s. 2008, r. 95.

³⁴⁷ Gernas, r. 95-96.

³⁴⁸ Cizîrî, *Kultur û Edebiyata Devkî*, r. 114.

“ ...

Hakimo Mêrdîn bişewite kêş e lo lo lo
Lawo ez nizanîm ne tu dîn î, ne tu har î, ne tu ker î, ne tu gêj î lo lo lo
Lawo a vî pîsa Osmano girtî dilêm dêşê lo lo lo
Hey tu beraeta Osmano ji mir nabê
Ez ê fişekê bajom pêş lo lo lo
Ez ê nigê xwe li devê hevsê xim,
Osmano û hefsiyê dorê temama derxim der e lo lo lo
De va ez çûm kero tu were lo lo lo”³⁴⁹

Jin ji bo ku hestên dilketiyê xwe geş bikin, mêrbûna wan, ciwaniya wan dixin ber nîqaşê. Ev yek ji bo mêrekî tamara herî zirav e. Tu mêrê ku li ber vê gotinê serê xwe bitewîne nîne. Ji ber ku tu mêr naxwazin ku navê tirsonekiyê bi wan keve. Heke ew nav bi pey wan bikeve, divê dev ji desthilatiya xwe ya hezar salan berdin. Stû tewandin, rûxandina hemû kevneşopîyan e. Ev yek jî li hesabê mêra nayê. Jin jî bi vê yekê baş dizanin. Lewma jî dema ku dixwazin karekî bi mêrekî bidin kirin, vê movika qels a mêran bi kar tînin. Mêr jî li ber bayê jinan dikevin û xwe davêjin nava xetereyan. Gelek caran digihêjin armanca xwe.

“ ...

Lawiko tu ne mêr î, ne camêr î,
Tu naşkênî kilîta zer e, zer memika, zerza derî,
Kalê bavê min ne li mal e,
Tirsa pîrejinka dayka min newêrî.”³⁵⁰

Carinan jin, rê û rêbazên şer dixin bîra mêran û bi vî rengî wêrekiya mêran zêde dikin. Ji bo sorkirina mêran ya şer hemû rêbazan bi kar tînin. Hestên nijadî û yên baweriyê derdixin pêş. Qala çek û alavên şer û rêbaza bikaranîna wan dikin. Dibêjin “ji şer nerevin, ji kuştina mêran nerevin. Wisa bikin ku bila dijmin ji ber we bireve.” Qala

³⁴⁹ Berbir, *Ji Dengbêj Fadilê Kufragî Destan û Çîrokên Kurdî*, r. 258-259.

³⁵⁰ H.b. r. 433.

dîroka malbata wan ya şerê bi dijminan re dikin. Bi vî rengî, ne rasterast be jî, pesnê xwe didin.

“... ”

Hey de hûnê lêxin
Bavê bavê mino hûn ê lêxin
Rabin kekê mino hûn ê lêxin
Hûn ê destê xwe bavêjin
Qayîşê mîratê gawursustema
Qondaxê modalîka çartiliya li erdêxin
Mêra bikujin navê revê pêxin
Mûma bitefinin şemdana pêxin
Xwedayê pê dizane ji berê û pêş da
Piçûk û mezinê me rabûne ranebûne
Em ê mahkûm û firarê Roma teres in
Xalisê dînê xwe ne canfidayê mala şêx in.”³⁵¹

Jinên ku di şer de her pesnê mêran dane, gelek in. Ji wan jinan yek jê Gulêya jina Esedê Xêlid e. Gulê, aliyekî wê yê dengbêj jî hebûye. Kilama Dêran wê bi xwe li ser mêrê xwe (Esedê Xêlid) derxistiye.³⁵² Di vê kilamê de Gulê pesnê mêrê xwe û du hevalên wî dide. Dibêje ku ew hersê peya gelekî mêrxas in. Ji meydana şer narevin. Serê malbat û eşîra xwe danayînin erdê.

“... ”

Herê Gulê rebenê
Bila li me nehata surra sibê bihna bayê Kejik
Bakî dinê hey wayê
Bila li bejna Esed û Fetulla û Riza
Her sê egîte mala bavê min nexîne reben ez im

³⁵¹ Huseynê Farê. “Axao”, Deşîfrekirin: Zeki Gûrtür .

³⁵² Ahmet Aras, *Serhildana Seyîdan û Berazan, Seyîdxan-Elîcan-Fesîhê Mihê Mîrze*, weş. Pêrî, Stenbol, 2009, r. 29.

Hemzoyê Hesen bi sê denga li koma Şiwêşiya kir qêrîn e
 Go em ê Fetulla û Riza bikûjin
 Esedê Xêlid dîl bigirin
 Bila ji dayê ra şewata sêlê bînê hey wayê
 Bûka malê serê xwe bilind kir ji xewa şêrîn e
 Go metê marûmê eyb e
 Meriv di mala xwe da xeyba mêrê camêr nake
 Egîdê mala bavê min bi dil-cîgerê xwe guvanîn
 Ew peyayê ku ji dayê ra şewata sêlê bînin
 Ji wan zilama nînin hey wayê
 Metê marûmê peyayê mala bavê min gulîbirê
 Ew mêrê ku li meydanê berdî şêra
 Xwe bidî diyaran lê bikî guhdarî û sêra
 Tu bala xwe bidê
 Herçî hespê ku li meydanê têne nava mala
 Ez ji te re sond bixûm zînî vala
 Zenguyê wan î bi xwîn e hey wayê
 Peyayê mala bavê min gulîbirê
 Xêncî xulama kuştine peyayê bi nav û nîşan
 Hesen û Husên, Elî û Mihemed
 Hemzo zavayê teze dîl girtine
 Daxistine Milazgira hera jêrîne reben ez im
 Dengbêjê sibê bikin kilam û meqam
 Di civatê mîran û hakimana da rûnên
 Êvara da ji xwe ra li hev û dû vegefnîn hey wayê³⁵³

Dema ku em li vê kilamê guhdarî dikin an dixwînin, tişteke bala mirov dikişîne. Pesindana mêran ne pesindaneke ji rêzê ye. Dema ku Yewnanî û Romayiyên kevn, li qadan şêr û mêr berdidan meydanê û bi hezaran kesî jî li şerê wan temaşe dikirin tên bîra mirov. Ji aliyê din ve dengbêj, ji rewşa şer û pevçûnê tê derdixe ku ev şer û kuştinê siberoj bibe kilam û belav bibe. Ji ber ku van şeran bandoreke mezin li derdora xwe kirine. Heçî ku şer in, êşa wan ya mezin jin dikişînin. Jin neçar dimînin ku zarokên xwe bi tena serê xwe mezin bikin. Debara malê piştî şer û kuştinan diwartir dibe. Kar û barê

³⁵³ H.b. r. 31-34.

malê û derve hemû dikevin stûyê jinê. Carinan neçar dimîne ku bi mêrekî din re bizewice. Her ku ev rewş dikevin bêriya jinê, birîna ku piştî mirina dilketî, di dilê jinê de vebûye hinekî din xwîn dibe.

3.5. Şîretên Jinan li Mêran

Jin wek dayikekê, wek xwîşkekê di rewşên giran de şîretan li zarokên xwe, li mêrê xwe dikin. Bi taybetî jî di kilamên şeran de em van şîretan dibînin. Heçî ku kilam piştî bûyera hatibin çêkirin jî, em di nava ristên kilamê de pê dihesin ku berî ku qewîmînên nebaş pêk bînin, dayika şîret li zarokên xwe kirine, jina şîret li hevserên xwe kirine, keçikan jî şîret li dilketiyên xwe kirine. Di rewşên weha de jin ji mêran baştir pêşiya xwe dibînin. Ji aliyê din ve em ji van kilaman fêr dibin ku mêran guh nedane şîretên jinan û çûne ser rêya xwe.

Di strana Silêmanê Mistê û Mala Faro de, Xatoya diya Silêman, şîretan li kurê xwe dike da ku neçe talanê.

“ ...

Dere lê dayê Xato digo Silêmano lawo
Û dilê min rebenê dilekî dîn e,
Digote neçe pêşiya terş û tarîşê mala Faro,
Û lawo ji Daza Zenga, ji çemê Qumariya venegerîne,
Min go mala Faro, û maleke ji berê vê de tîfîngçî ne,
Wê derbekî li bejn û bala Silêmanê Mistê,
Û li Brahîmê Mahmût ê xweşmêr wê bixîne dayê”³⁵⁴

³⁵⁴ Karapetê Xaço, “Silêmanê Mistê”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

ENCAM

ENCAM

Di her warê jiyânê de ked û bandora jinê li ber çava ye. Ev ked û bandor di hunerê de jî xuya dibe. Di nava stran û kilamên kurdî de jin jî bi qasî mêran bi cih digirin. Bi taybetî di kilamên êş û janê de, çî kilamên evînê bin, çî kilamên şer û mirinê bin, jin serdest in. Roleke jinê ya sereke heye. Gelek kilam ji aliyê jinan ve hatine çêkirin, an jî li ser devê jinan hatine gotin. Ji sedî sed em nizanin ku kîjan kilam ji aliyê jinan ve hatine çêkirin, lê belê li gor hin daneyan em dikarin bibêjin ku ev kilam ji aliyê jinan ve hatiye çêkirin. Wek mînak, di hin kilamên ku ji aliyê mêran ve, bi devê jinê hatine gotin de, gotinên wekî “Hedo digo”, “Şemê digo” derbas dibin. Di kilamên wisa de mêr berdevkiya jinan dikin. Lê belê dema ku afirînerê kilamê jin be, raste rast çîrok tê vegotin.

Kilamên ku ji aliyê jinan ve hatine çêkirin de, êşa ji ber zewacên bêdil, evînên qurmiçî, hewîtî û aciziya ji mêrên pîr derdikeve pêş. Her weha gilî û gazinên ji dê, bav û qederê, mirin û xemên din jî mijara kilaman in. Ji vî aliyê ve kilamên jinan mîreka pirsgirêkên jinan in. Barê ku civakê li ser piştê mêran kiriye, piranî rê nade ku mêr hestên xwe yê xemgîniyê, piranî êşa kezabê, eşkere vebêjin. Jin bi kilamên xwe dibin berdevkê hestên mêran jî. Jin êşa kezabê, êşa dil di nava girî de be jî bi kilamên şînê vedibêjin. Bi demê re pêlên girî ku bi kilaman re diherikîn, dimiçiqin. Lê şopên kul û xeman her dimînin. Dengbêjan jî, bi hunera xwe, ew hestên ku ji kûrahiya dilê jinê hatine dawerivandin, ji nû ve li gor xwe honandine û ji civakê re pêşkêş kirine.

Dengbêjan kilam kirine sermiyan ji xwe re. Heya ku sax bûne bi vî sermiyanî debara xwe kirine. Lê tu caran timahî nekirine. Her parve kirine. Ji şagirt û nîfşên nû re weke mêrateke bêhempa hiştine. Lê dengbêjan jî baş dizanibûn ku kaniya hunera kilamgotinê jin in. Lewma jî di pesindana jinan de teksîr nekirine. Jin di nava atmosferên herî xweşik de nîşan dane. Di welatê me de tiştê xweş (ji aliyê bêhn, çêj, tevger, teşe, dîtbarî û hwd.) çî be, jin şibandine wê. Li gor rewş û pirsgirêkên civakê, kilamên ku hatine gotin diguherin. Wek mînak stranên ku li dawetan tene gotin û yê ku li dîwanan tene gotin him ji aliyê naverokê ve him jî ji aliyê teşe û melodyê ve ji hev cihê ne. Stranên karan jî ji tevan cudatir in. Di dawetan de piranî kilamên kin, bi rîtim û mijarên xweş tene gotin. Li dîwanan û şevbûhêrkan jî bêtir mijarên girîng yê wekî şer, pevçûn, welat û evînê tene stran.

Di navbera kilaman û jiyana rastî de têkiliyeke tevlihev heye. Ji aliyekî ve di kilaman de rastiya bûyeran, têkiliya kilaman û rastiya tê pejirandin, ji aliyê din ve di

kilamên evînê de gelek têkiliyên ku di rewşên asayî de di nava civaka kurd de nayên dîtîn, hebûna wan ne guncav e, hene. Jina kurd di tevî mijarên rojane, di eşkerekirina hest û ramanên xwe yên di mijarên zayendî û erotîk de jî azad e. Divê ev azadiya strandinê di her warê jiyanê de bê pêşxistin. Jinên ku navê xwe li dîrokê kolane bi gel bêne nasandin. Li ser bandora jinê ya li hunerê xebatên berfireh û bi rêbazên zanistî bêne amadekirin.

Kêmasî û nakokiyên nava civakê, pirsgerêkên siyasî, aborî û civakî; zilma ku bi hezar salane li ser jinê hatiye meşandin, hêvî û bendewariyên jinê, tev di nava kilamên ku ji aliyê jinan ve hatine afirandin de veşartî ne. Di warê de pêdivî xebatên bîblîyografîk hene lê têr û tije nîn in. Divê bîblîyografyaye ku ji xebatên her çar perçeyên Kurdistanê, Qafqasya û Awrûpayê jî dihebîne bê amadekirin. Ev yek dê karê lêkolîneran hêsantir bike. Bi berhevkirina berhemên hunerî mirov dikare di navbera nîşan de têkiliyeke baş ava bike. Divê bi çavekî zanistî li kilamên jinan bê guhdarî kirin da ku di çareseriyê pirsgerêkên jin û civakê de rê û rêbazên rast bêne şopandin.

Kilamên dengbêjan derbarê dîroka kurdan de daneyên baş eşkere dikin. Bi alîkariya van kilaman mirov dikare bi nêrîneke nû li dîroka kurdan binihêre.

Kilam û destanên kurdî ji aliyê ziman ve gencîneyên giranbûha ne. Zimanê kurdî bi alîkariya van kilamên, ku rehê wan di nava dîrokê de ye, dikare ji xetereya wendabûn û xerabûnê xilas bibe. Kilam ji bo zimanzanên kurd daneyên girîng in.

Dema ku rê li ber bê vekirin, jin dikarin, wekî gelek warên din ên jiyanê, di hunera mûzîkê de jî pêşengiyê bikin.

ÇAVKANÎ

ÇAVKANİYÊN PIRTÛKAN Û GOTARAN

Adak, Abdurrahman: “Erdelanlı Bir Kadın Saray Şairi: Mestûre Maşşeref Hanım (1804-1847)” *Uluslararası Kürt Kadın Kongresi 1-5 Ekim 2009 Hakkârî*, weş. Zanîngeha Hakkârî, amd. Vahît Tane û Kemal Varol, 2011, r. 91-100.

Ahmed, Kemal Mazhar: *Tarihin Tarihi, Kürtlerde Tarih, Tarihte Kadın*, wer. Abdullah Babek Pişşderî, weş. Pêri, Stenbol, 1997

Akkurt, Nesrin: “Mısır’da Folklor Çalışmaları”, *Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi*, amd. Gülin Öğüt Eker û nd. weş. Milli Folklor, Ankara, 2003, r.217-236

Akyol, Hilmî: *Antolojiya Dengbêjan 1*, Edît: Azad Zal, weş. Şaredariya Bajarê Mezin a Amedê, ç.2, 2011, r.136.

Akyol, Hilmî: *Ji Devê Nêrgiza Hemê, Hawişana Pale, Zîna Elîxan, Zargotina Kurdî*, weş. Do, Stenbol 2008

Alan, Remezan: “Kürt Halk Şarkıları İçin Küçük Bir Poetika”, *War*, j.2, 1997, r. 11-13

Alakom, Rohat: *Di Folklorê Kurdî de Serdestiyeke Jinan*, weş. Nûdem, Stockholm, 1994

Allison, Christine: “Folklor ve Fantezi: Kürt Sözlü Geleneğinde Kadınların Sunumu” amd. Shahrzad Mojab, *Devletsiz Ulusun Kadınları, Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, wer. Fahriye Adsay û nd., weş. Avesta, 2005, r. 245-264.

Allison, Christine: *Yezidi Sözlü Kültürü*, wer. Fahriye Adsay, weş. Avesta, Stenbol, 2007

Aramê, Gernas: “Ferzende Beg”, *Bîr*, j. 8, Diyarbekir, 2008, r. 95-100

Aras, Ahmed: “Dengbêjiya Reso”, *Panela Bîranîna Dengbêj Reso*, Turizm İl Müdürlüğü, Muş, 2012

Aras, Ahmed: “Kilama Kurdî û Dengbêjiya Serhedê”, *Bîr*, j. 7, Reşemî, Diyarbekir, 2010, r. 36-39.

Aras, Ahmet: *Serhildana Seyîdan û Berazan, Seyîdxan-Elîcan-Fesîhê Mihê Mîrze*, weş. Pêri, Stenbol, 2009

Ariç, Nizamettin: “Ehmedo Ronî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

Aslan, Mustafa: “Kürt Kadınının Toplumsal Statüsü”, *Uluslararası Kürt Kadın Kongresi*, 1-5 Ekim 2009, amd. Vahit Tane û Kemal Varol, weş. Hakkâri Üniversitesi, Hekkâri, 2011.r.78-80.

Asmann, Jan: *Kültürel Bellek*, wer. Ayşe Tekin, weş. Ayrıntı, Stenbol, 2001

Aydoğan, İbrahim Seydo: “Di Medbexa Ziman û Wêjeyê de Jina kurd”. *Uluslararası Kürt Kadın Kongresi*, 1-5 Ekim 2009, *Hekarî*, weş. Zanîngeha Hekarî, amd. Vahîd Tane û Kemal Varol, 2011, r. 44-49.

Barth, “Southern Kurdistan” amd. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara, r.24-25.

Bascom, William R.: “Folklor ve Antropoloji”, wer. Metin Ekici, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, amd. M.Öcal Oğuz û nd., weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r. 78-93

Bascom, William. R. “Folklor Biçimleri: Nesir Anlatılar”, wer. Nur Aktaş û nd., *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, amd: M.Öcal Oğuz û nd., weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r.171-202

Bayezîdî, Mela Mahmudê: *Adat u Rusumatnamee Ekradiye*, weş. Nûbihar, ç.1, Stenbol, 2010.

Baykurt, Şerif: *Türkiyede Folklor*, weş. Kalite, Ankara, 1976

Bayrak, Mehmet: “Geçmişten Günümüze Kürt Kadını”, amd. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını* weş. Özge, Ankara, 2002, r. 3-60

Bayrak, Mehmet: “Tarihte Kürt Kadını”, *Tîroj*, s. 8, j. 47, 2010, r. 55-58.

Bayrak, Mehmet: *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, c. 1, weş. Özge, Ankara, 2002

Bayrak, Mehmet: *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, c. 2, weş. Özge, Ankara, 2002

Bayrak, Mehmet: *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, c. 3, weş. Özge, Ankara, 2002

Bedirxan, Celadet Elî: “Armanc, Awayê Xebatê û Nivîsandina Hawarê”, *Hawar*, j. 1, 1932, r.1. amd. Fırat Ceweri, weş. Nûdem, 1998, Stockholm.

Bedirxan, Celadet Elî: *Kurd û Welatê Wan Kurdistan*, amd. Abdullah Keskin, weş. Avesta Stenbol, 2009

Bedirxan, Kamûran: “Le Femme Kurde”, *Hawar*, j. 19, 1933. Şam. amd. Fırat Cewerî, weş. Nûdem, Stockholm, 1998

Bedirxan, Prens Süreyya: “Kürt Kadını ve Sosyal Rolü”, amd. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 244-5-248

Berbir, Hogir: *Ji Dengbêj Fadilê Kufragî Destan û Çîrokên Kurdî*, weş. Enstitûya Kurdî ya Amedê, Diyarbakir, 2007

Beyazîdî, Mele Mahmudê: *Adat û Rusûmatnameê Ekradiyye*, amd. Jan Dost, weş. Nûbihar, Stenbol, 2010

Beyazîdî, Mele Mahmudê: “Çîroka Mem û Zînê”, *Antolojiya Çîrokên Kurdî (1856-2003)*, amd. Fîrat Cewerî, weş Nûdem, Stenbol, 2003, r.42-53

Beyazîdî, Mella Mahmudê: *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, wer. Abdullah Babek Pişderî, weş. Pêrî, Stenbol, 1998

Bilge, Mahmut: *Yezidiler, İbadet, Örf ve Adetler*, amd. Ahmet Taşğın, weş: Kalan, Stenbol, 2002

Bois, Thomas: “Kürtlerde Toplumsal Yaşam”, *Kürtler, Kürdistan*, amd. V.Minorsky û hwd, wer. Kamuran Fıratlı, weş. Doz, Stenbol, 2004, r.158

Boyîk, Eskerê: “Nihêrina Li Ser Edebiyata Kurdên Sovyetê”, *Gotarên Konferansa Ziman û Wêjeya Kurdi ya Zanîngeha Hekarîyê*, 15-18 Tîrmeh 2010, amd. İbrahim Seydo Aydoğan, Selim Temo Ergül, weş. Zanîngeha Hekarê, 2011, r.70-76

Bozkurt, Güvenç: *İnsan ve Kültür*, weş. Remzi Kitabevi, Stenbol, 1996

Bozo, Siddiqê: “Kejê û Salo”, *Bingöl Dengbêjleri*, amd. Behrûz Sûjadî û Ahmet Önal, weş. Pêrî, Stenbol, 2007

Brunessen, Martin van: “Adile Hanımdan Leyla Zanaya: Kürt Tarihinde Siyasi Liderler Olarak Kadınlar”, amd. Shahrazad Mojab, *Devletsiz Ulusun Kadınları, Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, wer. Fahriye Adsay û nd., Avesta. 2005, r. 131-154

Bruñessen, Martîn van: *Kürdistan Üzerine Yazılar*, wer. Nevzat Kırâç û nd., weş. İletişim, ç.7, Stenbol, 2010

Cegerxwîn: *Folklora Kurdî*, Stockholm, 1988

Celîl, Ordîxanê û Celîl, Celîlê: *Zargotina Kurda*, weş. Naûka, Moskova, 1978

- Cewarî, Frîda Hecî: *Heciyê Cindî, Jiyan û Kar*, weş. Lis, Diyarbekir, 2008
- Cewari, Nura: “Kürt Şarkılarının Tarihsel ve Teorik Sorunları”, amd. Mehmet Bayrak, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, c. 1, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 315-322
- Cewerî, Firat: “Ziman Bingeh û Çavkaniya Edebiyatê Ye”, Vesta, Bihar-Havîn, Stenbol, 2004, r. 137-140
- Cindî, Heciyê û Evdal, Eminê: *Folklor Kurmanca*, weş. Avesta, Stenbol, 2008
- Cindî, Heciyê: *Folklor Kurda*, Amd. Frîda Hecî Cewarî, weş. Limûş, Yêrêvan, 2009
- Cizîrî, Şerefxan: *Edebiyata Devkî û Sosyalîzasyon*, weş. Aram, Stenbol, 2011
- Cizîrî, Şerefxan: *Kultur û Edebiyata devkî*, weş. Nûdem, Stockholm, 1999
- Connerton, Paul: *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, wer. Alaeddin Şenel, weş. Ayrıntı, Stenbol, 1999
- Çağlayan, Handan: *Analar, Tanrıçalar, Yoldaşlar*, weş. İletişim, Stenbol, 2010
- Çevik, Süleyman: “Pêşgotin”, Muhammed Yusuf Hayr, *İslam Tarihinde Kürt Kadını*, wer. Mehmet Demirdağ û Ali Rıza Seven, weş. Nûbihar, Stenbol, 2004, r.88-92
- Damaluji: *Bahdînan*, vgz. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara 2002
- Dengbêj Mihemed Reşît: vgz. Süleyman Öz, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sözlü Kültüründe Hikâye Anlatıcılığı*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Teza Lîsansa Bilind ya Çapnebûyî), Stenbol, 2008
- Dîma, Pîr: *Êzdiyên Serhedê, Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX.*, wer. Ezizê Cewo, weş. Do, Stenbol, 2011

Dorson, M. Richard, Thoms, W.J.: “William John Thoms ve “Folklor” Başlıklı Yazısı”, wer. Serpil Aygün Cengiz, *Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi*, amd. Gülin Ögüt Eker û nd. weş. Milli Folklor, Ankara, 2003

Dundes, Alan: “Folklor Nedir”, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*, amd. M.Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır, wer. Gülay Aydın, weş. Geleneksel, Ankara, 2010, r. 16-18

Ekici, Metin: *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, weş. Geleneksel, Ankara, 2010

Elfiot, T.S.: *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, wer. Sevîm Kantarcıoğlu, weş: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1983

Erbay, Vecdi: “Li Ser Wêjeya Kurdî ya Hemdem Ramanên Kesane” wer. Mahsum Taşkesen, Vesta, Bihar-Havîn 2004, Stenbol, r. 107-118

Ergül, Selim Temo: “Modern Kürt Kadın Şairler”, *Uluslararası Kürt Kadın Kongresi*, 1-5 Ekim 2009 Hekarî weş. Hakkâri Üniversitesi Amd. Vahit Tane û Kemal Varol, 2011. r.41

Farqînî, Zana: *Ferhenga Kurdî-Tirkî*, weş. Enstitûya Kurdî ya Stenbolê, 2004

Firat, Nuri: “Hevpeyvîn”: İrfan Amîda, *Vesta*, Bihar-Havîn 2004, Stenbol, r. 152-162

Galetti, Mirella: “Kürt Toplumunda Kadınların Rolü Üzerine Batılı Tasvirler”, wer. Fahriye Adsay û nd., *Devletsiz Ulusun Kadınları, Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, amd. Shahrazad Mojab, weş. Avesta, 2005, r. 283-305

Gemi, Ahmet: “Berdel: Kürt Kadının Kaderle İmtihani”, amd. Vahit Tane û Kemal Varol, *Uluslararası Kürt Kadın Kongresi*, Hekarî, 2009, r. 12-16.

Gillmor, Frances: “İspanya’da Folklor Çalışmaları”, wer. Umay Günay, *Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi*, amd. Gülin Ögüt Eker û nd. weş. Milli Folklor, Ankara, 2003, r.47-57

Hayr, Muhammed Yusuf: *İslam Tarihinde Kürt Kadını*, wer. Mehmet Demirdağ û Ali Rıza Seven, weş. Nûbihar, Stenbol, 2004, r.5-15

Honko, Lauri: “Halk Anlatısı Araştırma Metodları, Bu Metodların Durumu ve Geleceği”, wer. İsmail Görkem, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, amd. M.Öcal Oğuz û nd.,weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r. 251-278

Honko, Lauri: “Yeniden Yaratma, Yapı ve Tür Problemleri”, wer. İsmail Görkem, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, amd: M.Öcal Oğuz û nd., weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r. 139-150

Izady, Mehrard R: “Kürdistanda Kadının Rolü ve Aile Hayatı”, amd. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 333-337

Izady, Mehrard R: *Kürtler, Bir El Kitabı*, wer. Cemal Atilla, weş. Doz, Stenbol, 2011

Jwaideh, Wadie: “Kürtlerde Aile Yaşamı”, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, amd. Mehmet Bayrak, weş. Özge, Ankara, 2002, r.268-279

Jwaîdeh, Wadie: *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, wer. İsmail Ekem û Alper Duman, weş. İletişim, Stenbol 1999, r.47

Katar, Dicle Yıldız: *Kürt Sözlü Kültüründe Kadın Dengbêjler: Ayşe Şan ve Meyrem Xan*, yakın Doğu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Teza Lisansa Bilind ya Çapnebûyî), Kıbrıs, 2011

Kayan, M.Zahir: “Kürt Folklorunda “Dengbêj”lik Geleneği”, amd. Mehmet Bayrak, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, weş. Özge, c. 1, Ankara, 2002, r.510-514

Kevibirî, Salihê: *Filîtê Quto, Bîst Kilam û Bîst Qewimîn*, weş. Do, Stenbol, 2009

Kevibirî, Salihê: *Sedsala Qêrinekê Karapetê Xaço*, weş. Do, Stenbol, 2009

Kıran, Abdullah: “Di Dengbêjiya Kurdî de Rola Reso”, *Panela Bîranîna Dengbêj Reso*, Turizm İl Müdürlüğü, 29 Gûlan 2012, Muş

Kıran, Eyüp, Dewrêşê Ewdî, weş. Mîr, Stenbol, 2003

Konê Reş: “Berriya Mêrdînê û Rola Jinê di Civaka Kurdî de”, *Nûbihar*, j.119, Stenbol, 2012, r.58-63

Köker, Eser: *Kitapta Kurutulmuş Çiçekler*, weş. Dipnot, Ankara, 2010

Levi- Strauss, Claude: *Irk, Tarih ve Kültür*, Wer. Haldun Bayrın, weş. Metis, Stenbol, 1997

Lucy Garnett, “ The Womens of Turkey and Their Folklore”, vgz. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara 2002

Mazî, Çiya: *Ferhenga Gotinên Pêşiyân*, weş. Elma, Stenbol, 2005

Mc Luhan, Marshall: *Gutenberg Galaksisi*, wer. Gül Güven (Çağalı), weş. Yapı Kredi, Stenbol, 2007

Merwanî, Cewad: *Kilam-Stranên kurdî (Bi Nota-Gotin)*, weş. Avesta, Stenbol, 2010

Minorsky, Vlademir: “Kürtler” *İslâm Ansiklopedisi*, c.6, weş. MEB, Eskîşehîr 1997

Morse, Ronald A.: “Japonya’da Folklor Çalışmaları”, wer. Nebi Özdemir, *Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi*, amd. Gülin Öğüt Eker û nd. weş. Milli Folklor, Ankara, 2003, r. 278-281

Mukri, Mohammed: “Kürtlerde Evlilik”, amd. Mehmet Bayrak, *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, weş. Özge, Ankara, 2002, r. 282-310

Musaelyan, J.S.: *Zembîlfroş- Poema Kurdî û Şaxên wê yê Edebî û Folklorî*, vgz. Rohat Alakom, weş. Nûdem, Stockholm, 1994

Mutlu, Erol û nd.: *Kürt Müziği Üzerine*, weş. Avesta, Stenbol, 1996

Mutlu, Mehdi: “Reso û Zimanê Kurdî”, *Panela Bîranîna Dengbêj Reso*, Turizm İl Müdürlüğü, 29 Gûlan 2012, Muş

Nezan, Kendal û nd.: *Kürt Müziği*, weş. Avesta, Stenbol, 1996

Nikitin, Bazil: *Kürtler*, wer. Hüseyin Demirhan, weş. Deng, Stenbol, 2002

Oğuz, Cemil: “Hevpeyvîn: Dengbêj Mihemedê Serhedî”, *Tîroj*, j. 46, Stenbol, 2010, r. 45-50

Ong, Walter J: *Sözlü ve Yazılı Kültür*, weş. Metis, Stenbol, 2011

Öncü, Mehmet: “Dengbêj û Dengbêjî”, *Rewşen*, j. 4, Stenbol, 2011, r. 64-72

Papazyan, Vrtanes: “Lûr de Lûr”, *Tîroj*, s. 8, j. 45, 2010, r.58-60

Pariltı, Abidin: *Dengbêjler, Sözüün Yazgısı*, weş. İthaki, Stenbol 2006

Perwer Şivan û Perwer Gulîstan: “Zembîlfroş”, weş. Ses Plak, 1992

Perwer Şivan: “Qimil”, Ses Plak, 1996, Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

Pirbal, Ferhad: “Mella Mahmûdê Bayezîdî û Berhemên Wî” *Gotarên Konferansa Ziman û Wêjeya Kurdî ya Zanîngeha Hekariyê*, Hekarî, 15-18 Tîrmeh 2010

Porteli, Alessandro:“Sözlü Tarihi Farklı yapan Şey” wer. Kürşat Korkmaz, *Milli Folklor*, s. 17, j. 68, Stenbol, 2005, r. 222-234

Raglan, Lord: “Geleneksel Kahraman” wer. Metin Ekici, amd. M. Öcal Oğuz û nd. *Halk Biliminde Kuramlar ve yaklaşımlar*, c. 1, weş. Geleneksel, Ankara, 2006, r. 112-138

Salmış, Ferman: *Yorgun Ezgiler Koçerler*, weş. Teknik Tasarım, Malatya, 2009

Sancar, Mithat: *Geçmişle Hesaplaşma*, weş. İletişim, Stenbol, 2010

Sanders, Barry: *Öküz’ün A’sı, Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi*, wer. Şehnaz Tahir, amd. Can Kurulay, weş. Ayrıntı, ç. 2, İstanbul, 2010

Sokolov, Yuri M.: *Folklor, Tarih ve Kuram*, wer. Yerke Özer, weş. Geleneksel, Ankara 2009

Stranvan, “Hesenê Musa”, *Ronahî*, j. 13, r. 2, amd. Rênas Jiyan, weş. Belkî, Diyarbakir, 2010, r. 225-22

Sydow, Carl Wilhem von: “Coğrafya ve Masal Ekotipleri”, wer. Tuğçe Işıksan, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*, amd. M.Öcal Oğuz û Selcan Gürçayır, weş. Geleneksel, ç.2., Ankara, 2010, r.61-70

Tawûsparêz, *Hawar*, j. 38, amd. Fırat Cewerî, weş. Nûdem, Stockholm, 1998, r. 943

Tezcan, Mahmut: “İlkel Toplumlarda Başlık Parası Geleneği”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, s. 1, j. 9, 1976, r.415-426

Tezcan, Mahmut: *Türk Kültüründe Başlık Parası Geleneği (Kültürel Antropolojik Yaklaşım)*, weş. Halk Kütüphanelerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, *Gelenek-Görenek ve İnançlar*, Ankara, 1998

Uluçay Ömer: *Dewrêşê Evdî Destanı*, weş. Do, Stenbol, 2006

Utleý, Francis le: “Folklorun Tanımı”, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*, wer. Tuba Saltık Özkan, amd. M.Öcal Oğuz û Selcan Gürçayır, weş. Geleneksel, ç. 2, Ankara, 2010, r

Uygar, Yusuf: *Kültürel Bellek ve dengbêjlik: Doğu Anadoludaki “Dengbêjlik” Geleneğinde Bellek Üretimi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Teza Lîsansa Bilind ya Çapnebûyî), Stenbol, 2008

Uzun, Mehmed: *Dengbêjlerim*, weş. İthaki, Stenbol, 2006

Veroj, Seîd: “Folkloru Kurdî”, *War*, j. 1, Havîn 1997, r.112-132

Yalçın-Hekman, Lale: “Kurdish Women and Ethnic Identity, in: Documentation of International Coference on Human Rights in Kurdistan”, vgz. Mustafa Aslan, *Uluslararası Kürt Kadın Kongresi*, Hekkarî 2009

Yalom, Marilyn: *Memenin Tarihi*, wer. Ayşe Gün, weş. Çitlembik Stenbol, 2002, r.3

Yaş, Zeynep û Akyol, Hilmî: *Eyşe Şan im*, weş. Enstîtûya Kelepûrê kurdî, Hewlêr, 2009

Yıldırım, Kadri: *Wêje û Folkloru Gelerî*, (pirtûka çapnebûyî)

Yücel, Müslüm: *Berdel*, weş. Agora Kitaplığı, Stenbol, 2008

Yücel, Müslüm: *Edebiyatta Ölüm ve İntihar, Kurban Olduğum Sunakta Tanrı Yok*, weş. Elma, Stenbol, 2003

ÇAVKANIYÊN ÎNTERNETÊ

Anter, Musa: “Jiyana Apê Musa”, www.apemusa.com. Gihaştin: 18.09.2012

Aras, Ahmet: “Dengbêjiya Serhedê û Dengbêjên Serhedê”, <http://ararat-welat.blogspot.com/2011/02/dengbejiya-serhede-u-dengejen-serhede.html>. 01.Adar 2012

“Ay Hao”, <http://www.bgst.org/muzik/egitim.asp> 13 Reşemî 2012

Alakom, Rohat: *Folklor û Jinên Kurd*, www.nefel.com_folklor_u_jinen_Kurd_. 25.12.2011

Başgöz, İlhan: “Türkiye’de FolklorÇalışmaları ve Milliyetçilik”,wer. Serdar Uğurlu, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1533393645_97_serdar_u%c4%9furlu.pdf 18.12.2012

Beğik, Mahmut:“ Fatma Îsa: Dengbêja Kurd ya Gelerî”,www.kovarabir.com. 15.08.2012

Çelebi Nezan Newzat û nd.: “Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış 1”, www.daplatform.com/news.php?nid=25. 01Berfanbar 2011

Çelebi, Nezan Nevzat û nd., “Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış 2”, www.daplatform.com/news.php?nid=25. 01 Berfanbar 2011

Dîlanar, Delil û Xemgîn, Xelîl: “Muzîka Kurdî”, www.daplatform.com. 14 Adar 2012

Dît,Nedim:“Dengbêj Geleneğinin Son Halkası: Reso”, www.kovarabir.com 25 Tîrmeh 2010

Dît, Nedim: “Şiir ve Stran Tahlilleri-4”, www.kovarabir.com. 31 Çile 2012

Erkmen, Ayhan: “Di dengbêjîyê de Rola Radyoya Yêrêvanê”, www.lemonde-kurdi.com., j. 8, 4 Avrêl 2012

Kardeş Türküler: “Demmê”, www.sarki-sozleri.net/kardes-turkuler-demme. 18 Avrêl 2012

Oğuz, Cemil: “Hevpeyvîn: Zeynelabîdîn Zinar”, www.bydigi.net. 04 Avrêl 2012

Lerch, Peter: “Savaş Esiri Kürtler Hakkında Hazırlanan Rapor (1856-Roslow)”, wer: Seyîdxan Kuriş, Bîr J. 6, 2010

Poche, Christian: “Kürt Müziği”, www.kurdkulturu.com. 16 Avrêl 2012

ÇAVKANİYÊN DÎJÎTAL

Dengbêj Abdulbarî, “Oro Kuro”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Ahmedê Bêrtî: “Metran Îsa”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Ehmedê Bêrtî: “De Were Lê”, mp3., Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Ehmedê Bêrtî: “Derwêşê Evdî” mp3., Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Ehmedê Bêrtî: “Evdilla Beg”, mp3., Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Cemîl Horo: “Memê Alan”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Huseynê Farê: “Axao”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Huseynê Farê: “Erebê”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Huseynê Farê: “Hebiyaye”, mp3., Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Huseynê Farê: “Nusredîn Xatoyê Şelmoyî”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Huseynê Farê: “Qendîl”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Huseynê Farê: “Qîzmet – Lawxalo”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Huseynê Farê: “Têlî”, Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Huseynê Farê: “Werdem Xanim” Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Huseynê Farê: “Xezal im”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Huseynê Farê: “Hay Lê Gulê”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Karapetê Xaço: “Bişêriyo”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Karapetê Xaço: “Derwêşê Evdî” mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Karapetê Xaço: “Genc Xelîl”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Karapetê Xaço: “Hesenîko”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Karapetê Xaço: “Lawikê Metînî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Karapetê Xaço: “Le yane”, mp3., Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Karapetê Xaço: “Silêmanê Mistê”, mp3., Deşîfrekirin: Zeki Gürür.

Dengbêj Kürt Remzî: “Menal”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Mehmûdê Hesê: “Derwêşê Evdî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Mihemed Arif Cizrawî: “Eysana Elî”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Mihemed Arif: Cizrawî: “Metran Îsa”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Miradê Kinê: “Besna Xelil”, mp3 Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Miradê Kinê: “Binevşa Narin û Cembeliyê Hekarê”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

Dengbêj Reso, “Nemînim”, Deşîfrekirin: Nedîm Dît.

Dengbêj Miradê Kinê: “Bişêriyo”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Miradê Kinê: “Seyrê û Eliyê Mamed”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Miradê Kinê: “Zerga”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Şakiro: “Keçikê”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Şakiro: “Gûlê Sosinê”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Şakiro: “Mala Şewêş”, mp3. Deşîfrekirin: Nedîm Dît.

Dengbêj Şakiro: “Qaza Min”, mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

Dengbêj Şakiro: “Wey Dil” mp3., Deşîfrekirin: Tekin Çifçi.

ÇAVKANIYÊN ZINDÎ (Hevpeyvîn)

Ayten Daşlık, 18 Îlon 2011, Sur/ Diyarbeker.

Ahmed Aras , Muş, 29 Gûlan 2012.

Dengbêj Seyidxanê Boyaxçî, 10 Pûşper 2012, Diyarbeker.

Dengbêj Ûsivê Boronekî, 12 Reşemî 2012, Semsûr.

Dengbêj Zekî 29.05.2012. Muş.

Dengbêj Eliyê Qerecdaxî, 10 Pûşper 2012, Diyarbekir.

Dengbêj Fatimê, 18 Serwamêz 2011, Farqîn/ Diyarbekir.

Ehmed Kurdî, 25 Adar 2012, Mêrdîn.

Çîrokbêj Eliyê Tahtikî, 25 Çile 2012, Mêrdîn.

Faîqe Aldatmaz, 10 Cotmeh 2011, Bismil/ Diyarbekir.

Mele Qûtbettinê Farqînî, 24 Avrêl 2012. Diyarbekir.

Dengbêj Ûsivê Boronekî, 15 Avrêl 2012, Semsûr.

Ömer Uluçay, 24 Avrêl 2012. Adana.

Şerefxan Cizîrî 27 Çile 2012. Diyarbekir.

PÊVEK

Wekî nimûne deşîfreya hin kilamên dengbêjan li jêr hatiye dayîn. Lê dibe ku hin peyv xelet hatibin fêmkirin û nivîsandin. Ji ber van kêmasiyan em ji niha ve lêborînê ji dengbêj û lêkolînavan dixwazin. Em hêvî dikin ku ev xebat ji bo lêkolîneran bibe alîkar.

TÊLÎ

Were Têlî Têlî Têlî

Hey lê lê zalimê lê lê lê lê

Ez ê bi serê sibê radibim

Ji xewika şêrin bang dikim dibêjim Têlî

Bi nava rojê dibêjim Têlî.

Bi êvarê dibêjim Têlî.

Bi saetê bi gavê bi deqqê bi saniyê

Ji axîn û kedera dilê xwe re wez ê bang dikim dibêjim Têlî.

Lê lê Têliyê malxirabê welle tu hur û boz î beyaz î xalis î muxlîs î,

Beytul emîn î tu kihêlî.

Lê ne ad û ne îmze li ber navê te lêketine

Li ba dilê min dîsa tuyê pîrr şêrinî.

Malxirabê welle tu kihêlî.

Tu yê vê sibê li qarşî çavê min sekînî

Ez nizanim tu qîzî û ez nizanim tu bûkî ez nizanim tu jinebî yî.

Ser dev û lêvê te yî bi xêlî.

Û îsal sala hefta û heştaya ye dilê min ket te

Çima tuyê xwe ji min vedişêrî?

Lê lê malxirabê heft heb birayê te hene heft heb xungê min

Ji bona xatirê çavê te wez ê'j te re têkim berdêlî Têlî Têlî...

De lê lê zalimê lê lê lê

Têliyê malxirabê min go buhare buhara rengîn e.

Zalima qîza zalima buhare buhara rengîne.

Li ser riya me zozana di bin ya me de

Bingol e, Serhed e, Şerefdîn e

Birek malê bavê Têliya mi barkirine li zozanê me yê jorîn danîne
Hespê binê min rawanin şopê malê we digerîne.
Na na! Welle minê vê sibê xwe berda zozanê me yê jorîne.
Min bala xwe dayê sê kon vegirtine...
Minê ajotî pêşiya konê pêşîne
Min bala xwe dayê di bin de sê zêrî ne çavên wan reş in bruyê wan leglegî ne,
Dev û lêvê wan tenîke mina pelê kaxizê cigarê sipîne bi kum û koloz û temîzî ne.
Minê bala xwe da, taximê sing û berê van kar î xezala
Serê memikê wan sor e qoratê memikê wan sipîne.
Mîna sêvê Meletiyê henarê Dêrikê deqdeqî ne.
Mîna gazocaxiyê ceyranlî ne li ser masê zêrîn û zîvîn e zincîrê
dorê xalisî muxlîsî yalê zêrê reşatî ne.
Lo lo Rebiyo qurbano ez ê aşiq û sewdaliya bejn û bala a ortê me.
Zalima qîza zalima navê wê Têlî ye.
Herdu yê dina jê re bûne kole û xizmetçî ne.
A yek jê re qehwê dikelîne a dinê destmal girtiye hêdî hêdî yawaş yawaş
Bi ser da fikir ba weşîne.
Mîna qaz û qulingê beriya jêrinê salê carekî serê xwe
Li zozanê Bingol û Serhedê Şerefdînê dixinê sixud û talux û ikbala gelek xorta li
cem Rebbe Alemê qet tunîne.
Ez ê nika li vê dera şihara ji cimata hazir rakim, jinê çê daîma dibin qismetê
mêrên kotînê Têlî were Têlî Têlî Têlî.....

De lê lê Têliyê lê lê lê
Minê digot Têliya mi lê ha yê çavreşa mi lê ha yê
Bejn zirava ber dilê min rabe lê ha yê
Bira qeda û heftê bela be zewaca dilketinê her çar rokê vê dinyayê,
Malê bavê min çi qa pîrr be tamamî biavêjim Turkiyayê,
Qedera loda teresê bavê terin çima qelendê bavê te dernayê.
Na na welle ez ê aşiq û sewdaliyê bejn û bala Têliyê bûm,
Mîna hêsîra, pepûka, evdala bi baba dewrêşê ez ê ji xwe re digirim li rûkê vê
dinyayê.
Minê pê de pê da xwe berda Şamê, Helebê, Humusê, Hamudê,

Humayê, Kerkutê Kerbelayê

Minê xwe berda Mekka mikerre Medîna minnaver Girê tewaifan, Kevirê

Hecerûeswed ciyê towbayê.

Min ê xwe avêtî girê erefayê.

*Na na welle min got etina etegê tahirê mukaddes sebir û deyaxa dilê min lawikê
xelkê lê nayê.*

*Minê pê da pê da xwe berda bajarê Iraqê serê kuçe û sûk û gêdugê vê Bexdayê
Sibeyê min dî keçikek runiştî di binê dara çinarê ji xwe re dixwîne Quranê ru
mena fikir rupela bimbareka vê umayê.*

Welle minê qasekî bal û dîna dilê xwe dayê

*Keçikê bang fikir digot lo lawo lawiko mahrumo stuxwaro tu çi'j min dinêrî
Ji min re dibêjin Meyramayê.*

Tu were vê sibê li kêlaka min rûne ez ê'j te ra bixwînim Quranê,

Mene bikim rupelê bimbareka vê umayê.

*Hetanî sala sed yekî tu li kêleka min runî tu carî mirina gewrek her çar rojê
dinyayê li bîra te nayê Têlî were Telî Telî.*

De lê lê zalimê lê lê lê lê...

Rebiyo qurbano sibeye ez ê diçûm mala bavê Teliya xwe mîvanî.

Rebiyo heyrano sibeye ez ê diçûm mala bavê Teliya xwe bi mîvanî.

*Mîna hêsîra pepûka evdala li ber qulikan û paca minê vê sibê ji xwe re kir
guhdarî.*

Min bala xwe dayê Têlî sala par vî çaxî delalîka ber dilê min bû,

Sala îsal ji xwe re ketiye bext û tora kalê heftê û heştê salî.

Na na welle kor poşman ez ê vedigeriyam dîsa li ber qulikan û pacan.

Li ber dîwaran mîne histuxarkirî ji xwe re vê sibê kir guhdarî.

Min bala xwe dayê ji terefê rebbê elemê da dihat xarî, anî li min qul dibû

Bilbilkê ji esmanî hefta hato vê sibê li ser çonk û cuniyê min danî.

*Bi min ra xwendiyê bi kurmancî bi zazakî bi romanî vê sibê dîsa bi çil û çar
zimanî.*

Digo lo lo lawiko mehrumo histûxwaro mexsed û mirazê dilê çi ye?

Min digot mexsed û mirazê dilê min Têlî ye.

Digot bi sonda qesemê mexsed û mirazê dilê te'w Têlî ye.

*Li vê dinyayê nabe ewê here cinnetê baqî, lo lawo erşê alî.
 Min dît wê gavê Teliyê serê xwe rakir
 Nava ji ciya û balgiya bang dikir digot lo lo lawiko mehrumo rûreşo vireko
 derewîno.
 Zozanê Bîngol û Şerefdînê bişewitin salik û dozdeh mehê xwedê me bi çem û
 kanî.
 Na na welle ji heft saliya min û te da hetanî emrê me bû şazdeh û pazdeh.
 Emê têra bi hevdu ra geriyane bi xortanî lo lawo bi qîzanî.
 Le kuliya zimanê te nexwaribû, ava reş bi çavê te de nehatibû, tiliya min çavête
 re neçibû.
 Rokî te yê ji heval û hogirê dora xwe ra bigota dilê min ketî Teliyê.
 Wê gavê min û te me hevdû birevana tuyê ji min re bibûya malxê û
 wez ê'j te re bibama kewanî û bermalî.
 Welle tuyê vê sibê li hal û demê min napirsî,
 Ez ê ketim bext û tora vî kalê heftê û heştê salî.
 Royê carê mirin çêtire ji min ra ji vî halî Têlî were Têlî Têlî Têlî...*

Çavkanî: Dengbêj Huseynê Farê

Deşîfrekirin: Tekin Çifçi-Zeki Gürür

LAWIKÊ METÎNÎ

*Lê lê dayikê, heyranê de tu rabe
 Bi xwe ke bi Xwedê ke roja şemiyê
 Serê min bişo û xemla min bike...
 Bisk û tev morîkan li ber enîka min çêke
 Hey lê lê lê hey lê lê lê
 Lê lê hey delalê
 Heval û hogirên me çûne Mexrûbî Şêxa
 Tewavîka di gelikê kûr de
 Keçik digo lê lê dayik heyranê
 Bîşîne pey Lawikê Metînî delalî malê
 Bila bêye nava sing û berê min keçikê
 Herke tê min dixwaze bila bê min bixwaze
 Herke tê min direvîne bila bê min birevîne*

*Herke min narevîne, sibê wê min bir ê kin
Hey lê lê lê lê lê hey delalê
Ay feleka me xayîn ê
Wele me dixapîne mere nayê domê
Hey domê
Lê lê dayikê heyranê
Kanîkê me şêxan û mîran li vî hemberî
Keçik dibê dayik heyranê
Bîşîne pey Lawikê Metînî delalî malê
Bila ji nivê şevan û pêştir
Bê nava xan û xetê min gerdenê
Herê devê xwe têxe boxazî qirikê
Nava hilî mircan û morîkên min rebenê
Heta devê te bigîje
Binê qulpê guharê minê Heyderî
Hey lê lê lê hey lê lê lê lê hey delalê
Ay feleka me xayîn e
Gidî me dixapîne mere nayê domê
Hey domê
Lê lê dayikê heyranê
Kanîkê m eme şêxan û mîran çendî bi rêz in
De dibê qîzên me derketin şengzerî ne
Bûkên me li meydanê bi rêz in
Keçik dibê dayik heyranê
Bîşîne pey Lawikê Metînî delalê malê
Hele tê min dixwaze bila bê min bixwaze
Tê min direvîne bila bê min birevîne,
Herke min narevîne
Sibê wê min biguhêzin hey lê lê lê lê hey delalê
Ay feleka me xayîn e
Wele me dixapîne mere nayê domê hey domê*

Çavkanî: Karapetê Xaço

Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

WEY DIL

Mîro mîro mîro mîro mîro mîro mîro mîro

Wey dil wey dil wey dil wey dil wey dil wey dil wey dil

Lo rebîyo xwedê xirab bike dilê bê dil, fenanî gakî bê werisî bê cil

Fenanî kirasî qolî bê mil, fena dara bê şalûl û bilbil, fenanî xasbexçekî rûtî bê gul

Bila dilê rezîl bi dil be, tûrê parsê li mil be, parsî meriv ne li vir be,

Nava dazdeh duvalê ecnebî, Êrisan li mala Emerîkanê gêwir be

Parsî meriv birije, tûrê merivî e qûl be, meriv li ber dîwarê evda be,

Meriv xwedî kerî nanê garis û çê di gilgil be

Ber seryê meriv kevir be, malxirabo ser rexa meriv gunî be, bin rexa meriv postê jûjî be, Ber seryê meriv kevir be

Tek bila di dêrisê gundan de, dilê rezîl bi dil be ax dilo hey dil

Tu nizanî min di got qey tu mêrî, tu camêrî, min di got kotiyê mêran ne li mal e,

Tu şeva îşev bişkênî camê camekanê şûşe û penceran, zirza derî

Şeva xwe di nava taxima sing û berê min esmerê de bibihorî

Min nizanîbû tu ne mêrî, ne camêrî, tu ji miskînê heramê mêrê min newêrî

Tu nizanî ez e ne azeb im, ne bi mêr im

Ka melê gundan, de ez e bi kaxit û bi nivişt im, bi seyr im

Tu dêhna xwe bidî vê sivengê ez dikim herimê

Lawikê min bû girtiyê taşxana Diyarbekir

Ez e vê sivengê dikim herim

Dîtina xelkê xwe wey têlî delalê, şebabê, potê

Gelo vê sivengê, malxirabo ji tirsî heramê miskînê mêrê xwe newêrim

Ez e vê sivengê, malxirabo ber Tirba Erebê Reşê lêv deqandî,

Xîmê binê beriya tewra jêr im,

Hey dil hey dil hey dil ax hey dil hey dil dilo hey dil

Çavkanî: Dengbêj Şakiro

Deşifrekin: Tekin Çifçi

BESNA XELÎL

Eman yadê...

Çawa ez ê ji diya xwe re xulk bûm,

Ma nav li dinyayê qediya bûn û ji hemiya wêna yadê,

Navê min danîne Besrayê...

Weyla yadê li mi kîvroşka nav lemayê

Û li mi qotiya cixarayê

Û li mi desmala ser destayê

Di cêb û bêrikê xortê Cizirayê

Wele bila Xwedê şeş kula lê bida

Dê û bavê mi rebena Xwedê li darê vê dinyayê

Wez ê çawa nedama xortekî ji mala Hemed Cizirî

Simbêl sorê serê bana

Wele wez ê dama Îbrahîmkê Temo, gedayê dinyayê

Wez ê pê ra ketima çi qîr û darê kotek û çi belayê

Ax hawar e lê lê...

Ax hawar e lê lê

Li mi Besê yadê, li mi Besnayê

Wele yadêê.....

Navê mi Besnaye weyla yadê Besna gulîzêr im,

Wez ê dirabim sibeha şefeqa diçim derê kaniyê

Cerê ava cemidî wez ê bi rihê xwe'y şîrîn ve dijmêrim

Wele ji aqlê gundiya 'w cirana ve ya min jî wekî xelkê mêr kiriya yadê

Wezî bi mêr im

Wele xelk nizane ku Îbrahîmkê Temo bi min va mîz kiriya,

Wez ê eyba qûna diya wî veşêrim.

Hawar e lê lê...

Ax hawar e lo lo...lo

Çi teşqaleye yadê, ez ketimê

Eman yadêê.....

Weyla yadê, li mi halê mi Besnayê, li mi kinikê,

Weyla li halê mi Besnayê, li mi rindikê,
Wez ê çawa nedama xortekî ji mala Hemed Cizirî,
Di bal û bext û teweliga mi da ya
Wele wez ê ...(*)
Wele yadê ji sibê heta pîştî mexrebê
Heta ku sê seata simk (*) û qumçê fistanê memikê mi vedike
Bû sibeh
Wele yadê sing û berê min weka berfa zozanê serhedê
Çawa ji girizê ji kevşînê şil dikê
Wele bi çavê feqîr û bi wê stûkura şikestî û gerdena xelayî
Heta ku dirabe îşê xwe hal dikê
Ê le dibê Besna tuyê rabe sibehê rabe
Misînek av ji min ra germ bikî
Hela singa wî çawa ye weka pirça kivroşkê qelacê gundikê (*)
Ax hawar e lo lo..
Ax hawar e lê lê .. çi bela ya ez ketimê...

Wele yadêê....
Mele Xwedê ji te razî be, rabe ji vî segbavî kurê kerê re nivîşteki çêke,
Êvara bi xwe ve mîz dikê.
Wele Xwedê jê razî be, melê rabû kaxizekî çêkir
Me yê bir bi şewqê ve kirî.
Wele sibeha paşî
Minê dêhna xwe dayê ku va ye nav lihêvê
Gelî gundiyan û cîranan minê guhokê(*) xwe nedayê
Ê lê belê heta vê gavê mîz bû, xem nebû
Ka werina dayê, îdî bi xwe ve dirî
Wez ê bêjim Seyda! Xwedê ji te razî be
Wê kaxizê xera bike
Werîne ser sêra ewilî
Ax hawar e lê...lê.. oy lê.. lê..
Ax hawar e lê...lê...lê..

* Ev der baş nayê fêmkirin. Bi qasî ku tê fêmkirin hatiye nivîsandin.

*Wele îşê min î pirî zor e, cefa ya
Ew çî bela zehmeta
Û li darê dinyayê ez ketime yadê...
Ax hawar e lo... lo... lo..*

Eman yadê....

*Navê mi Besna ya, xwehaka Besna Xelîl e yadê,
Weyla yadê navê mi Besna ya, Besna Xelîl a
Û bejn û bala min zirav e yadê,
Histukê min bi zêr a,
Destê min bi bazin a, weka çira fener û qendîl a
Xwedê şeş kula lê bida dê'w bavê min rebena Xwedê,
Wez ê çawa nedama xortekî di emrê mi da,
Wez ê dama Îbrahîmkê Temo,
Weka gayekî ji van gayê Xabûrî, ji van gayê pîr a.
Wele her kesê û dinya alemê bi îş û sen 'et û bi meslek û wezîfa xwe wekilîna,
Wele vî segbavê kurê kerê,
Ji tariya sibê heya muxribê
Wele nehtor û bekçî û nobetçiyê min û serê van navderên tenûr û girikê hevîr a
Ax hawar e lê... lê..
Ax hawar e lê... lê...*

Wele yadê...

*Wez ê nizanim ev çî bela dinya ya
Wez rebena Xwedê li darê dinyayê
Wez ketimê yadê...
Ax hawar e lê... lê..*

Çavkanî: Miradê Kinê

Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

ORO KURO

Kuro min dîwarê sînegê hefti di zozanê mêrgê zerê rebî, rebiyo!

Kuro min diwarê sînegê da zozanê mêrgê zêrê delaliya 'm

Yeke bejn bilind e,

Enî kever e,

Xwîn şirîn e,

Dev diranî şekirîn e,

Pozê pehn e,

Ji şefaqa xwedê da şirikê tasê berdan e

Ser şirikê vê kemberê

Heger min bizanibûya qedera minê li serê

Kotî şindoqê heramê mêran bûya.

Ez ê danê sibê rabûma ser postê nimêjê,

Minê qameta miriyê herdu tiliya cotê bikira

Çavê vê qederê rebiyo rebiyo rebiyo rebiyo.

Xwedawo ez evdê te nebûm, min çi kir?

Te yê kirasekî êtîman bêmil û bêpastî anî li min kir,

Te nikaha vê kurê kerê mînanî qeydeke hikumatê anî lingê min kir.

Te dert û kulê dinyayê tamamî top kir,

Sê payek de tamamî du payek para min kir.

Ax rebiyo rebiyo ax rebî.

Kuro bejna delaliya min zirav e fenanî dara vê qewaxê rebî

Ax rebiyo rebiyo ax rebî.

...

Oro kuro de rabe, bire malê me bar kirine

Danîne qirmê qilîçdaxê li vê rêzê.

Le belê xwedê serê sebeba dê û bavê me ra qebûl neke

Qe hilnede, qey li dinyayê mêr qelyane?

Ez girtime dame devê gelî simêl ra zinêr ra tuka jor.

Nava taxima sing û berê çiftê zer memikê'm li utanê ji tunkê ji pîslikê ji girêzê,

Birawo ne delaliya min derê malê sekiniye,

Ji dortrengê ber guhara hetanî çiftê zer memika xuya dikir,

*Tu ke ramusanekî bistînim memikê rastê.
Min dêhna xwe dayê gola bazê xwêngê bi xwedê kir,
Her çar stunê kewrê kim mêrê min fenanî donxizê welatê jêrîn gamêşê musilê,
Serê memikê min birîndar kiriye kuroo!
Memikê rastê nalîze, memikê çepê brîndar e ji ber diêşê
Yeman ax yeman yeman.
Wê yeman lê koçarê zeriyan.*

*Oro kuro de rabe, bire malê bar kirine
Danîne qirmê qiliçdaxê li biliniya.
Min dêhna xwe didayê qîz û bûkê gundê me
Memika meşiyane biniya malan û çavkaniyan.
Waxtê di rezîne gunda da çamlawikê xwe dikevin
Min dî kezeba min peritî dilê min heliya.
Min go lawiko hele were lawikê min simêlê xwe veşêre, dikeniya.
Min go lawo yaniş nebe di rezîlê gunda da ez ê bi qurban bim.*

Çavkanî: Dengbêj Abdulbarî

Deşîfrekirin: Zeki Gürür

HEYWAX DAYÊ

*Daykê qurban ava Çemê Diyarbekrê dîsa îro tê ye lemelem e
Dayê qurban ji xu ra pêlê bi ser pêlê dixê davê ser kelem e
Hecî Xanim dîsa îro dilê mi şewitî dayka ket bîra min e
De hêstrê çavê mi xerîba xwedê fena barana biharê tê ji x ura nasekine
De heywax dayê
Xerîb im dayê
De heywax dayê
Bêkes im dayê
Kesê min nema li vê dinyayê
Derdgiran im dayê*

*De heywax dayê, mala minê, mala minê
Dayka mi dinale haya mi tunîne*

*Der û cîranan dibên Elif Xatûn em ê bang kine keçika te Zehra, Salihayê
Hecî Xanim dibê, ez naxwazim kesê bira neyê ser min e
De hûnê ji bo xwedê telefonê vekin, li têlê xin
Bira Eysana min a dilşewitî were ezîzê ber dilê min e
De bira min bibe tixtor û hekîma
Welle ji xeynî Eysana mi kesî mi tunîne*

*De heywax dayê
Xerîb im dayê
De heywax dayê
Bêkes im dayê
Kesê min nema li rûyê vê dinyayê
Ez bimirim dayê*

*De heywax dayê, mala mi şewitî, mala minê dayê
Kula Xwedê bikeve mala bavê Osê Salihayê
Dizanibûn ez li ku me
Xeberekî ji bo xêra Xwedê nedane min e
Welle heyfa şîr û emegê te dane ewladê bêxêr
Li goşê xestexanê bêkes û bêxwedî
Zehra û Elî nehatine ber serê te dayê
De heywax dayê
Xerîb im dayê
Heywax dayê
Ez bimrim dayê
Welle kesê min nema li rûyê vê dinyayê dayê
Bêkes im dayê*

Çavkanî: Eyşe Şan

Deşîfrekirin: Tekin Çifçi

METRAN ÎSA

*Metran j imin ra gotî ez weha nakim lo lo
Ez ê Eliyê Qulaxezê me, Metran gotî ez weha nakim*

Şerîetê lo lo betal nakim
Ez ê dînê Mihemed hewşa Dêra Extemarê lo lo ez ê rezîl nakim
Heçî qesta Dêra Extemarê dikî bê kuştina xwe jî
Bi sunda Îsayê nûranî dikim
Ez ê bimrim ber Dêra Extemarê dernakim
Ew ê pîr û kal û rezîlê Xwedê ser li ber alemê
Meyrema li canê Eliyê Qolaxasî mar kim
Wele delîl delîl tev lo lo dilo
Şertê min û tebî vî Metranî

Waliyê wanê hatî gazî kiriyê, gotî
Metrano, dîsa lo lo sed caran li min dîsa, şevê din
Min ê di xewna xwe da dîtiye cotekî kevoka firî
Tev bezîne hatine li cem te lîs e
Heke tu mêrî Meryema File, Eliyê Qoleaxasî teslîmî min bikî
Ez ê bidim te vî hesabê hezar kîs e
Heke tu qebîl dikî, qebîl nakî bes Meyrema File teslîmî min bike
Ez ê bidim te hesabê lo lo Metrano, hezar û heftsed kîs e
Wele delîl delîl vî metranî, li vî hogiçî vî beranî
Çûme Wanê Metrano, wa li wê bû dilo
Elî Qolaxasî gazî kire gote
Kelekvano kelekê ji me ra bîne
Em ê biçin hamamî
Îro di vê derê de wele delîl delîl lo lo dilo vî Metranî
De vê Dêra Extemarê şerek danî
Ji wî zemanî heta vî zemanî
Metran Îsa navê xwe li koşk û dîwanxanê mêrxasan danî
Wele Metran tê her hebî
Eliyê Qolaxazî gazî kiriye gotî
Rabe rabe Metran ji xewa şêrîn

Çavkanî: M. Arîf Cizrawî- Hesên Cizrawî

Deşîfrekirin: Tekin Çiççi

MIHEMEDO RONÎ

De loy loy loy loy

Ax de loy loy loy loy de loy loy

Mihemedo Ronî min çi got û tu xeyîdî

De gihayê mêrga li min û Mihemedê min deridî

De heçî yê ku navbeyna min û Mihemedê min de fesadîkî bike

De herke mêr be Rebî nezewice, de herke jin be newelide

De herke keç be, bi ciwanîka xwe şa nebe

De loy loy loy loy

Ax de loy loy loy loy Mihemedo Ronî

De loy loy Mihemedo Ronî

De ciwanîka Mihemedê min î çal e

De her çar lingê wî bênal û bê bizmar e ax

De wez ê bazinê destê xwe bişkînim

De wez ê ji ciwanîka Mihemed re bikim nal û bizmar e

De wez ê pora serê xwe biqusînim

Wez ê ji ciwanîka Mihemed re bikim dox hefsar e

De wextê lawikê min çû û hate xerîbiyê

Da xelk nebêje çi lawik kî bêpergal e loy loy

Loy loy loy loy ax de loy loy

Mihemedo Ronî

Çavkanî: Meyrem Xan

Deşîfrekirin: Tekin Çiççi

SEYÎTXANÊ KER

Derê axayo axayo axayo

Wî lê bavê bavê mino sahira sibê ye ez ê bi diyarê Tayê Taloriyê, Kevirê

Kelereşê Kejna Newala Seyra ketime sibe ye ji xemanê dilê min û te ra wa me lê gerê

Na na welle ez ê vê sibê bala xwe da me min dît selefê siwara ji jêr da derketine têne siwarê pêşîn tim û daîma navmîla tivinga xwe da jor ji pê re.

*Bila xema kurmanciyê ji vî siwarî re dibêjin berxê mala Usivê Seydo Seyidxanê
Ker e.*

Li şan û şîne vî xweşmêrê li dinyayê gelek hene

Roja şer bû ya oxilmê giran bi sonda qesemê li orta meydanê mêran dikujin

Nahêliyê kesîkê ji kozika xwe da tev bigere

Min dît Seyidxan bi sê denga fikir gazî.

*Digot lawo Sidîqê lawê Mistefa Begê em ê mehkum û firarê ixbarê me qaçax ji
bona Xwedê welle berê me li xeta Firinsavê .*

Eman destê minê li dewa te be .

Destê te li dewa Hezretî Pêxember be.

Lo lawo li vî welatê Serhedê tu qesr û qusurê li me nekî

Lê tuyê peşinga fîryarê me berdî lo bira paşa û qaçaxê me herin.

Sidîkê lawo Mistefa Begê li berxê mala Usivê Seydo bi sê denga fikir gazî.

Digot lê lawo Seyîdxano welle nabe

Bi sê ciz û qur'an bikim nabe

*Bi Şêx Bahadîrê Erza Didukê, bi Tekmanê gola Nadukê bi ziyareta Qolin Baba
bikim nabe.*

Minê sond xweriye bi sonda telaqê cotê xanima wîy lo cotê xanima

*Welle qaçax û firarê mala Usivê Seydo bê qetl û qud û li ser min da hay lo
derbas nabe.*

Gidî wî axayo axayo axayo axayo wî axayo

Wey lê bavê bavê mino sahira sibê ye ez ê bi diyarê Tayê Taloriyê Kevirê

Kelereşê Kejna newala Seyra ketime

Sibe ye ji xemana dilê min û te ra wa bi çem û kanî

Seyîdxan bi sê denga fikir gazî

Digot lo lo Teyfiko Silhedîn Elîcan Ferzende

Hunê beşera çavê bavê min ji mêra mêrekî

Hunê destê xwe biavêjin qirmê mîratê modoliya

Em ê mîna carê bi hevdû ra lê bixin bi mêranî.

Na na welle ji xwedayê min ra azabû besîrê me kir ne kir

Bibûya lamekana me xwe destê beg û begler û kurmancên welatê xwe dernanî.

Lo lo Teyfiko lo bira serê vê sibê li orta meydanê

*Ji kuştina Sidîkê lawê Mistefa Begê ra lo îja tu çawanî?
 Welle dibêje gotin devê vava da va xweş mêran da
 Destê xwe avetin baxê mîratê pêşînga pakêtê xwe cer anî.
 Lê de vê derê Qesra Hecî Musa Begê siware dest bi dest vê mîratê modoliya bi
 hev ve danîn.
 Welle kamtîra fişenka Sidîkê lawê Mistefa Begê qelb kir ji xwedê da mîrata
 derbe xwe hilanî.
 Bêxê mala Usivê Seydo li orta meydanê derbeki li eniya wî dabû
 Qapaxa serê bi carekî hilanî.
 Bi sê denga fikir gazî digot kero hel hel ez bavê te gula mala Usivê Seydo me şal
 û şutê me li dinyayê gelek hene.
 Emê daîma mêran li orta meydanê dikujin hay lo bi mêranî.*

Çavkanî: Huseynê Farê

Deşîfrekirin: Zeki Gürür-Tekin Çifçi

XALÊ CEMÎL

*Xalê Cemîl Xalê Cemîl Xalê Cemîl wez gune me
 Lo lo Xalê Cemîl min bi heyrano wele ti extiyarê dîno oy oy ez gede me
 Lo lo xalê Cemîl emrê te yî çûye çil û pêncan wez çarde me
 Lo lo Xalê Cemîl malşewitiyo tuyê ji mir bêjî rabe wez ê stûxwarî bê çare me
 Xalê Cemîl malşewitiyo wez ê ne pariyê devê mirdarê fena te me
 Xalê Cemîl lo ez gune me*

*Xalê Cemîl digo lê lê Werdem Xanimê sibe ye min û diyarî Qerdîlekê
 Lê lê Werdem Xanimê mi bi heyranê qam kinikê wê lê meş ordekê
 Wele tiyê guhê xwe medi qise û galgal û gotinê şeytan û fesadan lo fesadiya
 xelkê
 Bira Xwedê teala biqedîne miradê min o Werdem Xanimê
 Şevêkê ji şevê payîzê heta şefeqa sibê bira wê çaxê li ser singê mi peya be qasidê
 mîrata qol felekê
 De gidî lê lê gidî lê lê Werdemê dê gawirê û bav ecem ê ûy
 Ez ê qasekê rûniştî ma li kêlekê li balê dîsa wa li cemê gidî lê lê lê Werdemê*

Lo lo Xalê Cemîl malxirabo wele tuyê ji min gerabe tu mezin î li şûna xalê min î

Lo lo Xalê Cemîl tu mezin î li şûna bavê min î

Lo lo Xalê Cemîl ez gede me malxirabo wele tu mezin î

Lo lo Xalê Cemîl tu yê nebe sebebê lo lo qedera min î Xalê Cemîl wez gune me

oy oy

Xalê Cemîl Xalê Cemîl lo ez birîndar im

Wez ê birîndarê destê kesê kal im oy...

Çavkanî: Huseynê Farê

Deşîfrekirin: Tekin Çifçi-Zeki Gürür

T.C.

Mardin Artuklu Üniversitesi

Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü

Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**DI KILAMÊN EVÎNÎ YÊN DENG BÊJAN DE
TEMAYA JINÊ**

Tekin ÇİFÇİ

10711005

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Kadri YILDIRIM

Mardin 2013

T.C.
Mardin Artuklu Üniversitesi
Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü
Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DI KILAMÊN EVÎNÎ YÊN DENG BÊJAN DE
TEMAYA JINÊ

Tekin ÇİFÇİ

10711005

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Kadri YILDIRIM

Mardin 2013